

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Մտեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

7751

7752

7753

910.4(47.925)

U - 76

1326

ՆԿԱՐԱԳՐԱԿԱՆ

ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ

Ի

Հ Ա Յ Ա Բ Ն Ա Կ Գ Ա Ի Ա Ռ Ս

ՍՐԵՒԵԼԵԱՆ ՏԱՃԿԱՍՏԱՆԻ

ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ

ՍԱՐԷՆ ԵՒ ՉՈՐԷՆ, ՀՆԷՆ ԵՒ ՆՈՐԷՆ

ՊԻՏԱՆԻ ԳԻՏՆՈՑ

ՄԱՄՆ Գ.

Տ Ե Պ ա գ ր է ց

ՄԱՆՈՒԷԼ Կ. ՄԻՐԱԽՈՐԵԱՆ

• مارف نظارت جليله سنك ٦٩٥ نمرولى رخصتيله

Կ. ՊՕԼԻՍ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Ս. Ղ. ՊԱՐՏԻՉՊԱՆԵԱՆ

1885

13333

ԶՕՆ

ԽՈՐԻՆ ԵՐԱԽՏԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ

Ս. Ռ.

ԱՄԵՆԱՊԱՏԻԻ

Ս Բ Բ Ա Զ Ա Ն

Հ Ա Յ Ր Ի Կ Խ Ր Ի Մ Ե Ա Ն

ՆԱԽՈՐԴ ՊԱՏՐԻԱՐԻԹ ՌԻՐԻԹԻՈՅ ՀԱՅՈՅ

Աս եւ ընկալ, իմըս Հայրիկ
Զայս երբակի ՀԱՅ մատենիկ,
Զոր տամ ՆՈՒԷՐ Ձեր Ս. անուան,
Ի յիշատակ յաւերժական :

Ձեզ

Խ. Մ.

ՄԻՐԱԽՈՐԵԱՆ

370
40

ԿԱՆԻԱԲԱՆ

Հուսի ուրեմն կը հրատարակեմ իմ Տեղագրական Ուղեւորութեան այս մնացորդն, որում սպասող աղնիւ ընթերցողաց ներազամտութիւնն կը խնդրեմ, մամլոյ տակէն ուշ երնելուն համար . . :

Երբ պարզօրէն մի արդար հաշիւ բռնեմք, ամեն ոք զարդացմամբ պիտի տեսնէ թէ Ուղեւորն ի՛նչ աստիճանի նիւթական զո՞ողութիւն եւ անձնանուիրութիւն ունի իւր Երկասիրութեան մէջ՝ որ այժմ կաւարտի սոյն Գ. Մասովն :

Ստուգիւ կը հոււատամ թէ ամեն աշխատութիւն, զաղ կամ անաղան, վարձատրելի է համաձայն իւր կարեւորութեան եւ ծանրութեան, եւ թէ այս օրինակ պարագայից մէջ յուսահատութիւնն տկար մարդոց գործ լինելով՝ բնաւ չ'կարեմ յանձն առնուլ զայն . զո՞նք եմ արդարեւ որ կարողութեանս չափով ծառայութիւն մը կը մատուցանեմ ոչ թէ միայն Ազգին, այլ նաեւ Բարեխնամ Աստափարութեան, որոյ Պետութեան Արեւելեան մասի գրոջն կը կրէ գործոյս ամբողջութիւնն, զոր այժմ կը յանձնեմ մեր ընթերցասէր ազգայնոց 'ի նուրբ նկատառութիւն :

Ներկայիւս կը փութամ դիմ խորին շնորհակալութիւն յայտնել առ Ասեմափայլ Յակոբ Էֆէնտի Տրէնկեան, իւր այն բարձր դրից համար, զոր բարեհաճեցաւ 'ի գործ դնել 'ի դիւրութիւն իմ տաժանելի ՆՐԿՈՅ 'ի լոյս ընծայման : Նոյնպէս բանաւոր պատճառներ ունիմք մի եւ նոյն երախտագիտական ջերմ ըզգացմամբ աստ յիշել նաեւ Մեծապատիւ Ալեոն պէյ Փափազեանն : Յիշեալ երկու ազնուամիտ անձնաւորութիւններու գրուատանաց արժանի անուանքն աստ

Նշանակելուս առթիւն կը յուսամ թէ իւրեանց ծա-
նուցեալ համեստութիւնն ինձ պիտի ներէ :

Գործոյս այս մասի մէջ եւս երբէք չեմք ըրած
եւրոպական դանձիճներու , արքայական պալատներու
եւ կամ այլ շքեղ ապարանաց նկարագիրն , բնաւ մը-
տամ չեմք Փարիզի , Պերլինի եւ Վոնարայի նման աշ-
խարհահռչակ մայրաքաղաքները , այլ միայն շրջադա-
շած եւ նկարագրած եմք ալեւոր Նրկրի մը Ֆիլիքա-
կան եւ ուրիշ դանազան կողմերն , ինչպէս նաեւ բը-
նակչաց խրճիթներն , գեանափոր բնակարաններն ,
ՀԱՒԱՏՈՅ ՏԱՃԱՐՆԵՐՆ , 'ի մի բան , այն բոլոր վայրերը ,
ուր կը բնակին մեր Հայ գիւղացիք , որոց , ըրած եմք
նմանապէս , տարեկան կենաց չորս եղանակի համա-
ռօտ նկարագիրն :

Գահութեամբ սրտի տեսնելով որ կեդրոնի Պատ-
Ուսումնական խորհուրդն մեր երկասիրութիւնն (երեք
Մասերն 'ի միասին) 'ի քնին առած՝ արժանի համարած
է Ազգ. վարժարանաց յանձնարարել 'ի գործածութիւն ,
որպէս կերելի իւր Մ. բորդ նստի եւ յուլիս ԱՅի հը-
րատարակած պաշտօնական գրութիւններէն . ուստի
պէտք զգացի աստ գնել հետեւեալ փոքրիկ հրահան-
գըն 'ի դիւրութիւն մասամբ մ' ուսուցչաց եւ առ հա-
սարակ ուսանողաց :

Հ Ր Ա Հ Ա Ն Գ

Ուսուցիչն նախ պէտք է աչքի առջև ունենայ
մեր ուղեւորած մասերն պարունակող քարտէսը , որոյ
վերայ կանխապէս լաւ մը սորվեցունէ ուսանողաց
աշխարհիս չորս կողմնական կէտերն՝ իւրեանց գլխա-
ւոր երկրորդականներովն եւ ապա քաղաքի մը կամ

տեղւոյ մը դիրք, այս ինչ տեղւոյ նկատմամբ, որոշելո՞ւ վարժութիւնք ընել տալ եւ ասոր համար 3-4 դաս բաւական է, եթէ աշակերտք փոքր ինչ խելահաս են. այնուհետեւ դասն աւանդէ աշակերտաց եւ անոնցմէ պահանջէ որչափ որ կարելի է բերանացի պատմութեամբ (խմատը առնելով)։ Այս դրութեամբ աշակերտքն պէտք է ուղեւորեն քարափստփն, ոյր վրայ զանուած տեղերն մասնացոյց ընել եւ անոնց անուններն տալ, զորս իրենք դասադրքին մէջ կարգացած լինելու են արդէն։

Գաւառական անձանօթ բառերուն, ոմանց նման, փոխանակ ցանկ շինելոյ, պատշաճ դատեցինք իւրաքանչիւրի նշանակութիւն իրեն քով փակագծի մէջ դնել աւելի դիւրութեան համար, որ ընթերցողն չ'ըստիպուի շատ անգամ ցանկին նայիլ։

ԿԱՐՃԱՌՕՏ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ ՄՐ

Հայարնակ գաւառաց վերայ ընդհանրապէս խօսելոյ ատեն բնաւ չեմք ուզեր, ոմանց նման, չափազանց յոռետես կամ չափազանց լաւատես լինիլ՝ զոհելով մեր ուղղութիւնն զանազան նկատումներու, այլ մեզ համար մեթոտ ընտրած եմք պարզօրէն նկարագրել եւ տեղադրել Նրկրի ճիշդ պատկերն ինչպէս որ տեսած, շօշափած եւ քննած եմք . . . երկրագործութիւնն արդէն ամեն տեղ տակաւին իւր նախնական վիճակի մէջ կը գտնուի. ժողովուրդն առ հասարակ ցորեան, զարի եւ տարեկան ցանել միայն գիտէ. իսկ ուրիշ արմտիք (զորս պէտք եղած տեղ յիշած եմք) եւ դեանախնձոր ($\frac{1}{2}$ - $\frac{1}{2}$ - $\frac{1}{2}$), որ ամենամեծ օգնւտ կրնայ բերել, մանաւանդ սովոյ տարինսիրումն,

դուն ուրեք կը մշակուին եւ այն եւս խիստ նուազ քանակութեամբ : Գիւղացի բնակիչքն իւրեանց մտաւոր խեղճութեամբ, որով եւ անտարբերութեամբ, Նրկրի կլիմային համաձայն, բնութեան հետ մրցիլ դժբաղդաբար դեռ չեն սորված . ահա խօսքիս ապացոյց, ունին ընդարձակ արտեր ջրարբի եւ միանգամայն բնակութեանց մերձ . սակայն իրենք միշտ կարօտ կը քաշեն սոխի մը եւ սխտորի մը, 'ի բաց կը թողում ուրիշ կարեւոր բանջարեղէնք (գարգավար) :

Նրկրի Հայ գիւղացիներն, ցաւ է ըսել, որ վարժուած են ամենաչնչին գումարի մը (500-1000 դհկն.) համար ձգել երեսի վրայ իւրեանց ընտանիք, ընդարձակ հողերն՝ ընտիր կալուածներն, խօփն, արօրն եւ վերջապէս ամեն ինչ թող տալով զիմել 'ի սանդըխտութիւն կամ աւելի ստոյգ բացատրութեամբ՝ զնալ 'ի կորուստ : Այդ ուշակորոյս ողորմելիքն Խարինրով կը թափառին պարտք վճարել եւ ապրուստով մը վերադառնալ . այս ժամանակամիջոցին Հայրենեաց արդաւանդ հողերն կը մնան անմշակ, 'ի վնաս իւր եւ իւր Տէրութեան . մեր այդ պանդուխտքն թէ ինչ եղանակաւ կը յաջողին պսակել յոյսերնին, կը թողում իւրեանց մտածել, միայն թէ չ'պէտք է մտանալ եւ զայս՝ այսինքն երբ դոքա բնա'լաւայրէն կը մեկնին, ս'րախի կայտառութիւն, կաղմուածք, ոյժ ունին եւ ինչպէս ուղղաձիգ կը քապեն Նրկրի վերայ . իսկ վերադարձին ինչպէս կայտառութիւննին կորսնցուցած, ուժէ ընկած, վատաուզջ, դողցես կմախ կտրած եւ մէկ խօսքով աղեղի նման ծոռուած են յերկիր : Պանդըխտութիւնն ուրեմն աղգի մ'ամեն շարիքներէն գլխաւորն է :

կարնոյ գաւառին մէջ, թերեւս ուրիշ շատ տեղերը, բազմաթիւ Հայ ընտանիք կան, որոնք սեպհական հող չունենալուն պատճառաւ աւատային դրութեան մը ներքեւ չարաչար աշխատելոյ դատապարտուած են. այս պարագային մէջ ներքին գաղթակահուծիւնք անհրաժեշտ են եւ խիստ շահաւոր՝ նոյն իսկ կառավարական տեսակիտով: Անհուն հողեր կան ամայի եւ տակաւին մտքէս չէ ելած Առքերանոյ արեւելեան հիւսիսակողման լայնածաւալ դաշտն Ապաղայի. այդպիսի մշակելի տեղերը պէտք է փոխադրել անհող, այլ ժրաբազուկ այդ գիւղացիքն: Անհամար լեռներ, լեռնահովիտք, սարեր, ձորեր եւ այլններ կան, յորս կարելի է հազարաւոր ոչխարներ ու դուարներ պահել եւ շատ տեղերու մէջ հասցնել ընտիր նժոյգներ, որք համեմատաբար լաւ արժէք ունին. ըսել է թէ գիւղացւոյն օգուտն կը պահանջէ որ այժմ գոնէ անամաւրուծութեան աւելի կարեւորութիւն տալով իւր ունեցածն բազմապատկէ, եւ եթէ չունի՝ ջանայ ձեռք բերել, ինքն թող անհաւատ չ'լինի տեղւոյ բրնութեան վերայ, որ ժլատ չէ եւ կրնայ առատօրէն անունդ մատակարարել այդ անասուններուն, որոց արդեամբք մի օր ինքն կ'ազատի պանդխտութեան անողոք ճիրաններէն:

Մեր կայսերական կառավարութիւնն բնաւ երբէք չուզեր իւր հաւատարիմ հպատակաց ազքատութիւնն, ըստ որում տիրողին եւ տիրելոյն շահերն սերտիւ իրարու հետ կապուած լինելով մին չ'կրնար անյիաս մնալ երբ միւսն փնասուց ենթակայ է, եւ այս հօր ու զաւակաց համերաշխ կապն որչափ զօրանայ այնչափ աւելի ժողովուրդն երջանիկ օրեր տեսնելոյ բազդին կը հանդիպի, չ'նայելով այն մասնաւոր հաշիւներուն, զորս իւրաքանչիւր դարն իրեն հետ կը բերէ:

Երանի՛ թէ դրամատեարց կողմանէ յատուկ ըն-

Ը
կերութիւնք կազմուին 'ի շինութիւն , որով 'ի բնա-
կութիւն ամայի տեղեաց , զարգացնեն Նրկրի հողա-
գործական , արհեստական եւ տնտեսական վիճակն , որ
չ'լտուած կուրութեան մէջ է , արդար շահեկանու-
թեամբ դրամ տան քրտնաջան զիւզացւոց , որք ան-
տարակոյս պիտի ազատուին կարգ մ'անսիրտ վաշխա-
ռունքէ : Այդ դրամատեարք սկսին բանեցնել տալ
պղնձի , երկաթի , ծծումբի , քարածուխի , աղի եւ
այլ հանքեր՝ որ առատ են Նրկրի մասնաւոր տեղերը .
իրաւ է թէ յարաբերութեանց դժուարութիւնն մեծ
արդելքներէն մին է այս տեսակ աշխարհաշինութեանց ,
բայց այժմ , շնորհիւ մեր Կառավարութեան , որ ըստ
օրէ դիւրանալոյ վրայ է :

Բազում տեղերը ջրոյ պակասութենէն ժողովուր-
դը կը տառապի , որպէս է Ան-Տոսպայ Թիմարն , ո-
րոյ բնակչաց մեծ մասն 'ի պանդխտութեան կը դըր-
նուի , չքաւորութիւնն ծայրագոյն աստիճան տիրած
է սոյն գաւառի վերայ , թէպէտեւ ունին պատուական
արտօրայք եւ դաշտօրայք՝ յարմար ջրարբի լինելոյ .
սակայն ի'նչ օգուտ որ կը մնան անմշակ ջրոյ պակ-
սութենէն , ոյր պատճառաւ տեղւոյ բուսականութիւ-
նը նուազ է , որով անասունքն եւս՝ նման ասուննե-
րուն՝ մարմնով նիհարացած են . եթէ զանազան մի-
ջոցներով ջուր հանուի գաւառիս արտօրէից վերայ ,
հարստութիւնն կը լինի անսպառելի , եւ ասով դարձ-
եալ առաջք կ'առնուի պանդխտութեան այդ Հայ զիւ-
զացւոց , որք ինչպէս վերեւ յիշեցի , վտիտ անասնոց
նման կմախ են դարձած , այնպէս որ կարելի է զի-
րինք կենդանի մեռեալ անուանել :

* * *

Գաւառացւոց կրթական կողմն մասնաւոր տեղե-
րը կրնամք բաւական դոճացուցիչ համարիլ . սակայն

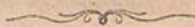
առ հասարակ մտածելով՝ ժողովուրդն գիտ ներկայ դարէն ներշնչուած չէ եւ ասոր համար չ'հաւատար կըրթութեան հրաշքին : Տեղացի մասնաւորաց կողմանէ Նրկրի խաւարն փարատելոյ համար տարուած ջանքն ուկիանին մէջ կաթիլ մի ջրոյ նման է , որ գոյութիւն ունի եւ ոչ նշանակութիւն : Խմաստուն եւ հեռաատես ջանքեր պէտք են հետզհետէ մոցնել իւրեանց մէջ « տեղական իւղով տեղացւոց գլուխն օծելոյ » գըրութիւնն , որոյ շահն անթուելի է : Գիւղացւոց ամուսնական վիճակն ալ մեծ բարեկարգութեան պէտք ունի :

Վանօրայքն երթալով ամայանալոյ ամենատխուր գգրադղութեան կը հանդիպին՝ եւ արդէն քանիներն , զորս իւրեանց կարգին նշանակած եմք , ամայացած եւ եղած են բնակարան անախորժ բուերու եւ ոմանք եւս այսանքեկտիներն անկարգութեան մէջ են : Ամեն լուրջ միտք կատարելապէս համոզուած է եւ կը համոզուի թէ վանքերու հիմնաքարանց հետ անքակտելի եղանակաւ կապուած է Նրկրի Հայ ժողովրդեան կեանքն , մանտանոյ գիւղական մասին եւ հետեւաբար , երբ այդ վանքերն անհետանան , իւրեանց շրջապատի գիւղօրայքն ու թեմականքն ինքնին անհետացած են եւ ասոր ցաւալի օրինակներն Նրկատիրութեանցս մէջ պակաս չեն . ուրեմն ով որ այս բանի ճշմարտութեան հաւատալ չուղէ , նա ուղղակի թշնամի է Ազգին եւ միանգամայն Վայսեր , որոյ կենաց երկարակեցութեան համար ընդ միշտ աղօթքներ եւ բարեմաղթութիւններ տեղի կ'ունենան այդ նուիրական վայրերու մէջ , ըստ նախնի սովորութեան :

Որչա՛փ բարիք պիտի լինէին ընդհանուրին , եթէ Ազգ. Պատրիարքարանն յատուկ այցելու - պաշտօնեայ-

ներ խրկէ եւ համայն վանօրէից նկարագիրն առնել տայ հանդերձ նոցա նիւթական եւ բարոյական կողմերովն եւ այսպէս շրջահայեաց տեսութեամբ դայնս ուսումնասիրելէն ետքն, անխոնջ ջանքեր 'ի գործ դնեն բարեկարգել եւ ծաղկեցնել այդ սրբազան տեղիքն, ո՛ւր Սահմանադրութեան համաձայն վարժարաններ բանալ, որք եթէ Նրկրի կենաց յարմար ուղղութեան մը տակ դրուին, վանօրայքն շուտով կը դառնան մէկ մէկ Արեւ եւ իւրեանց լուսոյ ճառագայթներովն կը փարատեն զխաւարն տգիտութեան այդ գիւղօրէից :

Այնիւ ընթերցող, այս օրինակ զգացումներ երբ կը յայտնեմ, չ'պէտք է հետեւցնել թէ գրողն չափազանց կրօնասիրութենէ մղեալ է (*), այլ ճշգրտապէս շօշափած լինելով Ազգի մահացու վէրքն՝ իւր սրտի ներքին ցաւէն ստիպեալ՝ կը գրէ զայս սոգեր եւ 'ի բուր սրտէ կը փափաքի որ Հայ Ազգն միշտ ԳՈՅ լինի եւ ապրի ընդ բարձր հովանեաւ մեր Յամանեան վեհանձն կայսերաց, որոց վերայ աւելի շուք կը տայ այժմեան լուսամտս վեհապետն Սուլթան Համիտ Ի. կայսր համայն Թուրքիոյ Պետութեան :

(*) Մոլեռանդութենէ գերծ կրօնասիրութիւնն արդէն ամեն բանական-մանկանացոյի կենսական պէտք մի է, զի որպէս է ՀԱՅՆ մարմնոյ համար, նոյնն է եւ ԿՐԹՆՔՆ հոգւոյն :

ԼԵԶՈՒԱՐԱՆԱԿԱՆ ԴԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆ ՄԸ (*)

Այժմեան ազգեր կամ ժողովուրդներ, որոնք, 'ի նախնական ժամանակի, որոշ կազմակերպութիւն մը չունէին, յայտնի է որ բնական բերմամբ զգացածնին եւ ուղածնին իրարու կը հասկցնէին, դեռ չունեցած ո՛չ զիր եւ ո՛չ քերականութիւն. այլ հետզհետէ բնութեան այս ընդարձակ դարոյն մէջ զիտողութիւններ, փորձեր, դէպքեր եւ առարկայներ զիրենք զաստիարակեցին, որով մտան ընկերական կարգ ու կանոնի տակ եւ ահա այս ուղղութեամբ իւրեանց մէջ նախ նշանագրին գաղափարն ծնած լինելու է, որ յառաջ երթալով մտաւ որոշակի ձիւերու եւ օրէնքներունըքեւ, պատրաստուեցան տառեր եւ շինուեցաւ քերականութիւնն, զոր մարդիկ իւրեանց, օր ըստ օրէ զարգացման շնորհիւ, կատարելագործելով հասուցին ներկայ վիճակին (**). գաղափարներն եւ բառերն եւս բազմացան եւ զարգացան ժամանակի մտաւոր կարողութեան հետ եւ եղան ընդհանուրին գործածելի. սակայն մնացին, կան եւ ազգաց հետ պիտի մնան, զբականութեան այդ սահմանէն դուրս, ժողովրդային բազմաթիւ բառեր, ոճեր, եւ ընտիր իմաստներ տուող դարձուածքներ, որք զարերու ձեռամբ փոփոխութիւնք կրելով կրելով յառաջ կերթան:

Ոչ ոք կրնայ տարակուսիլ թէ անգիր (զրել ու կարգալ չ'զխտող) ժողովրդեան մը լեզուն ընդհանրապէս ունի նաեւ կանոնաւոր բառեր աղճատելոյ եւ

(*) Սոյն զիտողութիւնն, փոխանակ վերջը ճգելոյ, աստ դնել հարկ եղաւ:

(**) Լեզուի այս յառաջ գնացութիւնն կրնայ համարուիլ միշտ շարունակելի:

մանաւանդ շատ անգամ կրճատելոյ ընութիւն , որով կատեղծէ ռամկական նորանոր բառեր , ոճեր եւ դարձուածքներ , որոնք , որպէս ասացի , կը պարունակեն այնպիսի իմաստներ եւ ձևեր , որոց մասին քերականութիւնն որոշակի կանոն մը չունի տակաւին :

Գարեբն կրթալով կը ծաղկին , գիտութիւնք յառաջ կը գիմեն անդիմադրելի եւ այս ամէնքն կը լինին առ հասարակ օտար լեզուաւ , որմէ աննկելով մեր ժողովրդեան պիտի հաղորդուի , ուրեմն անհրաժեշտ հարկ է որ Աղղի գրադէա մասն պէտք եղած կարեւորութիւն տայ գաւառական լեզուին , որոյ հարստութեան տարերքն (բառեր) ամենամեծ գիւրութիւններ կ'ընծայէ այդ գիտութիւնքն մեր ժողովրդեան հաղորդելոյ միջնորդին , որ երբեմն օտար բառեր գործածելոյ կատիպուի առ 'ի չ'գոյէ համապատասխան Հայ բառի :

Երանի թէ մասնաճիւղ մի կազմուի մեր մէջ , որոյ նպատակն լինի այլ եւ այլ միջոցներ ձեռքը առնելով գաւառական բառերն , ոճերն , եւ խօսուածքներն հաւաքել , զտել եւ իրրել գրական լեզու 'ի գործածութեան դնել մեր ամեն կարողի վարժարանաց մէջ :

Այս պահուս եթէ մեր Հայկարան ուսուցիչներու մատենադարաններն աչքէ անցունելոյ լինիսք աննշան թիւ մը հազիւ կարող եմք գտնել (բացառութիւն շատ քիչ) , որ լեզուի այս ճիւղն մշակելոյ համար ունեցած ըլլայ գաւառացոյ կեանքին եւ լեզուին վրայ գրուած մի քանի կտոր գրեանք :

* * *

Գործոյս Բ. Մասի երես 179 ի ծանօթութեան նկատմամբ աստ կը յայտնեմ իմ կարծիքն :

Երբեմն բառի մը գործածուելոյ ատեն իրեն նկատ

առանց շողկապի, ուրիշ յարակից բառ մը եւս կը գործածուի, զոր օրինակ հաց մաց, ջուր մուր, գիր միր, թուղթ մուղթ, դրիշ մրիշ, հին մին, եւ այլն. սոյն վերջի բառերն, որպէս յայտնի կերեւին, կազմուած են առաջիններէն (*) որոց սկզբնատառն միշտ մի փոխուելով. այդ փոփոխեալ բառն առանձին ոչ նշանակութիւն մ'ունի եւ ոչ գործածութիւն, իսկ իւր նախընթաց որոշակի բառին հետ գործածուած ժամանակը անոր նշանակած նիւթի արժէքին կըտայ աւելի պարզ աստիճան մը, ինչպէս երբ կըսեմք հաց մաց սովորաբար կը հասկնամք որ եւ իցէ հաց, այսինքն չեմք հասկնար հացի ընտիր տեսակ մը, այլ մեզ կըտայ պարզ տեսակի մը դաղափար, այսպէս պէտք է ըմբռնել նաեւ միւսներն : Այն բառն, որ մ տառով կսկսի, սոյն օրինակ յարակից բառ մը չառներ :

Երբ զիշ զճրքս /-ուէ իւրիցս. Տո՛ւ զտ. մ
 զլի- /-ւ իրիքս /-ուէ իւրիցս. Տո՛ւ իւրիքս /-ուէ իւրիցս
 Եւ տա՛ւ /-ու-տա՛ւ, Եւ իւրիքս /-ուէ իւրիքս, Եւ իւրիքս /-ուէ իւրիքս
 Եւ իւրիքս /-ուէ իւրիքս : —————

14, 1/2 1/4 1994 Տայր. 4.

(*) Եթէ ուշադրութեամբ դիտենք պիտի տեսնենք մի է. նոյն բանն օտարար լեզուաց մեջ եւս յար է. նման կազմութեամբ է. գործածութեամբ :

կուղէի, Երկասիրութեանցս վերաբերութեամբ, պատկանելի գրագէտներէն եւ այլ ականաւոր անձանցմէ պ'արդ ընդունածս բոլոր նամակներն, հետեւեալներուն հետ, աստ կարգաւ շարել մի միայն 'ի պատիւ իւրեանց ազնիւ հեղինակացն. սակայն ինքնին մակարերելի պատճառաւ մը չ'կարողացայ, ուստի փոխադարձօրէն զիմ յատուկ զոհունակութիւնն կը յայտնեմ առ այնս, որոց ինձ ցոյց տուած այսչափ համակրանաց եւ քաջալերութեան առջեւ զիս անարժան կը դանեմ:

Ա.

• • • Մանուկ • • • Միրախորեան

ի Պօլիս

Ուրախութեամբ սրտի ընթերցայ ձեր երկասիրած «Նկարագրական Ուղեւորութիւն 'ի Հայաստանի Գաւառքս Արեւելեան Տաճկաստանի» անուն Գործի Ա. եւ Բ. Մասերն:

Ձեր սիրելութեան Հայորդիութիւն, որ արդէն վաղուց ի վեր ինձ ծանօթ էր, զգայուն հայաստոց ալ ծանօթացուցիք այդու հեղինակութեամբ, որով յաջողած էք Ազգին եւ միանգամայն Տէրութեան հաւատարապէս կարեւոր ծառայութիւն մը մատուցանել եւ սիրելի է մեզ որ շատերն եւս ձեր խոհեմ եւ լըրջատես դրութեան հետեւին այդպիսի ծառայութեանց մէջ, զորս ամեն կարգի ազգայնոց օգտակար ընելու յատկութիւններով օժտած էք նոր ոճով մը եւ միտեսակ սահուն գրչով:

• • • Պարոն, զուք, կը թուի թէ, մեր Հայ ժողովրդեան կեանք ուսումնասիրելն ձեզ մասնաճիւղ ընտրած էք, որ ամենեւին չէք ձանձրանայր միշտ Սարերու եւ Չորերու, Հիներու եւ Նորերու մէջ թափառելէ եւ մնձ ախորժ կզգայք գիւղական պարզ խըն-

ճոյքներէն քան թէ ևւրտպական երեկոյթներէ : Ես հողւով չափ ուրախութիւն կզգամ 'ի սրտիս , որ այդ ընդարձակ ճանապարհորդութեան մէջ վաանգի մը չէք հանդիպած եւ այս կէտն արդարեւ կրնայ պատիւ բերել Երկրին տիրող Կառավարութեանն :

Առ այժմ զայս ևւեթ ասեմ թէ այդ Երկասիրութիւնքդ մէկ մէկ գալրոց են , զորս կը բանայք ընթերցողաց միաքերու համար ևւ զուք ձեր առած դաստիարակութեամբն անշուշտ այգալիտի եղանակաւ սիրելու էիք զԱզգ ևւ զՏէրութիւն , ում հովանեաց ներքեւ մինչև ց'արդ կ'ապրիմք :

• • • Միրախորեան , զուք , իբրև զրական մարդ , ընդ հողով ևւ ընդ հոլովմամբ ժամանակի ծածկեալներն զուրս տուած էք , Երկրի Ֆիզիքական , մոզովբոց նիւթական , մտաւորական ևւ ուրիշ օգտակար նկարագիրներուն հետ : Կը գովեմ զՁեզ որ զգուշացեր էք բանաստեղծականն երականի կարգը դասելէն . ապահով եղիք , ուշ կամ կանուխ պիտի գտնէք այն քաջալերութիւնն , զոր սպասելու իրտուունքըն վաստկած էք ձեր անխոնջ ջանքերովն ևւ հաստատամտութեամբն :

Մնամ աղօթարար առաւել բեղմնաւորել մտաց Ձերոց ևւ արդիւնաւորեցիք յայսպիսի աշխատութիւնըս :

ՆԵՐՍԷՍ ԵՊԻՍԿ. ԳԷՈՐԳԵԱՆ

1885 Յունիս 26

Ի Ռոտտսթօ

Ք.

1885 Մայիս 8/20 Իւսկիւտար

• • • Մանուէլ Կ. • • • Միրախորեան

Ի Պօլիս

• • • Բարեկամ

Մինչ Ն. Շահնազարեան վարժարանի սրբանուէր

յարկին տակն էինք, արդէն իսկ ճանչցուած էր քո հայրենասիրական եռանդն եւ աւիւնն. բոլոր դասակիցքդ, ընդ որս եւ ես կը սիրէինք յաճախ ունկնդիր լինիլ քեզ, երբ զմեզ կ'ողկւորէիր մեր Քնազաւառի քաղցր յիշատակներով եւ կը շնուիր մեր սիրտերը:

Նկարագրական Ուղեւորութեանդ Ա. եւ Բ. Մասերն երեք անգամ ծայրէ 'ի ծայր ընթերցայ եւ տակաւին կը փափաքիմ կրկնել:

Յաւէտ ողբացեալ մեր սիրելի անօրէն Հ. Իփէքճեան, երբ կը տատապէր 'ի մահճի եւ իւր անճնանուէր աշակերտաց յաճախակի այցելութեամբ կ'սփոփուէր, շարունակ կամէր Ձեր ՈՒՂԵԻՈՐՈՒԹԵԱՆ վերայ խօսիլ:

. . . Բարեկամ, բաւական ատենէ 'ի վեր գրագարան մի պատրաստած եմ, որոյ հայերէն գրեանց մէջ Ձեր երկերն եկան առաջին տեղին գրաւել եւ կազմել գրադարանիս արդն ու զարդն:

Իմ սրտին շնորհակալութիւնն առ Ձեզ

Քոյդ

ՄԻՍԱԿ Կ. ՄԱԿԱՐԵԱՆ

Հեղինակի ստորագրութիւնն չ'կրող օրինակն անվաւեր է:

ՆԿԱՐԱԳՐԱԿԱՆ

ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹՅՆ

Ի ՀԱՅԱՔԱՆԱԿ ԳԱՒԱՌՍ

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՏԱՃԿԱՍՏԱՆԻ

ՏԵՂԱԳՐՈՒԹՅՆՔ

ՍԱՐԷՆ ԵՒ ՁՈՐԷՆ, ՀՆԷՆ ԵՒ ՆՈՐԷՆ

ՊԻՏԱՆԻ ԳԻՏՆՈՅ

ԳԼՈՒԽ Ա.

ԱՌԲԵՐԱՆԻ (ԲԵՐԿՐԻ)

Սոյն գաւառն, ըստ հին աշխարհագրական
բաժանման, Վասպուրական նահանգի 36 գա-
ւառներէն մին է, ունենալով Արեւելակողմէն
աղեղնաձև լեռանց մասնաւոր շղթայք, ոմանք
Հիւսիսէն ՚ի Հարաւ տարածեալ. Արեւմտահա-
րաւէն կը տարածի Բզնունեաց ծովն, նոյնպէս
և Քաջբերունիք (Արճէշ), Հարաւէն Վան-Տոսպ
գաւառ, ոյր ունեցած սահմանը կը կազմեն 4-5
Քուրդ գիւղօրայք, պատուական հողերով և
ջրերով ու ամեն կողմերը լի խտտերով, յորս կը
խրխնջան (ձիւռ ուրախութեան ձայն հանելը),
Մարական աղատ թռուանց նժոյգներ, զորս տես-
նողն մեծ հաճոյք կը զգայ, ո՛ւր կը մնայ հեծ-
նողն: Արեւելեան Հիւսիսակողմն է Ապաղայի

370

նշանաւոր դաշտն , որոյ վերայ քիչ մ'ետք կը խօսիմք :

Երկիրն ընդհանրապէս դաշտային է , առողջարար օդով ջրով , և արդաւանդ հողով , որոյ բարեբերութենէն թերևս ծագումն առած լինի այժմեան « բերկրի » անունն , որ հաւանաւորաբար աղաւաղեալն է « բերրի » բառին և կամ որպէս կ'աւանդուի « նախնի ժամանակաց մէջ լի ծառաստան կը լինի , որք ամեն տարի առատօրէն պտուղներ կը տային և բնակիչքն իրարու « բերկրի » (ուրախացիր) ըսելով պտղոց առատութիւնն կ'ողջունէին կամ կ'աւետէին իրարու :

Գաւառիս Սրեւելեան լեռանց մէջ նշանաւոր է « Սպահանի » կոչուածն , որոյ ստորտը կը գտնուի համանուն լճակ մը , որ մերձակայ արտօրէից ջուր կը տայ . սոյն լճակի ջուրն անուշ է և շատ զուլալ , որոյ նկատմամբ կ'աւանդեն թէ « մի օր Երուսաղիմայ նուիրակներէն մին Գործոթ գիւղի 40 զաւակ ունեցող քահանայ մը կը խոստովանցնէ լճակիս եզերաց վերայ . սակայն ջրոյ մէջ գտնուած դորտերն աղմուկ կը հանեն և նուիրակն անոնց բարկանալով կըսէ « լռեցէք » . նոքա ևս կը լռեն և ց'արդ սերընդէ 'ի սերունդ նոյն լռութիւնն կը պահեն » : Այժմ սոյն լճակն բաղդատմամբ կրնայ անաղմուկ համարուիլ :

Վերոյիշեալ Ապաղայի լայնատարած դաշտը ունի գրեթէ 3 ժամ երկայնութիւն և 2 ժամ լայնութիւն և է հորիզոնական գրիւք . այդչափ ընդարձակութեան մէջ հաւկթի մը մեծութեամբ դուն ուրեք կը տեսնուին քարեր և ամեն տարի կը տայ անուպառելի մաքուր խոտ , որոյ բարձրութեան մէջ ժամանակին մարդս կը թաղուի : Ունի սեւագոյն ընտիր հող՝ պարարտ և բարբեր , որ կընայ մէկին փոխարէն 10-40 տալ ամենապատուական ցորեան և մանաւանդ գարի . սակայն ինչ օգուտ , որ այժմ չունի բնակիչ , միայն թէ այդ ահագին դաշտի եզերքները տեղ տեղ մի քանի Գուրդ գիւղեր կը գտնուին՝ գլխաւորաբար Հայրաբնոյ ըսուած հօտիքի վերաբերեալ , որոնք 3-5-6-10 տնական հազիւ կը լինին և ընդ ամեն 400-450 ընտանիք կազմող և մեծագոյն մասամբ բնակողք շրջապատի լեռանց միջավայրերը : Իրենք չունին սէր հողին վերայ , կը պահեն միայն ոչխար և ընտիր ձիեր , հետեաքար տեղւոյս հարուստ բնութեան բարիքներն կը կորսուին յումպէտս :

Ապաղայի առատ խոտերն աչնան ժամանակին կը բռնկցնեն և հրդեհի նման հրոյ ճարակ կը տան ամբողջ դաշտն , ըստ որում եթէ չայրեն կամ չքաղեն , յաջորդ տարին բնութիւնը կը դլանայ մի և նոյն պարզելի կրկին մատակարարութիւնն , նախընթաց տարուան առատութեամբը : Գիտես թէ բնութիւնն կը փափաքի

որ մարդիկ իւր բարիքն վայելելոյ համար մասնաւոր ջանքեր 'ի գործ դնելէ չդադրին, ապա թէ ոչ ինքն կը զայրանայ և անպտուղ կը լինի : Շատ տեղեր ալ առանց այրելոյ թող կը տան այդ խոտերն և ձմեռ եղանակին աչքէ ելած կենդանիք և մանաւանդ ոչխարներ ու ձիեր դարձեալ 'ի դաշտ հանելով՝ կը կերցնեն խոտերու ծայրերը, որք ձիւնէն վեր կը մնան :

Ըստ աւանդութեան և ըստ տեղ տեղ տեսանելի աւերակաց « Սպաղէն 'ի հնումն 300 Հայ և մի քանի Եղնի գիւղորայք գտնուած են » :

Այս ընդարձակ դաշտի շրջապատի լեռներէն բղխած մասնաւոր ջուրերն ժողվուելով՝ կը կազմեն Առեւտ (բանդու մահու) կոչուած գետըն, որ յորգութեան կողմանէ Վանայ ծովը թափող գետերէն կրնայ առաջինն համարուիլ : Կը պատմուի թէ « Սպաղայի գիւղօրէից Եէն եղած ժամանակին սոյն գետն երբեք բոլորովին կը ցամաքէր, ըստ որում՝ կը բաժնուէր արտօրէից վերայ » :

Ականատեսք դարձեալ կը պատմեն թէ « Ըէննէթմէքեան Սուլթան Ապաիւլ Ազիզ ձեռնարկել տուաւ մի զօրանոց շինել Սպաղայի կեդրոնը՝ յազահովութիւն և 'ի գիւղաշինութիւն, սակայն ինչ ինչ պատճառաւ յետաձգուեցաւ : Սոյն անուանի դաշտի Արեւելակողմն է Պարսիկ և Հիւսիսակողմն Ռուս :

Ըստ նորագոյն տեղեկութեանց՝ Առբերանի

գաւառին մէջ մօտաւորապէս 90 գիւղեր կան ,
20000 բնակչօք , յորոց 15000 ն Հայ են , և մնաց-
եալ 5000 Քուրդ : Հայք կ'ըբաղին առ հասարակ-
երկրագործութեամբ և խաշնարածութեամբ ու
վերջին աստիճան թշուառ են այլ գաւառաց
գիւղերու հետ բազդատելով : Քուրդերն , որ-
պէս վերև յիշեցի , կը պահեն ոչխար և ձի ,
լեռնաբնակ են ու կը գրաւեն Ս.պաղայի շրջա-
պատի լեռնամէջերը , ուր շատ երջանիկ կ'ապ-
րին իւրեանց շնչաւորներովն , իւրեանց բոլոր
հարստութիւնքն ոտաւոր են և Հայոց ունեցա-
ծին նման անշարժ չեն :

Գաւառիս մէջ չեն պակսիր ազգային նուի-
րական վայրեր , յորս նշանակելի է Տէր Յովի-
կԱՆ ՈՐԴԻ անուն վանքն , որ այժմ ամայացեալ
վիճակէ մը մեծ տարբերութիւն չունի , և կը
ծառայէ միայն քահանայ մը հանդերձ ընտան-
եօքն ապրեցնելոյ . այս քահանայն երեկոյ և
առաւօտ առանձին կաղօթէ և կը յուսայ , որ
քիչ ժամանակէն թերևս յոյսն կը ստէ և աղօ-
թելէ ալ դադրէ :

Վանքն ունի հողային բաւական կալուած-
ներ :

ԳԼ . Բ .

ԱՌԲԵՐԱՆԻՈՅ ԿԱՐԵՒՈՐ ԳԻՒՂԵՐՆ

ԲԵՐԿԻՐԻ . — Գաւառիս հին բերդաքաղաքն

է, շինուած գրեթէ Առեւտր գետոյ ամանց վրայ. և չունի բնաւ իւր հին ժամանակուան փայլն, որ այժմ աւերակ մի դարձած է, ուր կը բնակին մի քանի տուն Հայ՝ ողորմելի կացութեամբ :

ԳՈՐԾՈՒԹ. — Կը գտնուի դաւառիս կեդրոնական Սրբեւելը, ունի սիրուն գիրք մը և 60-70 տուն Հայ բնակիչ, որոց նիւթական վիճակը մերձակայ գիւղերուն նայելով կրնայ բաւական լաւ համարուիլ : Տեղւոյս Հայերն չափազանց գանդատ չունին իւրեանց կեանքէն : Աստ կը բնակի մեր հռչակաւոր Մէլօն (Մելքոն) գաւառին նշանաւոր Հայն, որ ամենայն հաւատարմութեամբ 'ի գործ կը դնէ իւր մեռած կակոյի (սպայ) կտակն, և երբ դժբաղդութեան մը հանդիպի, անկէ դուրս ելնելուն վերայ ընթերցողն ևս կրնայ ինձ հետ ապահով լինիլ, որ մեր Մէլօն ճարտարութեամբ ազատուելոյ կերպերով կը փրկուի : Տեղւոյս Հայերն հայհոյութեանց բանաստեղծ են :

Գործոթ գիւղի մէջ հետևեալ նախնական տեղիքն կը տեսնուին, յորոց ոմանք կիսակործան են, ոմանք տաղաւարիկ և ոմանք մատուռիկ . Ա. Ս. ՅՈՎ. ՀԱՆՆԷՍ : Բ. Ս. ԿԱՐՍՊԵՏ : Գ. Ս. ՍԱՆԴՈՒԽՅԱՆ : Դ. Ս. ՎԱՐՍԻԿ : Ե. Ս. ԿԱՊՈՅՏ ԽՍԶ : Զ. Ս. ԶԷՆՆԷՐ (չղթայաւոր) : Գիւղացիք մի յատուկ սնտուկի մէջ կը սպահեն իւր-իւր անուամբ մի ձեռագիր աւետարան, որում չի մերձենայր շեքի-հեկի ձեռք, այլ երբեմն,

նման մատուցի, դուրս կը հանէ քահանայն և կընթեռնու զայն ի բժշկութիւն հիւանդաց կամ ախտածէտաց և ՚ի բարձումն Աստուածային պատժոց, որոց շատ անգամ աղատ չեն:

Միացեալ Ընկերութիւնն աստ ունի նախա-կրթարան մը:

ՊԶՏԻԿ ԳԻՒՂ. — Ունի 30 տուն Հայ բնակիչ, որոց հողերն համեմատաբար շատ պարարտ և ջրարբի են, իսկ մտքերն աղքատ և ծարաւի ուսման և գիտութեան: Տեղւոյս հայերն շատ անգամ սեպհական քահանայ չունենալով զուրկ կը գտնուին կրօնական կամ հողեկան մխիթարանքէ, ուրիշ տեղերէ այցելու քահանայ կը գայ ի պահանջել հարկին, եթէ կայ իւրեանց համար փոքր ինչ մխիթարական մի կողմ, այն ևս Ս. ԹԱՂԵՈՍ անուամբ ամայացեալ վանքն է, գիւղէն բաւական հեռու և սրտերու մօտ:

Թող տալով գաւառիս մնացեալ մի քանի Հայ գիւղեր, որք չ'ունին նշանակութեան արժանի մի բան, շարունակեմք մեր ՈՒՂԻՆ, մեզ համար պէտք սլիտի լինի անցանել Առեստ գե-տէն, որոյ մէջ ՚ի գարնան « տառեխ » կոչուած անթիւ ձկունք կը խաղտն և կորսացուին կո-ղովներով. շատ հազուագիւտ են 1-2 օխանոց ձկունք:

Առեստ գետն ունի հին, այլ ամբաշէն և գեղեցիկ կամուրջ մը մեր ճանապարհին վերայ,

որ կը տեսնուի անխնամ վիճակի մէջ , յորմէ ան-
ցանելով յառաջ գնամք դէպ 'ի Քաջբերունեաց
գաւառն :

Առեստ կամ նոր անուամբ սոյն « պէնտ
մահու » գետն 'ի դարնան սոսկալի եղանակաւ
կը յորդի և երբեմն իսկ դժբաղդութեանց ա-
ռիթ կը լինի մարդկային կեանքեր կուլ տալով ,
թերեւս ասկէ ծագումն առած լինի իւր վերջի
անունն : Գետոյս բնակած ընթացքն զինքն ժը-
լատ ըրած է գաւառիս համար պէտք եղած
ջուրն մատակարարելոյ , իւր ընծայած օգուան
չատ աննշան մի բան է համեմատաբար :

Գետոյս եզերաց վերայ , ինչպէս նաև մեր
նախորդ ճանապարհի (Թեմարայ սահմանակից
տեղերն աւելի) մերձ 2-3 Եզտի գիւղերու , ու-
նի խիստ զուարճալի « Էլֆաներ » , ուր բաւական
քանակութեամբ եղէգներ կը բուսնին , և ձմեռ
ատենը , ո՞վ որ համարձակի , կրնայ ներս մտնել ու
քաղել եղէգներն իրեն համար , զորս ընդհան-
րապէս կը տանին 'ի քաղաք վաճառել և խիստ
օգտակար են տանց ծածքերու համար . մանա-
ւանդ եթէ գիտնան գերմանական դրութեամբ
դօտեւոր տանիքներ կաղմել (ոյր նկատմամբ Տե-
ղադրութեանցս Ա. Մասի ԼԱ. գլխոյն մէջ խօսած
եմ) :

Այսպէս ահա վանայ կամ Բղնունեաց ծո-
վու Արեւելեան Հիւսիսային ըզտանման վզի ե-
ղերքներէն մեր ՈՃՆ շարունակելով կը տեսնուին

քրդական 3 գիղերը, որոնք կը պատկանին Ալ-
 րալ Կէկ կոչուած քրդուն, որ Մոկացի է և Վեան
 Մահմուտ անուանեալ հռչակաւոր քրդու ցե-
 դէն սերած :

Սոյն ցեղապետ Հաչիրէթի պատմութիւնն
 լի է հետաքրքիր երևոյթներով, զորս աստիշել
 մեր նպատակէն բոլորովին դուրս լինելով զանց
 կառնումք : Մեր ճանապարհի ուղղութիւնն
 այսպէս դէպ 'ի յՍրեմուտս լինելով' և 5-6 ժամու
 չափ ուղի կտրելով կը մտնեմք հետևեալ դա-
 ւառն :

ԳԼ. Գ.

Ք Ա Ջ Բ Ե Ր Ո Ւ Ն Ի Ք

Գաւառիս սահմանն է Արեւելէն Առբերա-
 նի, Արեւմուտէն Խոռխոռունիք, Հարաւէն Վա-
 նայ ծովն և Հիւսիսէն կրնայ համարուիլ Մաղ-
 կանց լեառն (ալալ), ինչպէս և Ալաչկերտ :

Երկիրն Հիւսիսէն բլրային է, իսկ Հարաւէն
 դաշտային : Բուսականութիւնն շատ առատ է,
 մանաւանդ Հիւսիսական կողմերը : Գաւառիս
 երկայնութիւնն է Արեւելէն յՍրեւմուտ 11-12
 ժամ, և լայնութիւնն Հարաւէն 'ի Հիւսիս 10
 ժամ, միջին հաշուով : Ունի պատուական կլիմայ
 և պատուականագոյն ջուր, հողն ընտիր, որով
 և արդաւանդ. այլ մեծագոյն մասամբ անջրդի.
 (ունի միայն Ա.ճէշ գետ, որ Արճշու հովիտ ոռո-
 գելով 'ի ծով կը թափի) :

Քաջբերունիք կը պարունակէ 120 ի մօտ դիւղեր , յորոց 38-40 Հայ են և մնացեալներն Քուրդ , և մասնաւոր դիւղեր Ձէրքէզ . սակայն Հայոց թիւն անոնցմէ շատ մեծ է , ըստ որում Հայք բազմաբնակութիւն են , այն ինչ Քուրդերն ոչ այնպէս : Հայոց դիւղերու բնակութեանց թիւն կրնամք , միջին հաշուով , 33-40 տուն սեպել : Ի բաց առեալ 3-4 դիւղեր , մնացեալքն են առանց դպրոցի և առանց նոյն իսկ դպրոցական դաղափարի : Գիւղերէն 5-6 հատ հազիւ կան քրդախառն :

Գաւառիս Հայերն ընդհանրապէս երկրագործութեամբ կ'ըբաղին և քիչ խաչնարածութեամբ . իսկ Քուրդք , մանաւանդ Հիւսիսարընականերն շատ քիչ գործ ունին ՀՈՂԻՆ հետ , իրենց բոլոր հարստութիւնք են քառոտանի կենդանիք և մանաւանդ կը պահեն ընտիր ձիեր :

Քաջբերունեաց Արմենական բնակիչքն նըշանաւոր են հիւրասէր և ընտանեւէր , պանդխտութեան դիմելն ինչ է չ'զիտեն ու շատ աշխատասէր են : Գիւղերէն ոմանք ծառաստանով են և յառաջ կը բերեն սովորական պտուղներ : Ականց և Ասրաֆ (որոց վերայ 'ի կարգին կը խօսուի) կոչուածներն միայն ունին խաղողէ այգիներ , որոց խաղողներն կը տարուին յայլ դիւղօրայս 'ի վաճառ :

Հայ ժողովրդեան երկրագործական արհեստ

տըն համբաւ ունի և կը ցանեն ցորեան ամե-
 նէն շատ, նոյնպէս գարի, կորեակ, ոսպ, կը-
 լուլ, կտաւատ, ինչպէս նաև ժամանակին ձմե-
 րուկ և սելս, որք մեծութեամբ և քաղցրու-
 թեամբ անուանի են :

ԴԱԻԱՌԻՍ ՅՈՐԵԱՆ ՅԱՆԵԼՈՅ ԵՂԱՆԱԿՆ

Նախ և առաջ ցանելի հողն կը վարեն եր-
 կու անգամ խաչաձև, յետոյ վրան տալի կը տան
 (կը հաւասարցնեն) կուերթներ (հողի կոշ), հողն
 այսպէս իւր վիճակաւ կը մնայ մինչև ցորեան
 ցանելոյ ժամանակն, զոր օրինակ տշուն. երկ-
 րագործող խոփի երկու կողմերը ԿԵՔԵՔԵ ձևով
 երկու տախտակներ կը հաստատեն. խոփն զհող
 կը ճեղքէ, երկրագործը ցորեանն (սերմն) եր-
 կայն ուղղութեամբ կը ցանէ այդ տախտակնե-
 րու մէջ աեղը և երբ տախտակներն իւրեանց
 աեղին կը փոխեն, յայնժամ ետ քշուած եղե-
 րաց հողերն երկու կողմէն գալով կը ծածկեն
 ցորենի հատիկներն, յորոց և ոչ մէկ հատ կոր-
 սուելոյ ենթակայ կը լինի կամ գուրս մնալով
 ըլլայ կերակուր թռչնոց : Այս դրութեամբ բը-
 նականարար պիտի բուսնին ամեն հատիկներն,
 կանսնաւոր չնչաւութեան մը ներքև և ՚ի ժամա-
 նակին հունձքեր քաղելոյ համար ևս դիւրու-
 թիւն կը տայ առանց հասկ մը կորսնցնելոյ :

Ցանելոյ սոյն կերպն « աիր » կ'անուանեն,
 որ պէտք է լինի օրինակելի : Հողն 1 ին 8-60

արդասաւորութիւն ունի և ցորեանն ձիւնի նըման ճերմակ կը լինի ու հատիկներն սովորական ցորենի հատիկներէն աւելի խոշոր :

ԳԼ. Դ.

ՔԱՋԲԵՐՈՒՆԵԱՅ ԳԼԽԱԻՈՐ ԳԻՒՂԵՐ

ԱԿՍՆՑ . — Գաւառիս կեդրոնական տեղին կամ գիւղաքաղաքն է առ և տրոյ :

Գիւղս շինուած է ընդարձակ և տափարակ դաշտի վերայ . ունի 300 տուն բնակիչ , յորոց 30-35 տուն հաղիւ Հայ են և մնացեալն Մահմետական : Տեղւոյս Հայքն ունին երկու եկեղեցի , յորոց մին է Ս. ԹԱԴԷՈՍ ԱՌԱՒԵԱԼ և միւսըն Ս. ԳԷՈՐԳ , որ իբրև վանք , Վանայ Առաջնորդարանին տուրք (մուխաթայ) կը տայ և անշուշտ ինքն կառնու՝ որ տալոյ պարտական եղած է : Սոյն վանքն 212 տարիէ ՚ի վեր եկեղեցւոյ ձեւի վերածուած է նորոգմամբ , միայն խորանին համար կարելի է ասել Առաքելոց ժամանակէն մնացած լինի , որպէս և կ'աւանդեն իսկ : Ս. Թագէտոսին գալով՝ արդէն առաքելաշէն է և տաճարաւոր բաւական գեղեցիկ , իսկ եկեղեցին նորոգութիւն մը տեսած է և շատ հին չէ : Ունի երկու քահանայ , որք միջնադարեան մտօք կ'աւանդէին ժողովրդեան . դպրոցն տխուր բացակայութեամբն ցաւ կը ներշնչէ ամեն զգայուն սիրաւերու :

Աստ կեդրոնական նախակրթարան մը բա-

նալոյ ամեն յարմարութիւն կայ . վասն զի 2-3 գիւղեր կան իւրեան մօտիկ , որոնց անգիր մանուկներն ևս կրնան ամենայն գիւրութեամբ գալ 'ի նախակրթարան և ամբողջ օրն դասառութեամբ զբաղիլ ու երեկոյ տեղերնին վերադառնալ . այլ ո՛ւր է նախակրթարանն և ո՛ւր զայն բանալոյ ջանագիրք : Գիւղիս 300 տուն բնակիչներն , առանց բացառութեան , հողագործ են . իսկ առն և տուրք վանեցւոց և Բաղիշեցւոց ձեռքը կը գտնուին . աստ կան բաւական թրւով կրպակներ շինուած քով աննշան :

Ականից մէջ կը նստի դաւառին գայմագամն , ընդ գերիշխանութեամբ վանայ կուսակալին , և հարիւրապետ մ'ընդիւրև ունենալով 400-450 ձիաւոր զօրքեր ի պահպանութիւն և յապահովութիւն ժողովրդեան :

Երկրին Ս.ա.Շնորդ կը նստի Մեծ ուխայ վանքը (յանուն Ս.ստուածածնայ կառուցեալ) $3\frac{1}{2}$ ժամու չափ հեռաւոր , որուն վանահայրն ալ է միանգամայն , և ի պահանջել հարկին տեղս կը գայ և կրկին 'ի վանս կը վերադառնայ :

Այս գիւղաքաղաքի գլխէն անցածներն ծերունիք կը պատմեն և իւր ամենաճոխ ու վառաւոր ժամանակէն մնացած է միայն 4-5 տուն հայք , որք ց'արդ ասլրած են իւրեանց հացառատ ՍԵՂԱՆԻ շնորհիւ միայն , մնացեալքն ևտքէն այլ և այլ կողմերէ եկած են :

ԱԿԱՆԻՑ ՊԼՆԿԱԶ

Ականից մի Պլընկաղ (պատառատուն զգեստով) Հայ նստած էր վարդենույ մը նման կարծիկ ծառի մը շուքին տակ ամառուան Արեւուխայթող ճառագայթներէն ազատ՝ դո՛հ կը լինէր բնութենէն կարծելով ինքզինքն աւելի բարեբաղդ քան զսոխակն : Սոյն պահուն իմ անհոգ ուղեկիցք ցիր ու ցան աստ և անդ ցորեկուան հանգիստն կառնէին ու կը զուարճանային , որ 'ի վերջանալն միջօրէի տաքութեան ելնէինք յուղի հանդէներէն : Սոխակի վառաց նախանձորդ այս գիւղացւոյն առընթեր բարեւելով նստեցայ : Դժբաղդութիւն մի չէր ինձ համար , որ այս ծերուկն չգիտէր խօսիլ ընդ ես զգրոցէն , այլ շատ աւելի դո՛հ եղայ և ուրախ ի վերջոյ , երբ գիտացի թէ վարժ էր նա զբրոցէն ճառել , որ սկսաւ իւր սիրած վարդի թփան տակն Ուղեորիս պատմել . . . և իւր խօսքերն թէև ճշմարիտ , սակայն ինչ օգուտ որ մտիկ չընելոյ պատճառներով միտքս պաշարեալ էր . մարդոյ պատմութիւնն 'ի դիր առնուլիմ՝ յատուկ բաղձանքս էր , զոր դժբախտաբար ընուլ չ'կըրցայ , զի նոյն պահուն իմ սեւակոթ դրիչ կոտրած էր , որով սիրտս տխրութեամբ լեցուած : Պլընկաղի խօսքերն պարզ էին և անմեղ , որք կը բղխէին ճերմակ սրտէ և առողջ մտքէ : Շատ լաւ ըմբռնեցի թէ ինչ կամէր ասել մեր գիւղացի ծերուկն , զոր մխիթարելոյ համար

բնականէն չէր ինչ պակսիր ինձ մի բան : Ճշմարիտն խօսելով մարդուն խօսքերն այնչափ առատ էին և նիւթերով լի, որ ինձ կարգ տալ բնաւ չէր ուղեր և ես յայս վայրկենիս երբէք չէի վնտուեր քաղաքավարութիւն դաշտի եղերքը, որոյ ծոցածին էր ազնիւ Հայն :

Սյս ատեն ցորեկուան ժամ վեցն էր, Երկնից կամարին վերայ Արեգական ճառագայթից մէջէն մի աստղ նշմարեցի, որ կը փարվէր յԱրեւելս, որոյ լոյսն բնականէն ինչ կարծէր, երբ Արեւու լուսոյ հեղեղն բաղկատարած և տիեզերքին ցորեկ բերած կը թագաւորէր ամեն ուրեք : Մեր խօսից շարքին ասացի դիւզացւոյն, որ ապաշ կը թած ինձ կը նայէ, կը տեսնե՞ս կըրկնեցի այս աստղ, ո՞վ գեղջուկ, նա շատ լոյս ունի և մենէ աւելի հեռու է քան թէ Արեւն, որոյ տաքութենէն փախ տուած՝ կապաստանիս այդ կարծիկ ծառի ներքեւ, երբ գիշեր ըլլայ սէտք է գիտնաս որ նորա (աստեղ) լոյսն մեզ շատ աւելի դգալի կը լինի, միայն թէ երանի այնմ, որ հեռատեսութեամբ գիտէ օգտիլ գիշերուան այ լուսինէն, ոյր ճառագայթից տակ Ձեր կալերու ցորեաններ կը մաքրէք՝ էրան ընելով, զայս ասացի իւրեան կրցածին չափ հասկանալի լեզուաւ մը և բաժնուեցայ իրմէ զինքն թող տալով հոգեկան զուարթ տպաւորութեան մը ներքեւ :

ԳԼՈՒԽ Ե.

ԱՐՃԷՇ՝ ՀԻՆ ԲԵՐԴԱՔԱՂԱՔ

Սոյն քաղաքն, որոյ երբեմն հռչակաւոր անուամբ ց'արդ կը կոչուի նաեւ գաւառն. կը գտնուի Ականից Հարաւակողմն և անկէ 1 ժամ հեռաւոր՝ Աշնունեաց ծովուն եղերքը : Այս պատմական բերդաքաղաքն 50-55 տարիէ ի վեր ծովն առած լինելով այժմ կիսաւեր և բոլորովին ամայի դարձած է, տխուր աւերակաց մեծամեծ բեկորներն ծովու աղային ջրերէն չըջապատեալ կը կենան և կրնան երբեմն խորհրդաւոր լեղուաւ մը խօսիլ Ուղեւորաց սիրտերու հետ, որպէս յարածամ ծովու ալեաց հետ : Աստ կը տեսնուին 2 Հայկական դետնատարան եկեղեցիք և մի մզկիթ, որ դարձեալ Ֆրէն կիսով չափ տակաւին կանգուն է : Անտեսանելի չեն նաեւ հին շուկայից և արհեստական բերդի հիմնաքարինքն :

Արճէշ՝ գաւառիս ամենէն շէն և բազմաբընակութիւն ունեցող տեղին եղած է երբեմն, խիստ բանուկ և վաճառաշահ : Ականատես ծերունիք տակաւին կապրին և կաւանդեն հարցանողաց այն ամեն ինչ, որ խրեանց այդ քաղաքի անցելոյն կը վերաբերի :

ՄՆԿՆՈՒՄՆ

Ականցէն մեկնիմք դէպ ի յԱրեւմտահարաւ և 1 1/2 ժամէն կը հասնիմք յԹրօրան : Սոյն

գիւղն 35-40 տուն ընակիչ ունի կիսով չափ Մահ-մետական : Հայք ունին Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ անուամբ նորաշէն եկեղեցի մը կառուցեալ գիւղական ճաշակաւ , կայ մի քահանայ՝ կրօնական մատակարար , որոյ մարմնոյ մէկ աչք կոյր է , իսկ մտաց երկուքն ալ և այս է ահա առաջնորդ տեղւոյս մեր աշխարհական ԺՈՂՈՎՐԴԵԱՆ : զպըրոցին գալով արդէն անուեն չունի :

Գիւղիս առջեւէն կանցնի Արճու գետն , որ երբեմն յանուն գիւղիս կանուանի « Օրօրան » , որոյ մէջ գարնան ատեն բաւական թուով մանր ձկունք կը խաղան , որք պարապ գիւղացիներէն կորսացուին :

ԲԼՈՒԲՄԱԿ . — Սոյն գիւղն 60 տուն Հայ ընակիչ ունի , նոյնչափ ալ գրեթէ Քուրդ : Հայք ունին եկեղեցի և ունին քահանայ , իսկ զըպըրոցի հարկէ « մի օր Աստուած պիտի տայ » գլխով 50 էն աւելի կայտառ մանկանց վերայ : Գիւղըս շատ զուարճալի է բնութեան սիրուն տեսարանաւն , միայն թէ ծառաստանքն անպտուղ են : Տեղւոյս հողն շատ զօրաւոր է և մանաւանդ խիստ յարմար բարտի ծառեր հասցնելոյ , այնպէս որ 8-10 տարուան տնկուած բարտին կարելի է համարիլ օրինաւոր հաստ գերան : Ահա բնութեան մի այլ տեսակ բարիք , որմէ անբընադէտ ժողովուրդ զուրկ է օգուտ քաղելէ , վասն զի զուրկ է մտաւոր լոյս վիճակէ : Աստ

կան պարտիզական (պարտիզական) գաղթական պար-
սիկներ, որ շատ լաւ շահիլ գիտեն իւրեանց
արուեստովն . զարմանալի է որ մերայինքն բը-
նաւ միտք չունին նորանոր գրաղումներ ունե-
նալ ցորեանէն զատ :

ԲՅՆՈՆ . — Բնակիչք 43 տուն, ունին Ս.
Գէորգի անուամբ պարզ եկեղեցի մը և պար-
զագոյն քահանայ մը, իսկ դպրոց ունին ոչ և
որոյ անունն իսկ արտառոց մի բան է իրենց ա-
կանջին : Բանոն ճանապարհի վերայ լինելով
միշտ բազմաթիւ հիւրեր անպակաս են համա-
սեռէ և մանաւանդ տարասեռէ : Գիւղիս մէջ
նշանաւոր արեւշատ (տարեւոր) անհատներ կը
գտնուին՝ այնպէս որ 80-100 տարի ապրին տե-
ղացոց համար գրեթէ առ հասարակ է :

ՀԱՍՊԻՍԻՆԱԿ . — Ունի 33-60 տուն բնա-
կիչ, եկեղեցի մը և 2 քահանայ, որք կառաջ-
նորդեն ժողովրդեան կոյր զկուրայն, որպէս եր-
բեմն իրենք առաջնորդուած են . վարժարան
գնել կը փափաքին, սակայն չկայ ահա ի-
րենց դժբաղդութիւնն :

ՅԱՐՈՒԹԻՆ . — Բնակութեանց թիւն է 40,
բարեւք նիւթական վիճակի տէր . ունին տա-
ճարաւոր գեղեցիկ եկեղեցի մը, որոյ անուամբ
կոչուած է և գիւղն, ոյր մերձ կայ մի կոկիկ,
և ամայի մատուռ, ո՛ւր տարին 2-3 անգամ
պատարագ կը լինի և աստ է Արճիչեցի Յովհան-

նէս « ոսպնակեր » մականուանեալ վարդապետի գերեզմանն :

Գաւառիս գիւղերէն նշանաւոր է մանաւանդ ՍՍԲԱՅ, որ բազմահայներէն մին լինելով հանդերձ, մասնաւոր առ և տրոյ ալ տեղի է և ուղիղ կը լինի ասել « իւր գինւոյ այգիներուն ներշնչեալ է Գողթան գաւառէն » :

Գաջրերունիք ունիմի քանի նշանաւոր վանորայք և բազմաթիւ յիշատակութիւնք արթընցնող նուիրական տեղիք :

Գիւղերն ամենամեծ մասամբ կարող են լըրենց յարմար նախակրթարաններ պահել, սակայն ո՛ւր են պահել տուողներն, որք Պօլսոյ հըրապարակն կամ լրագրական ասպարէզն աղմըկաւ կը լեցնեն, երբ մի քանի գիւղացի մանուկներ մի տեղ ժողովելով՝ նոցա ձեռք կը տան քերական կամ ընթերցարան :

Գաւառիս Մեծոփայ հռչակաւոր վանքն ամենապատուական տեղի մի է գիշերօթիկ վարժարան մ'ունենալոյ իւր նիւթական վիճակաւն, գիրքոջն և մանաւանդ նուիրական պարտականութեամբն, զոր ց'արդ չէ կատարած : Սոյն վանքն, որպէս յիշեցի, կարող է ցորեանի նման իւր ծոցէն գաւառիս համար ուսուցիչներ և ուսեալ քահանաներ դուրս տալ, երբ կամք լինի ի ներքուստ և կամեցողք յարտաքուստ : Կը ցաւիմ ասել որ Մեծոփայ վանքն ալ Մշոյ Ս. Կա-

րապետի վանուց նման «լն Կէնէի պէս է .
 տխուր զգացմամբ կրկնեմ ուրեմն , զոր ինչ
 շատ տեղեր կրկնած եմ թէ «աստ ևս գործ
 կայ գործող չ'կայ » :

Քաջբերունեաց կամ Քաջ բերք ունի գա-
 ւառին վերայ այսչափ խօսիլ բաւ կը համարիմ
 ու կը մեկնիմ ճանապարհնիս ուղղելով գէսլ 'ի
 Սրեմուտս , 7-8 ժամէն կը մտնեմք 'ի գաւառն
 Խոռխոռունեաց , ոյր վերայ խօսիլ որչափ որ ժ-
 ճանակն կը ներէ Ուղեւորիս :

ԳԼ . Զ .

Խ Ո Ռ Խ Ո Ռ Ո Ւ Ն Ի Ք

Սոյն գաւառն կը գտնուի նախօրդի Սրե-
 մտակողմն և այժմ բաժնուած՝ Արծկէ և Ախլաթ
 երկու գաւառակներու :

Այս կրկին գաւառակներէն՝ Ախլաթու վե-
 րայ մեր Տեղագրութեանց Ա. ՄԱՍԻ երես 88-
 96 ի մէջ խօսած լինելով՝ այժմ նկարագրեմք և
 համառօտակի տեղագրեմք զԱրծկէն և ապա
 մեկնիմք տեղէս ընդարձակել մեր ՈՃՆ , ուղեւ-
 րելով գէսլ 'ի սիրուն և հրաշակերտ Մանազ-
 կերտ :

ԱՐԾԿԷ (ԱՐՋԱԻԱՋ)

Երկիրն լեռնային և բլրային է առ հասա-
 րակ , միայն ծովու եզերքներն դաշտային են և
 գեղեցիկ տեսարան մը կընծայեն աչաց հայե-
 ւոյ . կլիմայն բարեխառն է և հողն խիստ արդա-

սաւոր , շատ նուազ ջրարբի լինելով հանդերձ :
Ունի պողատու բազմաթիւ ծառեր , յորս առատ
են ընկուղենիք և ծիրանիք :

Սոյն գաւառն Վան-Տոսպայ կատարեալ
ՍՄԲՍՐՆ կը համարուի , որմէ առաջուց առա-
գաստաւոր նաւերն (որոց թիւն 100 ի կը համնի)
ամեն տարի ահագին քանակութեամբ ցորեան
կը թափին Վանայ հրապարակին վերայ , ուր
արդարեւ սով կը տիրէ , երբ Արճշու և մանա-
ւանդ Արջաւազ գաւառիս ձիւնի նման ճերմակ
ցորենի շեղջերն շարան շարան (կարգ կարգ) չը
տեսնուին յայս ժողովրդեան :

Արեւելէն Սրեւմուտ 10 ժամ երկայնու-
թիւն ունի սոյն գաւառն և Հարաւէն ՚ի Հիւսիս
6-7 ժամ լայնութիւն :

Խոռխոռունեաց սահմանն կարելի է այս-
պէս որոշել , Արեւելէն Արճէշ , Արեւմուտէն
Բղնունիս , Հարաւէն Վանայ ծովն և Հիւսիսէն
Ալաշկերտու գաւառ :

Գաւառիս պարձանաց սարն է Սիփան լեռն ,
որ ունի ընդարձակ նստուածք կամ բազմաճղի
յատակադիծ , բարձր և մշտնջենաւոր ձիւնապատ
գագաթ , ուր ելնելոյ համար գոնէ մէկ օր
պէտք է : Սոյն հսկայ և հրարդխային լեռան գը-
լուխը 7-8 արտի մեծութեամբ լեռնադաշտ մի
է , ուր կը լինի սաստիկ ցուրտ՝ նոյն իսկ վար-
դավառի ամենատաք եղանակին : Սիփանայ ձեան
ջուրն վերի և վարի Սիփան կոչուած Հայ գիւղե-

րու ջրաղացքներն կը բանեցնէ, և ջուր կը տայ բնակչաց, որոնք առանց Սիփանայ կեանք չունին : Այս գիւղերն կը գտնուին լեռան ծունկերուն և ոտքերուն վերայ :

Արծկէի հետ Ախլաթ գաւառակն առնելով 140 գիւղ հաշիւ կը լինի, 30,000 բնակչօք, յորոց 25,000 Հայ և մնացեալքն Տաճիկ, Քուրդ, և Չէրքէղ են :

Արծկէի Հայոց գիւղերու թիւն 30 ի հազիւ կը հասնի, սակայն բազմաբնակութիւն և միանգամայն մազմամարդ են, բազդատամբէ այլասեռ գիւղացւոց հետ : Հայ գիւղերու բնակութեանց միջին թիւն է 30, ամենքն ալ երկրագործ և շատ քիչ խառնարնակ : Տարազգի գիւղերու բնակութեանց թիւն 3-10 միջին հաշուով, որք լեռնային կողմերն և ցամաքային եզերքները կը գրաւեն . Հայերն կը բնակին մէջ տեղերը և ծովային եզերքները :

Գաւառիս Հայ գիւղերու վերայ տակաւին չ'իտօսած՝ նոցա անուանքն, իւրեանց հետաքրքրութեան համար, աստ կը նշանակեմ և ապա կ'անցնիմ նկարագրել և տեղագրել գլխաւորներն : Ահաւասիկ գիւղօրէից անուանքն՝ Արջաւազ, Նորչնճիւղ, Կոճրէն, Վերին Սիփան, Վարի Սիփան (*), Կուղել, Խոռանց, Բարկատ, Առէն,

(*) Սոյն երկու գիւղերն իւրեանց անուանքն առած են գիրքերէն, Սիփանայ ծունկի վրայի գիւղն «Վերին Սիփան» կ'անուանի, իսկ ոտքի վրայինն «Վարի Սիփան» :

Առէնջկուղ (առաջ կոյս), Վիճկացուռկ, Քարաբե-
շէշ, Արճրա, Բեշնագամիր, Հէքաձոր, Նոր-
շէն, Կեաղուխ, Մանիկ, Մուրխուս, Հասկեճորե-
րէկ, Անուշ-Սղբիւր, Խորանս և այլն :

Երկրի Հայ ժողովուրդն արմտեաց մէջ ա-
մենէն աւելի ցորեան կը ցանէ և տարեկանն
(չավտար) խուրձերու կապոց շինելոյ համար
միայն, ըստ որում՝ ցորեան ցանել տարեկան
ուտելն, կամ նոյն է ըսել, ճերմակ ցանել սև
ուտելն ամենամեծ նախատինք համարուած է
իրենց ընտանեկան շրջանակին մէջ « մարդ մը
պէտք է որ վայելէ իւր աշխատութեան պտու-
ղըն » : ահա տիեզերական մի սկզբունք, որում
Մշոյ աշխարհի գիւղացիք անձանօթ պէտք է
եղած լինին . զի նոքա ճերմակ կը ցանեն և
միշտ սև կ'ուտեն . սորա պատճառին բացատ-
րութիւնն գործոյս նպատակէն դուրս լինելով
ի բաց կը թողում :

Հայերն քիչ քանակութեամբ կը պահեն
նաև ոչխար, իսկ Մահմետականք քիչ հողա-
գործ և շատ ոչխարաբոյժ են, նման նախորդ գա-
ւառի բնակչացն :

Գաւառիս Հայք ամեն տարի 2000 քիլէէն (*)

(*) Մէկ քիլէն 360-380 օխա է, օխան 400 տը-
րամ սեպելով : Այս կողմն, որպէս եւ շատ տեղեր,
տեսակ մ'օխա ալ կայ, որ 320 տրամ է եւ կ'անուա-
նի Գարաբաշ :

աւելի ցորեան տասանորդ կը տան Կառավարու-
թեան և կատարեալ հիւրասիրութեան տիպար
կը կրեն տնով և տեղով : Արդարութիւն է խոս-
տովանիլ որ Քուրդերէն ոմանք ևս սոյն օրինակ
ազնուութենէ չեն զուրկ : Իւրեանց հողագոր-
ծական արհեստն յար և նման է Արճշոյն : Լու-
սուորութեան կայծ մ'անգամ այս կողմերու
Հայոց միտքերուն այցելութիւն դժբաղդարար
չէ տուած . ամենքն են առանց դպրոցի , որով
և առանց Գրի : Ամբողջ դաւառիս մէջ 3-4 հաա
ծաղկոցներ հաղիւ կան , որք չ'կայէն աւելի կա-
րեկցութեան արժանի պատկեր կը կրեն :

ԱՐՁԱՎԱՋԱՅ ԳԼԽԱՒՈՐ ԳԻՒՂԵՐՆ

ԱՐՃԱԻԱՋ . Գիւղաքաղաք , որմէ ծնած է
դաւառին անունն , ՚ի հնումն հին քաղաք և
Խոռխոռունեաց ցեղի նշանաւոր տեղին էր , որ
այժմ անշքացեալ է , ունի աւերեալ բերդ մը և
նմանօրինակ մասնաւոր վայրեր , 70-80 աննշան
կրպակներ , որք ամենամեծ մասամբ թրքաց
ձեռքը կը գտնուին :

Արջաւաղ այս կողմերու առեւտրական կեդ-
րոնատեղին է , տեսարանն շատ գեղեցիկ և ա-
մեն տանց առջեւէն առատօրէն ջրեր կընթա-
նան : Բնակութեանց թիւն 500 ի կը հասնի , յու-
րըս 30-40 տուն միայն Հայոց են , ողորմելի կա-
ցութեան մ'ենթարկեալ եկեղեցիովն և քահա-
նայովն , դպրոց արդէն անուն չունի , զայս գիտ-
նալով սրտիս ցաւէն թէեւ չէի ուզեր խօսք ը-

նել տեղւոյս նկատմամբ . սակայն երբ բնութիւնըն կամ լաւ եւս է ըսել արիւնն զիս ստիպեց եւ ես յանգէտս հնազանդիլ պարտաւորած՝ գրեցի :

ԱՌԷՆ (առ Էն) . — Ամենայն մասամբ նշանաւոր ի դաւառիս , ունի 130 տուն Հայ բնակիչ , գեղեցիկ , այլ անզարդ եկեղեցի մը և ծաղկոց մը , ուր յոյս չ'կայ ծաղկի մը բացուելուն : Սոյն գիւղն միայնակ տարին 230 քիլէ ցորեանի տասանորդ կըտայ Տէրութեան : Յուլիս և օգոստոս ամիսներու մէջ վանցի և Բաղիշեցի վաճառականաց թիւն գրեթէ գիւղի բնակութեանց թուոյն հը հաւասարի , որք ապրանք և մրգեղէնք բեռներով կը բերեն և նաւերով ցորեան կը տանին ց'վերջ սեպտ . ամսոյն :

Գիւղիս համայն բնակութիւնք , մէկ լայն խորի նման , լիտ աղբիւրէ ջուր կը խմեն : Աստաղ զխտութիւնն շօշափելի է ամեն կողմանէ , եթէ միտթարական մի կողմ ունին այն ևս երիտասարդաց աշխոյժ և կորովն է :

ԿԵԱՁՈՒԹ . — Ունի 100 տուն , նման առաջնոյն , կըտան «ղիայսերն կայսեր և զԱստուծոյն Աստուծոյ » ու այսպէս կառավարութեան ամբարները կը լեցնեն մեր կեազուխի մշակներն . տեղւոյս ընտիր է նաեւ գարին , որոյ հացն ցորենի հացէն շատ գծուարաւ կրնայ որոշուիլ :

ԿՈՃՐԷՆ . — Վարի Սիփանի քիչ մը վարօք՝ վանայ ծովու անմիջական եզերքը : Ունի 30 տուն Հայ և նման է նախորդ գիւղին :

Աքանչեւագործայ վանքն , շինուած Սիւխանայ մի կողին վերայ՝ սքանչելի տեսարանաւ , ըստ աւանդութեան այս վանուոյ մէջ կը պահուի Գրիստոսի մանկութեան ժամանակի լուացման դաշտի մի փոքրիկ մասն , որում աղօթիւք կը գիմնեն երբ երկիրն բնութենէն պատժուի ժանտախտով , ծաղկի կամ այլ հիւանդութեամբք :

Արջաւազ դաւառի եզերայ տարասեռ գիւղերէն զատ , մի քանիք ևս մէջ տեղերը կը գըտնուին : Գաւառն կը պատկանի Վանայ կուսակալութեան :

Այսչափ հերիք սեպելով շարունակեմք մեր Ուղեի՝ ՈրՈՒթի՞նն : Մեզ կը պատահի Սարիսու կոչուած գիւղն , որոյ անուամբ յորջորջեալ ընդարձակ , այլ ամայի դաշտօրայք կտրելով կը ժամանեմք 'ի Տաշկըն՝ քուրդ գիւղակը , ոյր սահմաններն ածխային առատ հանգեր պակաս չեն . բայց անգործ ու անօգուտ կը մնան ծածկեալ հողին տակ՝ բնական այդ հարստութիւնքըն : Սոյն գիշերը իջեւանեցանք Սիւխան լեւրան մի ստորոտը գրեթէ բացօթեայ և ամայի տեղւոյ մը մէջ , ուր որպէս յիշեցի , մինչև առաւօտ փոխան անուշ քուն քաշելոյ , հողինիս քաղելոյ վերայ էինք :

Դաշկըն գիւղի մէջ կը բնակին մի քանի տուն Գուրդ , որք « շկակ » կ'անուանին :

ԳԼՈՒԽ Է.

ՄԵԿՆՈՒՄՆ Ի ՀԱՐՔ ԳԱՒԱՌ

Առաւօտնիս աստ՝ ի Գաշկըն գիւղն ըրած եմք և այժմ մեր Արեւն ծագած ելնեմք յուղի: Գաշկընէն 1 1/2 ժամ ճանապարհորդելէն զկնի մեզ կը հանդիպի մի ընդարձակ և երկայն ձորակ, որ սահմանն կը կազմէ ընդ մէջ Հարք գաւառի (Մանազկերտու) և Խոռխոռունեաց:

ՄՈՒՏՆ ԻՄ Ի ՀԱՐՔ ԳԱՒԱՌ ՏՈՒՐՈՒԲԵՐԱՆ

ՆԱՀԱՆԳԻ

Այսուհետեւ մեր առնելիք ճանապարհն կը կոչուի «Մանազկերտու (Մանձկերտու այժմեան յորջորջմամբ) քուէն» (քարտտ տեղ), որ կը տեւէ 2 1/2 ժամ. մեր ճանապարհի Հիւսիս-սակողմ մի քանի այրեր կան, զորս սովորաբար հողաբաներ կ'անուանեն, որ այժմ անմարդարնակ լինելով՝ լայն գաղանաց կատարեալ սրջեր եղած են:

Սոյն քարադաշտերուն մէջ հազուադիւտ է շուր, ասոր համար բազմաբնակութիւնք չ'կան, միայն ՚ի Հիւսիսակողմնն, բաւական հեռու նոյն այրերէն, կը գտնուին 3-4 քուրդ գիւղեր՝ 3-5 տնական բնակուած, որոնք գետնի տակի խորունկ տեղեաց ջրերովն աւելի կապրին քան թէ մասնաւոր աղբիւրներով:

Սոյն իւրճ բնակութեանց վերաբերմամբ հետաքրքիր ուղեւորի միտն կը զարթնու բնակա-

նարար և կ'ուշաւորի , եթէ պահ մը հոգնութեանէն ննջած իսկ լինի , թէ արդեօք անահ և աներկիւղ այդ կասկածոտ վայրաց մէջ ինչպէս կ'ապրին դոքա խաղաղ և անխռով :

Այս կողմերու արտօրայքն արդարեւ շատ քիչ են , սակայն բուսականութիւնն ընդարձակ և առատ է , լի ծաղիկներով և բուսեղինաց տեսակներովն : Այսպէս ահա կը հասնիմք ի Մանազկերտ , իւր սահմանին մէջ Զ-Յ ժամ ուղի կտրելէն զլինի . սոյն պահուն Տեղագիր-Ուղեւորիս բերանն ծարուէն ցամքած , սիրտն չորցած , հոգիին յուզեալ և միտքն յափշտակուած էր . . .

ՄԱՆԱԶԿԵՐՏ՝ ՀԻՆ ԲԵՐԴԱՔԱՂԱՔ

Հարք գաւառի սոյն իշխանանիսա քաղաքըն , զոր շինած է Հայկ Նահապետի Մանաւաղ որդին , կը դանուի դրեթէ Ապահունեաց սահմանակից , Արածանի գետոյն աւընթեք , մեր Մահմետական հայրենակիցք զայն կանուանեն « Մեւազկերտ » , որ 'ի հնումն նշանաւոր տեղերէն մին էր 'ի Հայս . զարմանալի ընդարձակութեամբ , պարխապներով ու այլ և այլ աշտարակներով ամրացեալ : Մենք թողումք տեղւոյս պատմականն և տեղագրեմք զոր ինչ տեսած և անձամբ շոչափած եմք ներկայիս մէջ :

Մանազկերտ կը դանուի սեւորակ-քարոտ

մի ընդարձակ և բարեբեր դաշտի վերայ, իւր անուամբ այժմ կը կոչուի նաեւ դաւառն :

Քաղաքիս օդն և ջուրը խիստ առողջարար, հողն բարելից ու տեսարանն վսեմ է և վեհ . մերձակայ դաշտօրայքն քիչ խոտաւէտ, ապառաժուտ է և քարերով լի : Գլխաւոր բերքերն են առատօրէն ցորեան, կտաւատ և կանեփ . քաղաքն բոլորովին անծառաստան է, աստ փոքրիկ ուռենւոյ մը շուքն տասն անգամէն աւելի արժէք ունի քան թէ Պօլսոյ հասարակաց պարտէզներն և այս մասին արդար է ըսել որ բնակիչքն դատապարտելի անտարբերութիւն մի ունին, որ կը թուի յառաջ եկած լինիլ ամառ եղանակին բնութեան ցոյց տուած մասնաւոր զովութենէն, զոր բնակիչքն սլարտական են մօտակայ լեռնակարկառներուն, որոց մէջ տեղէն համարեա թէ շարունակ կը փչէ օդն զովարար :

Մանագիկերտու այժմեան բնակութեանց թիւն է 200, յորմէ 85-90 տուն հայկական են և մնացածն Մահմետական . ամենքն անխտրապէս երկրագործութեամբ կը սլարապլին . աստ մի քանի փոքրիկ կրպակներ կան՝ սլատկանօղ Բաղիչեցի Հայոց, որք բազմաթիւ գիւղերու հետ մասնաւոր առ և տրով կ'զբաղին : Անցնիմք ուրեմն նկարագրել և տեղագրել քաղաքիս ներկայ Պատկերն :

Քաղաքիս մեր դրացի Մահմետականներն

ունին իւրեանց նուիրական վայրերն և բաւական հաստատուն են :

Հայք ունին երկու հին և հոյակապ եկեղեցի , մին յանուն Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԱՅ և միւս յանուն Ս. ՍԱՐԳՍԻ կառուցեալ . վերջնոյն կից կայ դքօքն փակելօք մի այլ եկեղեցի՝ դարձեալ սիրուն և դեղեցիկ , որ ամառ ատեն կը ծառայէ ցորեանի ամբարատեղոյ :

Նախորդ երկու եկեղեցիք ընտիր ճարտարապետութեան գործ են՝ քառակուսի սիւներով : Կրօնական այս տեղիքն չն և ոչոք սրահելոյ նպատակաւ ժողովրդեան երկու քահանաներէն մին առաջնոյն և միւսն երկրորդին մէջ երեկոյ և առաւօտ կը կատարեն անխափան իւրեանց ժամասացութիւնք , ՚ի մխիթար ժողովրդեան , և իրենց տրտում՝ սրբավայրիցն ու չը մոռնամ ասելոյ որ առանց տիրացուի և բազում անգամ ևս առանց գոնէ մէկ հատ փոխասաց մանկան կը կատարեն այդ արարողութիւնքն , զորս իրենք միայն կը լսեն , զի ունկընդիրք երկու կամ երեք խուլ պառաւներ են :

Սոյն պատկառելի քաղաքն շատ իրաւունք ունի արտաքին օժանդակութեամբ ծաղկոց մը ունենալ , որով տեղւոյս բոկոտն մանկանց՝ թերեւս Մանաւաղայ թոռներուն կանոնաւոր կըրթութիւն մի տրուի և այսպէս այդ օժանդակողքն միջնորդ հանդիսանան նոցա (ուսանողաց) կըրթիկ բերնին մէջ Ա. և Բ. դնելով պատիւ բե-

րել Ս.դգին և միանգամայն Տէրութեան, ոյր հովանեաց ներքև որչափ աւելի ողջամիտ լինիմք, այնչափ կը յաւելումք փառքն Օսմանեան գահուն և կը սրտակի գովելի նպատակն նորա լուսամիտ Գահակալին: Մանազկերտու Հայքունին 40-50 հատ մանկիկներ ծաղկոցի վերաբերեալ և բաւական թուով մանկիկուհիներ. ամենքն առ ՚ի չ'գոյէ դպրոցական տեղոյ կը խամբին եկեղեցւոյ մի խոնաւ անկիւնը, ուր ՚ի ձեռին բռնած են բազմատեսակ գրեանք, զոր օրինակ շարականի մի կտոր, նարեկէն « ձայն հառաչանաց » թուղթ մը, ժամագրքէն « արի՛ Տէր օգնեա՛ ինձ » թերթ մը, գործոցէն Պօղոսի այլափոխութեան մի քանի սարբերութիւնք. և ոմանց ձեռք Աւետարան աշխարհարար (բողոքականի). զայս ամեն կ'անուանեն *գրքեր*, ուղղութեան վերայ չեմ խօսիր, ըստ որում ինքնին մակաբերելի է շատ դիւրաւ. ինձ գալով, ես աւելի ուրախ կը լինէի, եթէ հարցմանըս սպասասխանն « գպրոց չ'կայ » լինէր, վասն զի երբ չ'կայն կայէն աւելի օգտակար լինի, Ուղեւորն իրաւունք չունի ցաւ դգալ այս օրինակ ծաղկոցի վերայ: Մանուկներն են աշխոյժ և կայտառ. այլ որպէս ասացի, են անտէր ու անտիրական, որով կարեկցութեան արժանի վիճակի մը մէջ կը գտնուին. իսկ իւրեանց հարց գալով՝ շատ կարճամիտ են բառին կատարեալ նշանակութեամբ:

Շարունակեմք աեղևոյս սրբագրութիւնն
 (նուիրական վայրեր գրելը) : Վերոյիշեալներէն
 զատ կան նաև հետեւեալք . Ս. մի մատուռիկ՝
 յանուն Ս. Ներսիսի շինուած , որ այժմ՝ այնչափ
 փոքրացած է՝ որ հազիւ 3-4 խորանարդ մեթր
 տարածութիւն ունի , որմէ ներս մանեւ ուզողն
 պարտի խոնարհիլ . Բ. կամարակապ եկեղեցի մը
 (անունն անծանօթ) կը տեսնուի դեանի տակ ,
 որոյ տանիքն երթևեկութեան ճանապարհ է ,
 իսկ մէջն յարդով լի . Գ. տաղաւարիկներ թը-
 ւով վեց , յորոց երկուքն անորոշաբար «-ը» կը
 կոչուին և մնացեալ չորսն Բ-ի հանդէս (սոքա
 նման նախորդաց թիւ և յիշատակարան չ'ունին ,
 ուստի որ դարէն կը դան և ինչ անցքեր տե-
 սած են կը մնան անծանօթ տակաւին . դոքա
 տեղացի Հայոց մասնաւոր ուխտատեղիներն են ,
 մանաւանդ իգական սեռի համար , որ ամեն
 շաբաթ երեկոյներն անմուաց , խունկ , մում , և
 ոմանք ևս ձէթ (կտաւատի իւղ) հետերնին առ-
 նելով՝ կը տանին հոն տեղերը ու կը վառեն և կը
 ծխեն կուրծքի տակից մրմնջելով « Մատուած
 ողորմի մեր նախնեաց հողւոյն » :

ԳԼ. Ը.

ՄԱՅՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Գաղաքիս մէջ Արեւելահողմն կերպարա-
 նափոխեալ մի կրօնական շէնք կը տեսնուի , զոր
 Հայք « Մայր եկեղեցի » կ'անուանեն , թէպէտև

մայրութենէ իրապէս դադրած լինի : Ուշադրութեամբ դիտեցի՝ որ այդ հինաւուրց շէնքի պատերն սուրբ էին , անկիւններն սուրբ էին , գետիններն ևս շատ տեղեր սրբութենէ զուրկ չէին . վերջապէս այդ օտարացեալ շէնքի ամեն կողմերը լի էին Քրիստոնէական և Ազգային ըզդացման արժանի նշխարներով , զորս պատեհ առթիւ մը համբուրեցի կարօտակէզ շրթամբ :

Աստ մի ծերունի գաւազան ՚ի ձեռին նըստած էր մի պառկած խաչաքարի վերայ , ուր թուականն նայելոյ համար մեր ալեւորին կամ տարեւորին « վեր ել » ասելոյ պէտք չ'մնաց , խեղճ պապիկն դեռ իւրեան չ'մօտեցած՝ ինքն արդէն երկու մեթրէն աւելի հեռացաւ ինքնաբերաբար , պատկառելի , այլ պատկառոտ դիմօք , ես չ'գիտի թիւ մ'այդ քարի վերայ , որոյ դէմքն հրաբխային էր , ծաւալով փոքր եւ քանակութեամբ շատ ՄԱՆՐ : Սոյն քարին կատմամբ ահա ալեւորին խօսքերն , զորս իրեն անծանօթ Ուղեւորիս ուղղեց , երբ հարցում ըրի իրեն թէ ինչ քար է այս « մեր հին ժամանակի մեծերն այս քարին վերայ ելնելով ոտք կը դընէին շէնքին » :

Մանազկերտի յԱրեւելակողմն 3-4 քարրնկեց հեռու կայ մի այլ տաղաւարիկ Ս. ԴԱՆԻԷԼ անուամբ , որ ուխտատեղի է ոչ թէ միայն Հա-

յոց այլեւ Քրդաց : Սոյն սրբիկի քովերը կան բաւական թուով վիթխարի և հնութենէն ծաղկեալ խաչաքարինք , հսկայաբար յոտին կանդնած , ոմանք են ընտիր քանդակներով և ծաղիկներով , յորոց միոյն վերայ գրուած է « թվին Ո Ի Զ » (626) , զոր Ռ Յ Լ Դ (1334) թիւէն հանելով կը մնայ 708 , որ քարի տարեւորութիւնն է , որմէ շատ աւելի հիներ կային . սակայն առանց դրի և թուականի ու ոմանք ևս արդէն անընթեռնելի :

Մանաղկերտ քաղաքի կեդրոնական տեղերը կը տեսնուին մի քանի բաղանիքներու աւերեալ տեղիք , յորոց միոյն յատակը ասկէ 8-9 տարի յառաջ օտարագզի բնակիչներէն մին դեռ տին փորած ատեն կը գտնէ մեծ քանակութեամբ կղմինտրներ , որովք իւր համար բնակարան մը շինել տուած է , որ այժմ շէնքերու մէջ ամենէն գեղեցիկն է համեմատաբար :

Գետնի տակն երբեմն հետաքրքրութեամբ կը փորեն և դուրս կը հանեն ընտիր մարմարիտնէ փորուած կռներ (բաղնիքի ծորակներու տակի փոս քարն) , կը գտնուին ծորակներ , պալատներու հիմունք , պատեր , կոփածոյ լաւ քարեր , երկաթեղէն , պղնձեղէն , խեցեղէն և ապաղեղէն հին անօթներ , որոնք կրնան երբեմն դործածուիլ իւրեանց անորոշ տարեւորութեամբ հանդերձ :

Տեղւոյս կառավարութեան քով պաշտօն

վարող անձերէն միոյն քով տեսի կէս մեթր երկայնութեամբ մի բանալի, երկու տարի առաջ դետնի տակէն դանուած, որ ունէր զարմանալի արհեստ յիւր վերայ, կը ծալուէր պտուտակով և կը բացուէր պտուտակով, գոցելէն վերջ զմեղիի դիրք կ'առնոյր, այլ ափսոս որ ժանգոտած և վտած լինելով իւր արժէքն կորսնցուցած վիճակի մը մէջ կը դանուէր: Գետնի տակէն դուրս եկած են նաև ընտիր խաչաքարինք նշանաւոր մեծութեամբ և քանդակներով, յորոց զամանս տեսի. աստ հնասէր ուղեւոր մը զայրոյթ կ'զգայ մեր այն հին արհեստսւորաց դէմն, որ ժամանակին այնչափ հոգնած և չարչարուած են սոյն քարանց վերայ այլ և այլ ծաղիկներ ու խաչեր փորագրել. սակայն անհոգ դանուած են յիշատակարան և մանաւանդ թրւական գրելոյ մասին(*). սոյն ցաւալի կէտն Հայաբնակի ամէն կողմ ընդհանուր է:

Երբ հետզհետէ հետաքրքիր կը լինէի Մանաւազայ դետնի դանձարանին վերաբերութեամբ, ինձ առընթեր նստող Հայերէն մին պատմեց թէ «ասկէ 4 տարի յառաջ այս ինչ տեղ դետին կը փորէի, մեր մառանի (+էւր) հիմը ձգելոյ համար, դտայ մարդկեղէն երկու ա-

(*) Մեր նախնիք՝ կը թուի թէ այս տեսակ պարագայից մէջ թուականի ապագայի արժէքն լաւ չէին ըմբռնած:

հաղին մեծութեամբ գլուխներ , որոնք իրարու հետ քամուած էին երկաթէ ցողով մը և քարի մը վերայ զարնելով կոտորեցի » (ինչ մեծ քաջութիւն) . սոյն իրողութեան ականատեսք ձայնակցեցան մեր քաջ և խելօք բանկաբանն . այս պատմութիւն Տեղագիր-Ուղեւորիս մեծ վիշտ պատճառեց , վասն զի հսկայի գլուխներ եղած պէտք է լինէին , որոց մասին անզգայ դիւղացին պարզմտորէն կը կրկնէր իր ըսելիքն , յորմէ ցաւէ զատ ձանձրոյթ մի չէի զգայր :

Շարունակեմք մեր Տեղւոր-Ուղեւորիսն , որ ամենամեծ իրաւամբ պէտք է մանրամասն լինի որչափ կարելի է :

Գարձնեմք հայեացքնիս մեր շուրջը , ուր պիտի տեսնեմք 8-10 ձիթահաններու և ջրչեղձներու պարխապներ , որք կիսով չափ տակաւին կանգուն կը կենան հիանալի ամբութեամբ և զարմանալի հիմունքներով , զորս նախնիք շինած են , գիտես թէ , գքաղաքն ապրեցնելոյ ց'գալուստն Գրիստոսի :

Տարագիր բնակչաց հարիւրաւոր տանց փըլատակներն ամեն կողմ լեցուն են խիտ առ խիտ , ամեն ոք դիւրաւ կրնայ և ազատ է այդ աւերակներէն իրեն համար բնակութեան տեղի մը գրաւել և հաստատել առանց մեծ դժուարութեան մը , 'ի բաց առեալ փայտն , շինու-

Թեան ամեն տարերք պատրաստ են :

Մանազկերտ քաղաքն 'ի հնումն ունեցած է Յ հատ հսկայական դրունք , մին յՍրեւելս , մին յՍրեւմուտս , մին 'ի Հարաւ և միւս երկուքըն 'ի Հիւսիս . այժմ ասոնց տեղերն որոշակի յայտնի են և ոմանց տակաւին տեղերու վիթխարի քարինքն կը տեսնուին : Ականատեսք կը պատմեն թէ « այդ դռներէն միոյն վերայ ասկէ 33-40 տարի յառաջ հին և հրաշակերտ դուռ մի կայր կախեալ , հին օրերէն մնացած » :

Քաղաքի անմիջական շրջապատը կան խըրամներ հին աւուրց պարիսպներու մէջ տեղերըն : Բուրգերէն ոմանք վսեմօրէն տակաւին կանգուն են և ոմանք ևս աներևոյթ եղած :

*

Յիրաւի տեղոյս արքայական կամ իշխանական շինուածքներն այն աստիճան քարուկիր և աւազեռայ կազմակերպեալ են , որ եթէ մարդիկ արհեստօրէն քանդած չլինէին , ց'արդ ամեն ինչ իւր նորութեամբ կեցած պիտի լինէր : Բուրգերէն հնգի ճակատներուն վերայ կան զետեղուած քառակուսի ճերմակ քարինք կէս մեթր երեսով , ուր կը տեսնուին Պարսկական և Արարական համառօտ յիշատակարաններ , գրերէն ոմանք աւերեալ են :

Մանազկերտու Արեւելեան Հիւսիսային բուրգի վերին կողմը հայերէն տառերով գրուած է « 'ի Թուականութեան Հայոց Շ Զ Գ (583)

կանգնեցաւ բուրգս ձեռամբ կիրակոսին, Աստուած ողորմի ։

Մանագիկերտի բուն քաղաքի շրջապատը իւր աւերակներով մէկ ժամու տեղութեամբ շրջանակ մը կընայ կաղմել, իսկ արտաքին ոլորտըն 3 ժամէն աւելի կը տեւէ : Սոյն վերջի ընդարձակ շրջանակին մէջ ևս ամեն կողմերը մանաւանդ Արեւմտեանն և Հարաւայինն լին մասնաւոր տանց, դիւղօրէից, գեանատարած եկեղեցեաց և մատուռներու աւերակներովն : Կան ընտիր ջուրեր, որք այս օրինակ պարագայից մէջ արեւակէզ ուղեւորի . . . սիրտն կը զովայնեն :

ԳԼ. Թ.

ԿԱՐՄԻՐ ՎԱՆՔ ԵՒ ԿՌԱՊԱՇՏԱԿԱՆ ՔԱՐ

Մանագիկերտի յԱրեւմտահարաւ գրեթէ մէկ ժամ հեռաւոր « կարմիր վանք » կոչուած տեղի մի կայ, ուր 2-3 աւերեալ եկեղեցեաց բեկորք կը տեսնուին, որք այս կողմերու Հայ գիւղացւոց ուխտատեղոյ կը ծառայեն : Յիշեալ Կարմիր Վանք անուանեալ տեղէն քիչ մը տարակայ ահագին քար մի կայ, որ ունի 2 մեթր երկայնութիւն և 1¹/₂ մեթր լայնութիւն, բնականին վերայ տաշուած և ձեւակերպուած, որոյ գլուխն տափարակ է և հաւկթածն, տաշաի նման փորուած, զոր Հայք « սեղանի քար » կ'անուանեն, իսկ Քուրդերն « կեալի քաֆըրան » (կռա-

սլաշտի քար), որ ըստ ամենայն հաւանականութեան կը կարծուի լինիլ կուռքի մը սլատուանդան մեր նախնեաց կուսպաշտութեան ժամանակէն մնացած, ոյր վերայ չաստուած զետեղելով պաշտած լինին: Այս կողմեր կը տեսնուին նոյնպէս ջրաղացքներու երկայն շարք, մ'որոց թիւն « 300 էն աւելի եղած է երբեմն » որպէս կ'աւանդեն, յորոց ոմանք այժմ տեսանելի են տակաւին և ոմանք ևս հազիւ նշմարելի մնացած: Ասոնց մէջ 12-13 հատ կան, որ կը գործեն և ամեն օր Հայոց և Քրդաց ցորեաններն կաղան:

Քաղաքիս Հարաւակողմն 1 $\frac{1}{2}$ ժամ հեռաւոր կայ « Սնճան » ըսուած աւերեալ գիւղ մի, որոյ նախնի բնակչաց աներեւոյթ թոռանց մեծ պապերու խաչաքարինքն դեռ կանգուն կը կենան, և ըստ Քրիստոնէական օրինաց երեսնին դարձուցած են յԱրեւելս, ոմանք մարմնոյ դանդուածի ծանրութենէն ծռուած են յԱրեւմուտս և ոմանք ևս երեսի վերայ ընկած, յորոց և ոչ մէկի գէմքն կարող եղայ տեսանել, վասն զի շատ մեծ և ծանր էին ու իմ և կարապետիս, ոյժերն չէին զօրեր դայնս խրեանց կունակին վերայ դարձնել տեսնելոյ նպատակաւ թէ՛ ունին թուական մը կամ յիշատակագիր և կամ գոնէ մի ՏԱՌ մեսրոպական:

Սոյն գիւղին առընթեր մի մեծ քարաժայռ

ուի տակէն կը բղխի ահագին դետ մը, որ նոյն աւերեալ գիւղի անուամբ « Մնճանի դետ » կը կոչուի և կրնայ 10-15 ջրաղացներու ուրոյն ուրոյն ջուր տալ : Այս դետն, որ մանր ձուկներ ալ կը սնուցանէ, ունի պատուական ջուր՝ արտասուքի նման վճիտ ու պայծառ, որ Ուղեւորիս յիշեցնել տուաւ Հայոց Զորոյ Շամիրամն : սակայն այս կողմերու գիւղորէից ընծայած օգուտն խիստ աննշան է : Ուշի ուշով գետոյս ընթացքն և երկրի դիրքը դիտող մը շատ դիւրաւ կրնայ համոզուիլ որ եթէ 1000-1500 ոսկւոյ գումար մը ծախսելով՝ չափաւոր աշխատութիւն մի 'ի գործ դնեն սոյն ժլատ գետոյս պէտք եղած տեղ նոր ուղղութիւն տալոյ համար, յայնժամ բաղմաթիւ արտօրէից վերայ կարող է ելնել և անոնց մատակարարել առատօրէն ջուր, որ այժմ՝ յուսմպէտս կ'ընթանայ : Այս անգութ գետն զինքը շրջապատող արեւակէզ արտօրէից վիզ ծուռ կամ գլխիկոր հասկերուն կաթիլ մի ջուր կը զլանայ, թերեւս չուղելոյ համար բնութեան օրէնքն ոտնակոխ ընել, որ զինքն չէ սահմանած առայդ և կամի մարդոց աշխատութիւնն տեսնել :

Մանազկերտի Արեւմտեան Հիւսիսային մերձաւոր կողմէն՝ Արեւելահիւսիսէն դէպ 'ի յԱրեւմտահարաւ կ'ընթանայ Եփրատէսի Արեւելեան զօրաւոր ճիւղն, որ կ'անուանի « Արածանի » և կը բղխի Մաղկանց լեռներէն և Տիատին գա-

ւառի գլխաւոր ձորակէն , յորմէ 3-6 մեծամեծ աղբիւրներ դուրս կը գան , քարաժայռերու տակից , որք իրարու հետ սիգարար կը միանան և կը կաղմեն զայդ ճիւղն , որ կ'անուանի նաև «Մուրատ» գետ , որոյ մէջ կը թափի մեր յիշած անդուծ Մնճանն և ոյր վերայ քաղաքէն ³/₄ ժամ հեռու՝ 13 աչքէ մի գեղեցկաշէն կամուրջ կայ կապուած , շատ հաստատուն և հին : Սոյն նշանաւոր կամուրջի մէջ տեղի երեք աչքերն քանդուած են , որով անց ու դարձ անկարելի եղած են ճանապարհորդաց համար :

Քարնան ժամանակին գետոյս յորդման տատեն , օդով լի 12 կամ 16 այծու տիկերէ կաղմեալ՝ անպատասպար տկանաւակաւ մ'անցուդարձ ընելոյ պարտաւորեալ են բոլոր ուղեւորք : Ս.յգ տիկերն իրարու հետ կապուած են և իւրեանց վերայ ողորմելի ճիւղերէ դործուած վանդակ մի կը ձգեն հարիզնական գրիւք՝ եղերքն բոլորովին անպատասպար , ոյր վերայ ուղեւորներն պիտի նստին և 4-5 հոգի միայն կրնայ ընդունիլ . կենաց ամենամեծ վտանգն (մահ) աչքն առած պէտք է լինի մէկն , որ կարենայ զինքն այդ խղճալի և երերուն տկանաւակին վստահիլ և յիրառի , շատ անգամ , հակառակ ամեն տեսակ նախազգուշութեանց , կեանքեր զոհ կ'երթան և այսպէս Մուրատէն իւրեանց հոգին առնելով կը դնան յաշխարհն մեռելոց . բայց երբ գետոյ յորդուծիւնն իջնայ , ձիով 'ի գետն մտնելով

կանցնին կարուաններն, որք դարձեալ երբեմն
զոհեր կը տան դժբաղդարար . . . :

Քանի երախտագարտ պիտի լինի երկիրն,
երբ մեր Բարեխնամ Կառավարութիւնն յատուկ
յանձնախմբի մը ձեռամբ մի տեղեկագիր շինել
տայ Հայարնակ գաւառաց գետերու և վտան-
գաւոր տեղերու անց ու դարձի վերայ և նորա-
նոր կամուջներ հաստատել և հինցածներն վե-
րանորոգել տալ, ուր որ անհրաժեշտ է: Չ'մոռ-
նամ ըսելոյ որ ինչպէս հասարակ ժողովուրդ-
նոյնպէս և կառավարութեան ամեն կարգի պաշ-
տօնեայք սոյն օրինակ տեղերէ շատ անգամ ան-
ցանելոյ պարտաւորեալ են:

Վերոյիշեալ կամուրջի քանդման վերաբե-
րութեամբ հայախօս մի Քուրդ ինձ պատմեց
հետեւեալն. « ասկէ 40-45 տարի յառաջ Հայ-
տարանցի թուռւններն (աղնուական ցեղէ) Հաս-
լանցի քրդաց դէմն կռիւ ունեցան, և Հայ-
տարանցիք (քնակութիւննին Վանայ գաւառին
մէջ) երբ կ'իյնան Հասլանցւոց (Մանազկերտի
գաւառին մէջ քնակուած) ետեւէն, սոյն վեր-
ջինքն նեղի լոյնալով Նփրատէսի երեք աչքերն
կը քանդեն, որմէ թշնամին այլ ևս չ'կրնալով
անցանել, իրենք կ'աղատուին, կ'երևի թէ
սոյն կռիւն դարնան եղանակին տեղի ունե-
ցած է, որ թշնամիք 'ի գետն մտանել չ'են համար-
ձակեր: Նոյն թուականէն ց'արդ անչէն կը կե-

նայ այդ հսկայ և դեղեցկաշէն կամուրջն , որոյ Արեւմտահարաւ 4-5 քարընկէց հեռաւորութեամբ Ս. ՆՇԱՆ անուամբ մի կիսակործան տաճար կայ , որոյ չորս պարսպաց կէտերն և վիմաքարն տակաւին կան կանգուն , 'ի յիշատակ իւր անցեալ փառաց և ճոխութեան : Յիշեալ նուիրական շէնքին թուական չկայ և ոչ մի քարի վերայ , միայն խաչակիր մի քանի քարինք կը տեսնուին աստ և անդ պառկած : Աստ կայ մի անուշահամ աղբիւր , որոյ ջուրն շանմահական է և դարավի մը տակէն դուրս կը տայ զղղղալով (պաղուկ պաղուկ դուրս տալով) ու կը լճանայ կանոնաւոր փորուած քարի մը մէջ , որմէ դուրս հոսելով կ'ընթանայ և դալարեաց մէջէն կը թափի 'ի Մուրատ , յորմէ երկու քարընկէց հազիւ հեռու է :

Այս պահուն միջօրէի տաքութենէն կը նեղուէի , սիրտս չուզեց սոյն ծաղկալից վայրէն հեռանալ . սակայն տեղէս ընդ փոյթ մեկնիլ անհրաժեշտ հարկ մի էր ինձ համար օրուան տարածամութենէն . միտքս զՅեսուն յիշեց որ Արեւն կեցնէր , որով կարենայի տակաւին թափառիլ Մանազկերտի սեւորակ դաշտը :

Ի Մանազկերտ Գայմագամ կը նստի ընդ գերիշխանութեամբ Մշոյ միւթէստորըփութեան և ունի ամենամեծ յարմարութիւն վերստին մեծ քաղաք լինելոյ :

ԳԼ. Ժ.

ՄԱՆԱԶԿԵՐՏ ԳԱՒԱՌԱԿԻ ԳԼԽԱՌՈՐ ԳԻՒՂԵՐ

Մանազկերտ իւր անունն տարածելով այժմ կը կազմէ գաւառակ մը, որոյ սահմանէն տակաւին դուրս չելած՝ խօսիմք հետեւեալ Հայ գիւղերու վերայ, ի բաց թող տալով մի քանի մանր մունր Քուրդ գիւղօրայք և խառնարնակ գիւղակներ :

Տէրիկ . — Կը գտնուի Մանազկերտի յԱրեւմտակողմն գրեթէ սահմանակից Ապահունեաց գաւառին : Գիւղս շինուած է ցած և ընդարձակ բլրոյ մը կողերուն վերայ . ունի ՅՅ տուն ընակիչ մի եկեղեցի Աստուածածին անուամբ, անբաւական, անճաշակ և մութ, 2 քահանայ, որք կը սիրեն զխաւարն առաւել քան զլոյս, սոցա մտքերն կը թռին ներգործուած լինել եկեղեցւոյ հարկէն . ոչ գպրոց ունին և ոչ ևս ունենալոյ միտք :

Տեղւոյս եկեղեցւոյ վերաբերմամբ տարեւորներն կաւանդեն թէ « մեր Աստուածածին շատ զօրաւոր է, այնպէս որ հին ժամանակ վայրի ոչխարներն կուգային իւրեանց յօժար կամօք եկեղեցւոյս դրան առջեւ կը պառկէին վիզերնին երկնցուցած, յետոյ քահանայն գալով Վ ժամ կ'սպասէր և երբ ոչխարն առաջուան պէս պառկած կենայր, յայնժամ կը կոչէր զժամակո-

չըն և ոչխարին օրհնեալ աղ կերցնելէն և երեք անգամ զայն օրհնելէն յետոյ չէ հրահայեալ անոր որ զոչխարն մտրթէ, որոյ միտն կը բաժնէին աղքատաց և կարօտելոց ։

ՈՒՐՄՏԱՄԿԷՏՈՒԿ . — Ունի 80-90 տուն . թուի հասնի անուամբ եկեղեցի մը , 2 քահանայ որոնց ջանքն գովելի է եկեղեցւոյ շինութեան համար . սակայն դատապարտելի անտարբերութիւն մ'ունին առ ուսումն և դաստիարակութիւն , թէեւ իւրեանց անտարբերութիւնն արդարացնելոյ բանաւոր կողմերն ունենան (*), դըպրոց արդէն գոյութիւն իսկ չունի . բայց ունենալոյ մեծ դժուարութիւն մը չկայ , եթէ բացողն երկրի կեանքն դասի պէս սերտած է . ահա գործ դարձեալ գործող կը պակսի : Գիւղիս տեսարանն լաւ է , օդով և ջրով՝ կենսատու տարերքներով :

ՄԷՃԻՏԼՈՒ Հայ բնակութեանց թիւն է 80 յորում կը տեսնուի 3 տուն Գուրդ : Հայք ունին մի աննշան եկեղեցի , 2 խեղճ քահանայ , որք ժողովրդեան հարազատն ի բարին , որոյ վերայ չկարծեմ որ գաղափար իսկ ունենան երբ ի նրկատ առնուի դպրոցի անունէն զլուանք զգալնին :

(*) Սոյն ԿԷՏՆ աստ յիշել չեմ ուզեր , զի ներկայ գործիս նպատակէն չեղած կը լինիմ , այլ կը թողում առայժմ մթութեան եւ իւր ծանրակշիռ վիճակին մէջ , զոր հրապարակաւ յուզելոյ մտադիր եմ վաղ կամ անագան :

Գիւղիս Արեւմտակողմն իրեն մերձ կայ Ս. Յովհաննէս քանուն փոքրիկ սրբավայր մը, որ ապաւէնն է տեղւոյս նեղերոց :

ԽՕԹԱՆԼՈՒ. — Ունի 45 տուն բնակիչ յորմէ 25 տուն Հայ և մնացեալն կարդացւոր (շեխ) են, որք շատ ընթերցասէր են :

Հայք ունին հնաշէն ամենապարզ եկեղեցի մը, որոյ սեղանի քարերէն ոմանց վերայ կը տեսնուի բեւեռագրեանք. ունին մի աղնիւ, ճըշմարիտ և ուսեալ քահանայ, որ իրբեւ գոհար, ընկած է այս երկաթէ ժողովրդեան մէջ, տեղւոյս տրտում եկեղեցւոյն և ժողովրդեան միակ միխթարութիւնն սոյն կրօնական պաշտօնեայն է որ փափաք յայտնեց Տեղագիր-Ուղեւորիս « Կըրօնասէր ընկերութեան մը շնորհիւ ունենալ նախակրթարան մը, ուր 25-30 ուսանողներ կրնան յաճախիլ » :

ԹՈՆՏՐԱԿ ԿԱՄ ԹՈՆՏՐԱԿՍ. — Բնակութեանց թիւն է 70, յորմէ 50 Հակական և 20 Քրդական են. սոյն պատմական գիւղն ունի եկեղեցի և քահանայ, իսկ դպրոց « Աստուած տայ » :

ԹԱԼԱՐԻՍ (այժմ Լաթար). — Նախնական որով և նախորդի նման պատմական գիւղ մի է և պարագայիւքն գրեթէ առաջնոյն պէս :

ՄՐԻՊԱՐ. — Սոյն գիւղն շինած է Միհրդատ իշխան : 25 տուն խառն բնակիչք ունի այժմ և պահած են ց'արդ իւրեանց գոյութիւնըն . . . :

ՔՍՔՍՐԼՈՒ . — Ունի 80-90 տուն Արամահան բնակիչք , եկեղեցի և դպրոցի շէնք . Ժողովրդեան նիւթական վիճակն շատ լաւ է : Գիւղիս մէջ 3-4 տուն հացալից տուներ կան , որոնց մէջ տարին 12 ամիս բնաւ արտաքին հիւրեր պակաս չեն :

ՊՈՒՏՆՈՒԿ . — 40 տուն , որոյ մէջ 10 տուն Քուրդ կը գանուի , որ ունին խոհեմութիւն և բաւական մեղմութիւն : Հայք եկեղեցի ունին , այլ ոչ դպրոց , որոյ պատճառաւ մանուկնին ողբալի կացութիւն մի ունին :

ԽԱՐՍՂԸԼ . — Ունի 90 տուն բնակիչ , մեծազոյն մասամբ Քուրդ . գիւղիս եկեղեցի և դպրոց « Աստուած տայ » :

Մանազկերտ գաւառի մի քանի աննշան գիւղերու վերայ խօսիլն զանց ընելով ոճերնիս դէպ 'ի յԱրեւմուտ յառաջ վարիմք և 2 Ժամու չափ քարոտ , այլ բարեբեր դաշտեր կը տրելէն զկնի կը հասնիմք յԱպահոհեաց Արեւելեան սահմանը , ուր են վերոյիշեալ տէրիկ և Ուրստամ կէտուկ գիւղերն : Այժմ կը գանուիմք Մուրատ գետոյ եզերքը մի խոտաւէտ տեղւոյ մէջ և տակաւին չմտած յԱպահունիս պէտք է նկարագրեմ տեղւոյս Արեւմտեան Հիւսիսային գիծն :

Աստ Մուրատայ հիւրընկալ ափանց վերայ մի գիշեր իջեւանեցանք , ընկերներէս ոմանք կուլային և ոմանք կը խնդային , առաջինքն 'ի

պանդխտութեան գիմելոյ պատճառաւ. իսկ վերջինքն պանդխտութենէն վերադարձ ընելոյ բաղդին հանդիպած լինելուն համար, իսկ իմ սիրտ թէեւ այս պահուս այդ երկու հակապատկեր զգացմանց միջնատեղին կը դրաւէր, սակայն դարձեալ ~~դարձեալ~~ ունէի և դարտս մեծ էր ու պէս պէս, զորս չէին տեսնէր ընկերներուս աչքեր կարճատես : Աստ մի գիշեր ողջոյն անքուն ահամբ հսկեցինք առաւօտ ընելոյ համար, որպէս զի լոյս տեսնեմք, որով կարաւանի քարձրահասակ ձիերու կռնակը փակչելով կարող լինիմք անցանել գետէն, որ բաւական յորդ է և զայրացկոտ դարնան եղանակին մէջ :

Մուրատայ այս եղերքը ամառ ատեն գիշերուան ժամ 12 էն ետքը մարդոց արիւնն կը ծծեն տեսակ մ'օտային կենդանիք, որոց սուսած վրէժխնդրութեան նշաններն ուղեւորաց խոնջեալ մարմնոյն ամեն կողմեր ուռոցքներով կը պատեն և առ այս մի քանի օր անհրաժեշտ հարկ է հանգիստ առնուլ, որպէս զի անհետ լինին առնուած ծածուկ վէրքերն բնութեան սոյն փոքրիկ կենդանիներն մեր այս կողմերու հայ գիւղացիք ~~հարստ~~ կանուանին, իսկ կենդանաբաններն չ'գիտեմ թէ ինչ անուն կրնան տալ այս անասնոց, որ յարմարի իւրեանց վիճակին, որք նման անսիրտ անասուններու, կը յարձակին սարարտ կամ արիւնոտ ճանապարհորդաց վերայ, յորոց ոմանք իւրեանց բողբոջ

տի.բը, շրջանակի նման, սև ծուխ ընելով մէջ տեղ
 կը նստին ապահով, զի այդ կենդանիք ծուխէն
 կամ մանաւանդ կրակի բոցէն կը վախշին, որ
 իրենց բացարձակ խեղդիչն է :

* * *

Առաւօտ է, մեր յուսոյ արշալոյսն բացուած՝
 անցնիմք խիստ երկիւղալից Մուրատայ ջրէն,
 ոյր երեսը շատ նայիլ չ'գար, քանզի կրնայ նա
 յողին գլուխն դառնալով ընկնիլ 'ի գետն : Այս
 պէս ահա բաւական տեղ ճանապարհորդելով
 կը հասնիմք « հաղար հաղար բլուրներ » (պէ՛ն պէ՛ն
 Բե՛ֆե՛լէ) անուանեալ ընդարձակ և խոտաւէտ
 դաշտերն ու բլուրները : այս կողմերը ջուրն
 շատ նուազ է և երկու ու կէս ժամէն կը հաս-
 նիմք հետեւեալ գիւղը :

ՆՈՐԱՏԻՆ . — Սոյն գիւղն ունի 60 տուն
 բնակիչ զուտ Հայ, մի եկեղեցի և երկու քա-
 հանայ և մի խամրոց, ուր ցաւօք սրտի տեսի
 30 էն աւելի ժիր մանուկներ, որք առաւօտնե-
 րը՝ իւրեանց դաշտերու զուարթ ծաղկանց նման՝
 ցողերով բացուած՝ կը գան և երեկոյ տերեւա-
 թափ ու թօշնեալ կը վերադառնան 'ի տուն . . . :
 Դիւղիս նիւթական միճակն բարւոք է . սակայն
 դարձեալ մարդոյ պակսութենէն՝ տեղւոյս նոր
 սերունդն դժբաղդութեան ենթարկուած է :

Նորատին կարևոր գիւղ մի է ամենայն կող-
 մանէ, և կը գտնուի Խնուսայ գայմազամու-

Թեան ներքև . ունի խոտաւէտ , ծաղկաւէտ , որով և հոտաւէտ ընդարձակ դաշտեր , որք են մեծագոյն մասամբ հորիզոնական դրիւք , այլ անջրդի (քիչ բացառութեամբ) :

ՄԵԿՆՈՒՄՆ

Տեղէս ելնելով իյնամք յուղի , 3 ժամէն կը հասնիմք Եօթնագոյն (հօֆի բէն) ըսուած Գուրդգիւղը , որ 15 տուն հաղիւ բնակիչ ունի . բայց դրաւած կամ նոյն է ըսել իւր ձեռաց տակն ունի 100 տուն գոհացնելոյ չափ ընտիր հողեր : Խնուսայ գետն «Կօպալ» (փոքր ինչ ծուռ դաւազան) անուանեալ , որ Բիւրակեանէն կը բղխի , գալով կ'անցնի գիւղիս առջեւէն և Ապահունեաց վերին մասի սահմանագլխէն , ու անդ կը միանայ Մուրատայ հետ : Գիւղիս դաշտաց մէջ սովորական տեղերէն շատ աւելի ծաղկանց տեսակներ գտնուելով յիշեալ անունն առած լինիլ կը թուի , որ աւելի ստոյգ կը լինի անուանել ղայն «բաղմածաղկանց գիւղ» :

Գիւղէս մինչև Խնուսայ Արեւելեան բուն սահմանն երկու ժամու ճանապարհ է . . . : Ես կը վերադառնամ Մուրատայ՝ իմ հիւրընկալ գետոյ ափերու քով և յաջորդ գլխով կը շարունակեմ ղիմ ՈՒՂԻՆ տարբեր գիծ մը բռնելով :

Մեր ուղեւորութիւնն ուղղակի յԱրեւմուտ 2 ժամ շարունակելով կը մտնեմք հետեւեալ դաւառն :

ԳԼ. ԺԱ.

ԱՊԱՀՈՒՆԵԱՅ ԿԱՄ ՀԱՅԵԱՅ ԳԱԻԱՌ (Պալանքիս)

Տուրուբերան նահանգի սոյն կարևորագոյն գաւառն երկու գաւառակներու բաժանեալ է . Ա. Վերին Պուլանքիս, Բ. Ներքին Պուլանքիս : Երկու մասն 'ի միասին առնելով դաշտային է . նոյնպէս ունի պատուական կլիմայ, լաւ ջուր և արգաւանդ հող, որ առ հանարակ թխագոյն է և ջրարբի : Գիւղերն ընդհանրապէս սիրուն տեսարաններէ չեն զուրկ, թէև չլինին ծառաստան . դուն ուրեք կը տեսանին ուռենիներ, որոց շուքն ամառ ատեն երթեակ հիւրերուն անգամ անբաւական է : Պատուական մարգերէ և արտերէ չրջապատեալ են գիւղերն, որոնք ունին նշանաւոր հացատէրեր, ազնիւ և հիւրասէր, սիրտերնին բաց, սեղաննին առատ, աչքերնին կուշտ և վեհանձն են բնաւորութեամբ : (Ի կարգին կը յիշեմ մի քանի գլխաւոր անձնաւորութիւնքն այս կողմերուն :

Հացեաց գաւառակներու բարերերութիւնըն ինձ իրաւունք կը տայ, որ զայնս ՆՈՐ ՇԻՐՍԿՆՆԵՐ անուանեմ, զորս հեռաւոր լեռներէ և մասամբ լեռնագօտիներէ սահմանեալ կրնամք նկատել :

Լերանց մէջ նշանաւոր են Կուլդուդուն և Պեճուն լեռինքն, երկուքն ալ անտառոտ, առաջինն աւելի հաստ փայտեր կը մատակարարէ

քան թէ երկրորդն , այս կողմերու գիւղական շէնքերու ծածքերն կը պատրաստուին յիշեալ լեռանց անտառներէն :

Ժողովուրդն առ հասարակ երկրագործ է , կը պահեն նաև ոչխար և ոմանք ընտիր ձիեր , որոնց կոնկին վրայ հեծնողներն նշանաւոր են ձիարշաւի արհեստին մէջ : Եփրատէս սիգահեմ կ'անցնի գաւառիս մէջ տեղէն :

Սոյն գաւառակներն կը պարծին իւրեանց աւետիկ (ցորենի ընտիր տեսակն) ցորենի կլոր հատիկներովն , որովք կը սնուցանեն անթիւ ճանապարհորդք , առանց կրօնի և ազգութեան մէջ խտիր գներոյ : Երթեւեկողաց կողմանէ հատուցումն լոկ շնորհակալութենէ մը միայն կը բաղկանայ , այն ևս եթէ տալ յօժարին , զի խիստ շատերն կը մոռնան այդ արդարացի և մարդավարի պարտականութիւնն :

Ահա միտարօրինակ ու հակապատկեր երկու նման օրինակ էակաց մէջ՝ կերողին և կերցնողին մէջ . մին իւր ճակտի քրտանց կաթիլներու և անոր արդեանց համար տուժար բռնել իւր պապերէն չէ տեսած և ոչ ալ իւր լուսահոգի քահանայ-վարժապետէն բան մը լսած և կամ դաս մ'առած այդ մասին . միւսն կը զլանայ մեծ հողիներու առջեւ գոհութեան բառ մ'արասանել . սնանոցի լեզուն կը հոգնի խօսք մ'ըսել , որ արդէն փորը տմայկցուցած (աղահաբար փո-

ըը կշտացուցած) է, իսկ սնուցանողին ոչ բազուկներէ հոգնիլ դիտեն և ոչ իւր ժրաջան եղներն, որոց վերայ երկրագործելոյ պահուն արգոսեանն աչօք կը նայի գիւղացին, կը գուրգուրայ և կը վայփայէ իւր ոգեւորիչ ձեռամբ և առ այս իրաւունք ունի մեր գիւղացին. վասն զի այդ կենդանիքն կը կազմեն գիւղացւոյն ԿԵՍՆՔԻ:

Վերոյիշեալ ընդհանուր տեղեկութիւնքն տալէս յետոյ կ'անցնիմ մանրամասնօրէն նկարագրելնոյն գաւառակներն իւրեանց առաջնութեան կարգաւ:

ԳԼ. ԺԲ.

Ա. ՎԵՐԻՆ ՊՈՒՎԱՆԸԽ

Սոյն գաւառակն կը սլարունակէ 15 Հայ գիւղեր, որոնց բնակութեանց միջին թիւն կըրնամք 100 ական տուն համարիլ և մենք զայնս նշանակեմք կարգաւ:

ԿՈՓ. — Սոյն գիւղն, որ կը գտնուի Վերին Պուլանըխի կեդրոնավայրը, կընայ գաւառակիս գիւղաքաղաք կամ Մայր-գիւղ սեպուիլ, ուր կը նստի զայմագամն ընդ վերիշխանութեամբ Մշոյ Միւթէսարըֆութեան. ունի բանուկ երթեւեկութիւն մը Մանազկերտէն ՚ի Մուշ և Մուշէն ՚ի Մանազկերտ և ըն: Տեղւոյս Ժողովրդային կացութիւնն փոքր ինչ գոհացուցիչ կողմեր ունի:

Կոփայ բնակութեանց թիւն է 300 տուն Հայ, 5 տուն ևս եկովի քուրդեր, ծառայութեան մը-

տած Հայոց քով : Հայք ունին երեք եկեղեցի , որք են Ա . Ս . Աստուածածին , 30 տարուան շէնք . Բ . Ս . Թուխ մանուկ , 63 տարուան . Գ . Ս . Գէորդ , որ չունի իւր շինութեան թուական և ոչ իսկ գործածելի է : Ամեն եօթնեկի իրիկունները վերջի մատրան ներս և դուրս կը ժողովին և կարգաւ կը վառեն մօմ , և 'ի ճրագի կը լեցնեն նուիրական տուղէն (չստ փոքր բարչ կամ $1\frac{1}{2}$ -1 օխա պարունակութիւն ունեցող սափոր) նուիրեալ ձէթ , յետոյ կը ծխեն խունկ , որոյ բուրումն պառաւ կանայք երեսնին առնելով կը խաչակնքեն և փառք կըտան Աստուծոյ , որ այդ մատուռիկ պահպանած է մինչեւ ց'արդ : Ունին հինգ վեց հատ քահանայ , ողորմելի մըտօք , այլ բարեպաշտ զգացումներով : Նախակրթարան մը , օր Վերին Պուլանըխի մէջ առաջին լինելոյ յաւակնութիւնն ունի , և ուր կուսանին 50-60 աշակերտներ , կայտառ և ժիր : Նախակրթարանիս դասատուն է Վահան Մարտիրոսեան անուամբ Լիզցի երիտասարդն , որ մի և նոյն ատեն կառավարչի պաշտօնն ալ կը վարէ : Դասատուն թէև կարող , այլ դրութիւնն ապարդիւն կրնէ իւր ջանքերն , զորս անձամբ տեսի և գովեցի զինքն , որ օժտեալ էր ազնիւ յատկութիւններով :

Աստ անհրաժեշտ է կանոնաւոր նախակրթարանի մը բացումն : Գիւղս ազգային տեսակիտով մեծ արժէք և կարևորութիւն ունի . սա-

կայն զայնս իւրեան տալու է կրթական ուղղու-
թեամբ : Ներկայ դասատուն , որպէս վերև յիշե-
ցի , թէև լինի բաւական զարգացեալ և աղնիւ
բնաւորութեամբ , այլ անբաւական է , ըստ ու-
րում դպրոցական ՀՐԱՀԱՆԳՆԵՐՈՒ պէտք ու-
նի . իմ սիրտն շատ կը յուզուէր ամեն անգամ ,
երբ կը տեսնէի տեղւոյս տնօրդ մանուկներն և
անձնանուէր դասատուն :

Կոփայ Հարաւային Արեւելակողմն $\frac{1}{3}$ ժամ
հեռու է Ս. ԴԱՆԻԷԼ կոչուած սիրուն մենաս-
տանն , ուր Միացեալ Ընկերութիւն բարձրա-
գոյն նախակրթարան մ'ունէր , երկու տարի յառաջ
և այժմ գոցուած . թէ ինչո՞ւ , պատասխանն
Տեղագրութեանս նպատակէն թէև քիչ հեռու .
բայց շատ ընդարձակ լինելով աստ անյիշատակ
թող տալոյ պարտաւորեալ եմ , թէպէտ ներշնչ-
չուած լինիմ այս պահուս խղճիս յանձնարար-
ուած խնդիրներէն :

Կոփայ Ս. Դանիէլ վանքն ունի երկու երեք
վարդապետ և մի քանի խոտաղ , մշակ , կով ,
եղ , ոչխար , ընդարձակ և ընտիր արտօրայք :
Սոյն վանքն գաւառիս լուսաւորութեան միջ-
նորդ կրնայ հանդիսանալ , եթէ պէտք եղած
խնամք տարուի կրթութեան և դաստիարակու-
թեան գործին : Վանուցս ջուրն նուազ է , որ-
պէս և բարոյական լոյսն , ասոնց երկուքն ալ
ձեռք բերելոյ համար բնաւ դժուարութիւն չը

կայ՝ երբ ԿՍՄՔ լինի : Ս. Դանիէլ զուրկ է նաև
գրական կեանքէ :

Շեխ-ԵԱՂՈՒՊ . — Սոյն գիւղն կը գտնուի
Նախորդի յԱրեւելահարաւ շինուած զառիվայր-
ներու վրայ . ունի բաւական լաւ տեսարան և
փոքր ինչ անպտուղ ծառաստան : Բնակութեանց
թիւն է 150 . ունին եկեղեցի և մի ծաղկոց ան-
յարմար շէնքով , որ ամառուան համար է մի-
այն , իսկ ձմեռը կը մակաղուին ախոռի մի ան-
կիւնը , կը տաքնան անասնոց շունչերով և կ'ու-
սանին պարզ դասատուի մը մտքով . մանկանց
թիւն 40 էն աւելի է , որոնց Հայրերն գժբաղդա-
բար նախանձելի բնաւորութիւն ունենալէ հեռու
կը գտնուին : Աստ կայ մի քանի տուն բողոքա-
կան՝ Հոգոյն Սրբոյ Կոնստանտին , որք զայլս որսալոյ
արհեստին մէջ քաջ հմտութիւն ունին : Տեղւոյս
ուսուցիչն աղնիւ և առաքինի է , այլ կարօտ գըպ-
րոցական ՀրԱՀԱՆԴԻ , զոր կըցայ իմովսանն իւր-
եան տալ . վերջապէս գիւղիս նոր սերնդեան
կրթական վիճակն զիս իրաւամբ օրն ՚ի բուն
բանտարկեց տեղւոյ մի խոնաւ անկիւնը , որմէ
երկօրեայ գլխի ցաւ մը ժառանգեցի և որում
համբերեցի առանց տրտունջի , վասն զի սիրով
բնակեցայ հոն և ոչ բռնութեամբ , մանաւանդ
որ հաւատացի թէ կրթական տեսութեամբ օ-
գուտ մ'ընծայեցի 40 էն աւելի Հայ մանկանց
ապագայի զարգացման համար :

ԽԱԶԼՈՒ . — Հայ գիւղ , որոյ 20 տարի ա-

ուաջ եղած 30 տուն բնակիչներէն այժմ հազիւ 7-8 տուն մնացած են . իւրեանց դրացի են այժմ 33 տուն Քուրդ եկաւորք , որք լաւ կ'ապրին ապրած բնիկներուն հետ : Գիւղիս գերեզմանատանց քարերն աստ և անդ թաւալած են և ոմանք ևս կը գործածեն շէնքերու համար առ 'ի չ'գոյէ այլ քարանց : Ստ ուղեւորի աչքին առջև կայ ընդարձակ դաշտ մը , որոյ մի կողման վերայ դարձեալ կը տեսնուի մի հայ գիւղ աւերեալ , որ « խաչան » կ'անուանի , ուր չ'կան մարդ և անասուն , խաչն և արջառ : Գիւղիս առընթեր կը գտնուի Խաչուանայ սիրուն լճակը , ոյր շրջապատն $1\frac{1}{2}$ ժամ կը տեւէ : Սոյն լճակն երբեմն վերոյիշեալ աւերակ գիւղի անուամբ կը կոչուի « խաչան » , որ անուշ ջուր ունենալով հանդերձ , իւր մէջէն անուշ ջրոյ յորդումներ ալ կան , երկրի արգանդէն դուրս տըւող : Խաչանն կ'ոռոգանէ Շէխ-եաղուպայ լայնատարած դաշտերու մեծագոյն մասն :

Մի երկայն օրուան կէս-օրին էր , որ հասայ Խաչանի ափանց քով , ինձ հետ ունէի , բաց 'ի կարապետէս , մի կարճահասակ քահանայ , դաշտ քիչ գրեւ ու կարդալ գիտէր . բայց տեղւոյ բնութիւնն չէր զլացած իւրեան ներշնչելոյ բանաստեղծական հանճար մը , զոր յանդէտս ցոյց կը տայր ինձ իւր խօսից մէջ . այս պահուն Խաչանի եզերաց ալիքներն , հարաւային կողմերէն շարժեալ , կ'աղմկէին մեր ճանապարհի տեսակ-

ցութիւնն այդ պլուզ քահանային հետ . խորհուրդներով միտքս յանկարծ պաշարուեցաւ թէ արդեօք ինչ կամէին ասել արիքներն , որոց լեզուն բնութիւնն չէր կապած , միայն թէ ես չէի կրնար հասնուիլ , իսկ քահանայն անուս և անդէտ հմուտ էր նորա լեզուին և մտքին , այլ չեղաւ թարգման ինձ համար , զի յոյս չունէր թէ լսելի պիտի լինէին այդ լճակի . . . ձայներն Ուղեւորիս կողմանէ :

ԽՍՐԱՊԱ ՇԷՀԻՐ . — Ունի շէն անցեալ մը . այժմ 20 տուն Հայ և կը դանուի Պլեճան լերան ստորտալ . սոքա շատ պարագայից մէջ կը մխիթարուին ոչ թէ յիշեալ Խաչանովն , այլ 'եխաչ հանեալովն , յանուն որոյ օծեալ ունին շատ քարեր այդ հին քաղաքին մէջ :

ԲԼՈՒՐ . — Յար և նման նախորդ գիւղին :

ԲԻՐԱՆ . Սորա բնակութեանց թիւն է 30 , ունին հին եկեղեցի մը և նոր քահանայ մը , որոյ հետ բաւական երկար տեսնուելոյ առիթ ունեցայ . դա հոգեւոր պաշտօնեայ լինելով բընաւ խօսիլ չէր ուղեր հոգւոյ աշխարհի բաներուն վերայ , այլ միշտ գիւրեանց մարմնաւոր կեանքէն առատաբար կը պատմէր և իւր պատմութիւնքն լի էին քաղցր և աւելի թթու դէպքերով և կսկիծներով , որոյ դարման մը տանին ուղեւորիս համար չէր :

Այս պահուս միտքս չունէր հաճութիւն քահանայի բոլոր ըսածներուն ուշի ուշով ուն-

կրն գնել, զի մեկնելոյ ժամս կը մօտենայր և ապա հարցուցի թէ ի՞նչ է ձեր եկեղեցւոյ անունըն, տուած պատասխանն աստ նոյնութեամբ կը նշանակեմ, զոր միտքս լաւ կը յիշէ « օրհնած աղա, ես ի՞նչ գիտեմ, որ կը հարցանես մեր ժամու անուն, իմ գիւղի ժողովուրդ էլ չգիտեր էտա բան, վարժապետ ալ չկայ որ սորվեցնէ ամենեցուն » այս խօսքն ըսաւ թէ չէ յարեց « մենք մեր քարերէն մէկ օր Քրիստոսի անունըն էլ պիտի մոռնանք, դու եկած ես ինոր ժամին կը հարցանես » : ինչ որ է, Քիւրան գիւղի եկեղեցւոյ անունն ինձ անծանօթ և այլակրօն կարապետիս անհաւատալի, ես մեկնեցայ հետեւեալ գիւղը, որ կախայ յԱրեւելակողմն կը գտնուի և գրեթէ Ապահունեաց և Մանազկերտի միջասահմանն կազմող գծին կը պատկանի :

ԳԼ . ԺԳ .

ՄԵՃԻՏԼՈՒԻ ԳԵՂՋԿՈՒՀԻՆ

Ի Մէճիտլու գիւղն տակաւին չժամանած՝ ճանապարհին դէպ ՚ի մեզ կուգայր գիւղի պառաւ տանտկիներէն մին, որը կ'ընկերանայր կորովի գեղջկուհի մը, սափորն ՚ի յուս . առաջինն կը թուէր լինիլ մեծ մայր վերջնոյն և երկուքն ալ գիւղէն չէին շատ հեռու ու երբ մեզ մօտեցան՝ ես չկրցայ շուտով ճանաչել այդ արարածներու կամ հողածիներու ազգութիւնն, վասն զի զգեստուց տարազն տարբերութիւն մը

չէր դրած , որ չ'կարծէի զիրենք քրդուհի : Գեղջկուհին արդէն ճանապարհէն շեղած էր պատկառոտ և ամօթխած , աւելի իւր ողորմելի մերկութենէն քան թէ պատկառելոյ պարկեշտութենէն : Մեր ազքատ գեղջկուհին թէ լինէր Մարուհի ես տակաւին զայդ գիտեմ ոչ , միայն թէ բաց էին իւր ուսերն և սափորի չուանէն կապտագունած ու կաշի կտրած էր , որ անսովոր չէ մի բան Պօլսոյ ջրհանկրաց կարգին մէջ . իսկ պառաւ մամիկին գալով սա ճանապարհէն դուրս չէր շեղած՝ միայն թէ ճերմակ , այլ շատ աղտոտ լաշակաւ մը իւր բերանն կը ծածկէր մինչեւ գթի վերնամաշկն կամ աչքերու լճի ամփունքը , ո՛ւր գտրուն չէր տիրեր : Պառաւն չունէր ոչ մի բեռ յիւր կունակն , այլ նա արձակ էր ու համարձակ և տեսաւ խումբ մը վառեակներ , հոս է ահա հետաքրքիր մի տեսարան թէ այդ գերեզմանի մերձաւորն ո՛րպիսի արագութեամբ և վարպետութեամբ բռնեց զվառեակն ուխտաւոր : Նախ դողնոց շարժելով ընտանի ձայնիւ մը ձիւ ձիւ կանչեց , վառեակներն ամենքն մէկէն , իւրեանց սովորութեան համաձայն , շատ մօտիկ եկան , հաւքուեցան չրջապատը մեր մամիկին , որ անմիջապէս հանեց գրպանէն ափ մը դարի և անոնց նետեց . վառեակներն մինչ գլխիկոր դարին կը քաղէին (գետնէն կ'առնէին) անոնց միոյն պոչէն յանկարծակի բռնեց և անմիջապէս ի գիւղ վերադարձաւ , զոր հեռուանց կը դիտէի

տեսնելոյ համար խեղճ վառեակի վերջի վախ-
ճանն : Հայուհի օրիորդն արդէն անուշ ջուր բե-
րելոյ գնացած և վերադառնալոյ թերեւս մօտ
լինէր :

Գիւղիս առնթեր տեսի մի այլ աղբիւր ,
յորմէ բազում կանայք և աղջկունք ջուր կը տա-
նէին (*) : Քղերն (գիւղի հիւրընկալն) զմեզ հիւ-
րընկալեց մի հինաւորց տունը , ու քիչ մ'ետք
երեւցաւ մեր պառաւն , որ վառեակն ճարտա-
օրէն բռնած էր , մինչ այս մինչ այն տեսնուե-
ցաւ նաեւ օրիորդն , յայնժամ գիտացի թէ եր-
կուքն ևս մեր հիւրընկալ յարկին կը վերաբե-
րէին , որոյ տանտիկինն էր պառաւն , ոյր թոռնիկն
էր պարկեշտափայլ օրիորդն . արդէն ջուրն և
գիւղի աղբիւրն միտքէս չէին ելած , քովս նըս-
տողին ազդ ըրի՝ որ հարցուց տան մեծ մօր թէ
« ահա գիւղի մէջ մաքուր աղբիւր , աղջկեղ-
(թոռնիկն) է՞ր հեռու խրկած ես ջուր բերել »
նա բարձրաձայն առ այս տուաւ պատասխանն
« հիւր ունիմ լեզու չհասկցող , որդիս , աւելի
անուշ ջուր կուղէ , որ հուր չկտրի գլխիս և այս
վառեկն (վառեակ) , որ իւր ցորեկի ճաշն է ,
ծախած եմ իւրան (իւրեան) 20 ֆուլի , էն էլ
թէ կուտայ թէ չիտար Աստուած գիտէ » :

(*) Ըստ գիւղական սովորութեան , տան համար
պէտք ըլլալիք ջուրն կանայք և աղջկունք կը բերեն ,
իսկ կենդանեաց համար եղածն առ հասարակ արական
սեռին կը պատկանի :

Այս պահուս գեղջկուհի օրիորդն սափորն լեցուցած՝ վերադարձաւ յիւր տնակն, պաղ ջուր տալ իրիկուան հիւրեկին, որ տան մի անկիւնը թոթռոշացած՝ (հօլարտօրէն բազմած) կը ժպտէր ջրաբերին և գոհ կը լինէր :

Սոյն յարկն, որպէս վերեւ ասացի, հիւրասիրեց և զիս կարապետիս հետ մէկ ժամէն աւելի և ոչ պակաս. ուստի շնորհակալութիւն տանուտեառն և պառաւ տանտիկնոջ, գոհութիւն իւրեանց հացալից սեղանին և կրկին շնորհակալութիւն մեր մամիկին, որ մորթուած վառեակէն չ՛մոռցաւ մեզ ևս արդար բաժին մը հանել : Ըշմարիտն խօսելով այս պահուս իմ ախորժակն գոցուած էր և կարապետիս բացուած, որ կշտանալ չ՛գիտէր և իրաւունք ունէր, զի հետիոտ էր. իսկ իմ կրած փոփոխութիւնն դարձեալ գաղտնիք մի էր բնականէն ներշնչեալ, որով հացի սեղանէն ետ քաշուեցայ և նստայ լուռ ու մտահոգ. սակայն նորէն քաջ ճանաչեցի, որ ջրաբեր գեղջկուհին այս դարաւոր և հիւրընկալ տան ՆԱԶԼՈՒՆ էր, որ մամի նման կը վառուէր (ամեն հրամանի պատրաստ գլտնուիլ) տան հին հիւրին հանդէպ, որ նշեց լինելով գիշեր մի ևս կենալոյ վրայէր : Օրն մեզ համար տարաժամ է, մենք խօսիմք նոյնպէս գիւղիս վերայ և մեկնեմք անյապաղ :

Մէծիալուն, որ կոփէն $1 \frac{1}{2}$ ժամ հեռու է, ունի 85 տուն Հայ բնակիչ, յորս մի քանի տուն

քուրդ են : Հայք ունին մի աննշան եկեղեցի և տղխտութեամբ նշանաւոր երկու իրարու հետ անհաշտ քահանայ, որք ժողովրդեան կը կարապետեն , այլ ես չ'գիտեմ ՚ի չափն թէ ՚ի բարին , ոյր վերայ չ'համոզուեցայ թէ գաղափար ունեցած լինին . իսկ դպրոց կամ աղէկ է ըսել իւրեանց կոյր մտաց լուսատու ճրագն մարած էր : Գիւղիս յԱրեւմտակողմն Ս. Յովհաննէս անուամբ սրբիկ մի կայ , ոյր վերայ մեծ յոյս դնելն , առանց գրել և կարդալոյ , չ'գիտեմ յիմարութիւն է թէ իմաստութիւն է :

ՄԵԿՆՈՒՄՆ

Մէծիտլուէն ելնելով ուղինիս դարձնեմք յԱրեւմուտս , կ'անցնիմք Կոփայ քովէն և Արեւմտեան հարաւային ուղղութեամբ $1\frac{1}{4}$ ժամէն կը հասնիմք հետեւեալ գիւղը :

ԵՕՆՃԱԼՈՒ . — Գիւղս ունի 150 տուն Հայ , յորս 6-7 տուն բողոքական հայ կը գտնուի , առիթներէ օգուտ քաղելոյ հետամուտ : Ունին եկեղեցի և քահանայ , իսկ դպրոցին գալով յիրաւի բաւական յարմար շէնք մը պատրաստ տեսայ , բայց չ'մոռնամ ըսել որ փակեալ էր , և շատ քիչ անգամ կը բացուէր , որպէս Ուղեւորիս պատմեցին , և ո՛ւմ հոգ թէ 60 էն աւելի մանկանց ապագայն ևս նման օրինակ փոփոխութիւնք կրելոյ ենթակայ կամ խաղաղիք կը լինի , այսինքն քիչ անգամ կը բացուի և շատ անգամ կը դոցուին :

Եօճնալուռն օրինաւոր նախակրթարանի մը պէտք ունի, որպէս սովեալն հացի. մխիթարութիւն է ըսել որ նիւթական վիճակնին լաւ է, բայց չեմք կրնար չցաւիլ երբ զգացմամբ առ հասարակ աղքատ կացութիւն մի ունին:

Սոյն գիւղն թէպէտև ծառաստան չէ. սակայն ունի գեղեցիկ տեսարան. իրեն առջևէն կ'ընթանայ Եփրատէսի օժանդակն կամ մեր յիշած Մուրատ գետն, զոր իրենք «Սեւ» գետ կ'անուանեն, որոյ պայծառ ջուրն շատ տեղեր հանդարտօրէն կ'ընթանայ, և երբ գիւղիս քով կը հասնի, պզտոր գոյն մը կ'առնու, ճիշդ նման տեղւոյ բնակչաց մտքերուն և սիրտերուն:

ՇԵՐՎԱՆ-ՇԵՆ. — Ունի 100 տուն, մի եկեղեցի և վարժարանի կոկիկ շէնք մը, դասատու մը պարզ, այլ օգտակար լինելոյ ճգաթափ: 40-50 ուսանող և երկու քահանայ քարի յառկութեամբք օժտեալ: Գիւղս ունի լաւ տեսարան, այլ անծառաստան, և բլրային լինելով տեղւոյս օդն շարունակ կռուոյ մէջ է և այս պատճառաւ ուղեւորներն շատ անգամ պարտաւորեալ են աչք գոց քայլել կամ յայս գիւղ չ'մտնել. աւելորդ իսկ է ասել թէ բնակիչքն վարժ լինելով՝ համբերող են բնութեան այդանհանգարտ վիճակին, որուն դէմ բողոք բառնալն հարկ և ուղեւորիս իրաւունքն էր. բայց բնութենէն մեծ դատաւոր մ'ո՛ւր կարող էի տեսնել և մարմնաւոր «չ» ինչպէս հնար՝ երբ

Աստուածախօս Մովսէսի Սինայ լեռան վերայ
ունեցած զարհուրանքն մեր աչքին կամ մտքին
առջեւն է :

Աստ մի հարիւրապետ 100 այրուձիով կը
բնակի, 'ի բարեկարգութիւն այս կողմերու, և ըս-
տուդիւ խօսելով՝ շատ աշալուրջ են յամենայնի :

Գիւղիս նահապետական տուներէն առա-
ջինն է Ղաղար աղայի տուն, ուր 13 այլակրօն
հիւրերու և կարապետիս հետ ցորեկուան ճա-
շերնիս ըրած՝ մեկնեցանք հետևեալ գիւղը, որ
նախորդի յԱրեւմտեան Հարաւն է և անկէ կէս
ժամու չափ հաղիւ հեռաւոր :

ՀԱՄԶԱ-ՇԵՒ .— Գիւղս նախորդի նման ըն-
դարձակ զառիվայրի վերայ կը գտնուի, լայնաձ-
տարած նստուածքով. ունի 150 տուն Հայ բը-
նակիչ, եկեղեցի, քահանայ և դպրոց, ուրախ
եմ ըսել որ տեղւոյն բնակիչներն ալ Շերվանշեխ-
ցւոց պէս կարդալ ու գրել կը սիրեն. դասա-
տու մի ունին, որ լաւ կը գոհայնէ ուսանողաց
միտքերն, միայն թէ անբաւական է 50-60 մա-
նուկներ նայելոյ. ուսանողաց թուոյն $\frac{2}{3}$ մասն
կը պակսի ամառ եղանակին :

Աստ կը գտնուին նշանաւոր ձիավարթու-
թիւն ունեցող մի քանի Հայեր, յորս տեսի 90
տարեկան ճերմկած ծերունի մը, հասակաւ
պարթևական և սրտիւք աղնուական, որուն
հետ տեսնուելուս ատեն իւր այդ տարեւորու-

Թեան մէջ ունեցած առողջ և զօրաւոր կազմու-
թեան վերայ շատ ուրախ կը լինէր :

Նախորդ գիւղէն ելնելով շարունակեմք
ուղինիս գէպ 'ի Հարաւ և երկու ժամէն կարող
եմք հասնիլ հետևեալ տեղին :

ԵՕԹՆՁՈՒՐ . — Սոյն գիւղն կը բաղկանայ
103 բնակութիւններէ . ժողովուրդը մեծագոյն
մասամբ բարւոք նիւթականի տէր է . ունին Ս.
ԹՈՒԽ ՄԱՆՈՒԿ անուամբ մի եկեղեցի , շինուած
կոփածոյ սեւ և գեղեցիկ քարերէ , միայն թէ
առաստաղն ցածր է իւր ընդարձակութեան
նայելով և այս անշուշտ 60-70 տարի յառաջ ,
շինող ճարտարապետի ճաշակն է : Ունին երկու
քահանայ՝ բաւական սիրողք իմաստութեան .
նոյնպէս նախակրթարան մը 40 հատ աշխայժ
սլատանիներով , դպրոցական կանոնաւոր շէնք
կը պակսի , դասատուն աշխատասէր և տոկուն
մի անձ է : Նախակրթարանիս յատուկ խնամք
կը տանին Արժ. Տ. Տաճատ քահանայն և գիւ-
ղապետ Հայրապետ աղայն՝ որ ազնիւ և հեղ-
բնաւորութեան տէր է , իմ շնորհակալութիւնն
իւրեան կը յայտնեմ այն հիւրասիրութեան հա-
մար , զոր Տեղագիր-Ուղեւորիս ցոյց տուած է
իւր նահապետական յարկին տակ , ուր ամեն
ատեն արտաքին հիւրեր անպակաս են . ինքն է
եկեղեցասէր և միանգամայն ուսումնասէր :

Գիւղիս հեռաւոր սահմանները կան բաւա-

կան թուով բլուրներ , յորս նշանակելի է Չ-դ-
ուղէ կոչուածն , որք վերայ աւերեալ պանդոկ
մի կայ , և որոյ պարսպաց կանոնաւոր քարին-
քըն , շատ անգամ , այլ և այլ տեղերէ կը գան ու
կը տանին շինութեանց համար : Յիշեալ բլրոյ
դուխը կը տեսնուի կիսակործան եկեղեցի մը ,
դրեթէ 20 քառակուսի մեթր ընդարձակու-
թեամբ , որոյ խորանն համեմատապէս մեծ է .
սոյն աւերակի նկատմամբ ականատեսք կը պատ-
մեն թէ « 1880 թուականին նոյն խորանի տակէն
վաքրիկ սակի խաչ մը գտնուեցաւ քրդու մը
ձեռամբ , որմէ Հայերն ծախու առին » :

Եօթնջրոյ Հիւսիսական սահմանին վերայ
կայ մի այլ աւերակ աննշան , ուր մի քանի խա-
չաքարինք տեսանելի են : Գիւղս իւր անունն
առած է Հարաւային Արեւելակողմ գտնուած
Եօթն աղբիւրներէն , յորոյ մին « սուրբ » կ'ան-
ուանեն , որոյ մէջ ջերմ և ուրիշ հիւանդու-
թիւնք ունեցողներն կը լուացուին « յառողջու-
թիւն և 'ի բժշկութիւն » :

Տեղէս յԱրեւմտահարաւ մեկնելով $\frac{3}{4}$ ժա-
մէն կը հասնիմք հետեւեալ գիւղն :

ԹԵՂՈՒՏ (*) . — Ունի 80-90 տուն բնակիչ ,
որք ունին եկեղեցի , քահանայ և բաւական
խնամեալ նախակրթարան մը , որոյ շէնքն խիստ

(*) Թեղուտ անուամբ կայ մի այլ գիւղ Ախլաթ
դաւառակի մէջ , որոյ վերայ Տեղաղբութեանցս Ա.
Մասին մէջ երես 91 խօսուած է :

անյարմար է թէեւ դասատուն լինի յարմարագոյն . տեղւոյս ժողովուրդն եկեղեցասիրութեան հետ ունի նաեւ ուսումնասիրութիւն և հիւրասիրութիւն :

Թեղուտայ մէջ նշանաւոր է Մանուկ աղան՝ իշխան և մեծ իւր դիւղին . ինքն է բարձրահասակ և պարթեւադէմ՝ ունի նահապետական տունք և տեղիք , բարեւից և հացալից սեղան . դուռն բաց է ամեն ճանապարհորդաց համար անխտիր ու թոնիրն վառ և տանտիկին միշտ պատրաստ 'ի թխել « զհացն փրկարար » որպէս կ'անուանեն :

Մանուկ աղան պարզ գրեւ կարգալ մը հազիւ գիտէ , այլ ունի բնականէն դիւանագիտական հանճար և ընտանեկան մեծ դիրք մը : Այս անձն գիտես թէ , ծնած է աշխարհիս մակերեւոյթի կամ մարդկային խնդիրներն յուզելոյ , նման Սերովմայ աւազանին , որոյ մէջ ժամանակին անդամալոյժք կը բժշկուէին . առ այս իւրեան քանիցս կրկնեցի թէ Երկրագունդն Նախախնամութեան սահմանադրութեամբ , ինչպէս միշտ կը դառնայ , այսպէս ալ աշխարհի գործերն մարդկային օրինօք յաւէտ փոփոխութեանց ենթակայ են և թէ դաստիարակութեան ԶՕՐՆ մի օր պիտի հաւասարցնէ ընկերական անհաւասարութիւնքն և երջանկացնէ զմարդիկ :

Այս վայրկենիս մի ալեխառն ծերունի՝ որ կը թուէր լինել քահանայացու , հետեւեալ խօս-

քերն ըրաւ և այ Ստամպօլցի, կուշան ինչ գիտէ անօթիին հաւը, դուք նստած էք մեր Օսմանցի թագաւորի քաղաքը ոչ «էր» ունիք, ոչ «էլ», մեր սրտի ցաւերն էթէ դէզ անենք «էլ» Երկնից ամպերուն կը հասնի » : Ես թէ եւ զինքն անմխիթար չ'ձգեցի, սակայն ստոյգ էր որ իւր կեանքումս մեծամեծ վիշտեր կրած ունէր, որոց բորբոքումս զինքն կը մղէր այդ օրինակ խօսքեր արտարերելոյ : Իմ վերջի մնաս բարեւի պահուն իւր շորացեալ ձեռքը բռնած՝ զինքն մխիթարեցի ասելով թէ՛ կենաց դժբաղդութեանց վերայ կատարեալ յաղթանակ տանելոյ համար ՀԱՒԱՏՔ, ԱՇԽԱՏՈՒԹԻՒՆ և ՀԱՄԲԵՐՈՒԹԻՒՆ ունենայը անհրաժեշտ պայմանն է, և թէ աշխարհիս մէջ ե՞րբ տեսար դու զվարդ առանց փուշի և դարձեալ ՎԱՐԴՆ ունենալոյ համար փուշէն վախնալ պէտք չէ : Այս խօսքիս վերայ ծերուն կըն ժպտելով ես գոհ եղայ և նպատակիս հասած՝ մեկնեցայ :

Թեղուտէն՝ այն է վերին Պուլանըխայ Արևմլտեան սահմանի գիւղէն ելնելով շարունակեմք մեր ընթացքը դէպ 'ի հարաւ և ³¹ ժամէն կը հասնիմք «էր»-«էր» (զիրօյի գերեզման) ըսուած տեղը . . . ուրկէ կը մտնեմք 'ի Ներքին Պուլանըխ :

ԳԼ. ԺԴ.

ՆԵՐՔԻՆ ՊՈՒՎԱՆԸՍ

Այսուհետեւ մեր Ուղեւորութիւնն 'ի Ներ-

քին Պուլանըխն է , որ կը դանուի վերջնոյն Արեմտեան հարաւակողմն և անոր չափ հորիզոնական գիրք չ'ունի :

Ապահունեաց գաւառի սոյն մասն 10-11 Հայ գիւղեր կը պարունակէ , որոց բնակութեանց միջին թիւն Վերին Պուլանըխի գիւղերու միջին թուոյն կը հաւասարի գրեթէ . մենք խօսիմք կարգաւ իւր կեդրոնական համարուած գիւղէն սկսեալ :

ԼիՉ . — Սոյն գիւղն շինուած է Վարդ գետոյ առընթեր , 4-5 քարընկէց հեռու գէպ 'ի Մրեւմուտ , ցածր այլ ընդարձակ բլրոյ մը վերայ . ունի 180-200 տուն բնակիչ մեծագոյն մասամբ լաւ նիւթական վիճակի տէր , որք ունին յանուն Ս. Սատուած աճնայ կառուցեալ հնաշէն եկեղեցի մը , գրիւք ողորմելի որպէս և շինութեամբն . կայ երկու քահանայ : Ուրախ եմ ըսել որ տեղական ջանից շնորհիւ կոփած ոյ քարերէ վարժարան մի շինուած է , միայարկ , որուն նման գաւառիս մէջ չ'կայ :

Գիւղիս մէջ Միաց . Ընկ . նախակրթարան մի ունի , որ կը հոգացուի ծախիւք և Բարեգործական ընկերութեան , որմէ տարեկան 30 ոսկի կը վճարուի Միացեալին :

Լիզ գիւղի մերձ Վարդ գետակի եզերքը կը տեսնուի ամենապատուական տեսարան մը , մանաւանդ շատ հետաքրքրական է տեսնել գիւղի տղայոց ձկնորսութիւնն նոյն գետոյ մէջ , որոյ

ձկունք թէև լինին քիչ և փոքրիկ, այլ շատ համեղ են : Գեղացիներէն շատերն ևս պարապոյ ժամերու մէջ ձկնորսութեամբ ժամանակ կ'անցունեն, իրիկուան կամ ցորեկուան համար մասնաւոր ճաշիկ մը պատրաստելոյ . ուղեւորի մը համար մեծ հաճոյք է աստ մի քանի ուռենեաց շուքերու տակ ամառ ատեն հանգչիլն :

Լիզ իւր մերձակայ սահմանին մէջ ունի, շինութեան համար, ընտիր քարեր, որոնք քանակութեամբ թեթեւ և ծաւալով մեծ են ու միանգամայն դիւրատաշ :

Աստ գայմագամ կը նստի՝ Մշոյ միւթէսարը ֆութեան ներքեւ :

ԱՊՐԻ . — ԼՂայ յԱրեւելահիւսիս 1¹/₄ ժամ անկէ տարակայ . ունի 75-80 տունք, յորոց կէսըն Հայ է և մնացեալն Քուրդ : Հայք ունին անշուք եկեղեցի մը և լաւ քահանայ մը, որոց շէնորհիւ գիւղացւոց մանուկներն կը նախակրթութին դոնէ պարզ ընթերցանութեամբ մը :

Տեղւոյս այլակրօնքն չի անուամբ կը կոչուին թէեւ ամենքն ալ գլուխնին ճերմակ կապած չ'իսին և կարդալ ու գրել չ'գիտնան :

Սոքա 10-12 տարի յառաջ կառավարութեան տուրք չ'տալէ զատ, ոմանք իսկ տէրութենէն յատուկ եկամուտներ սենէին, ինչպէս և ժողովուրդէն, այժմ այդ սովորութիւնն վերցըւած՝ կը գտնուին Բարեխնամ Տէրութեան ազգեցութեան ներքեւ ուղղակի :

Եղևոյս կարգացւոր շեխերէն միոյն տան
 անուանեալ քար մի կայ որպէս թէ «լի-
 նի գերեզման Մամբրէ հովւոյն», որ Մանեայ
 այրին մէջ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի մարմին գը-
 տաւ և բերելով Թորդան աւանը թաղեց : Յիշ-
 եալ գերեզմանի անուամբ թէ Հայք և թէ Գուրդք
 երդում կ'ընեն և ուխտի կըգան, իբրև սրբոյ մը
 յարգելի գերեզմանի : ուխտաւորաց նուէրք՝ ինչ
 որ ալ լինին՝ կը պատկանին բարեխորատ կամ կար-
 դող շէին : Գիւղիս Հիւսիսակողմն քարահանք
 մի կայ, յորմէ ջրաղանցքի քարեր կը հանեն
 շրջակայ գիւղօրայքն :

Շատ զարմանալի մի բան է տեսնել որ
 տեղւոյս մերայինք, ոչխարի հանդոյն, բաժնուած
 են 4 շեխերու վերայ, որոց շնորհիւ երբեմն ար-
 տաքին նեղչաց դէմն կը պաշտպանուին, և այս
 առթիւն, որպէս վերիւ ակնարկեցի, պաշտպան-
 եալքն ևս տարին 2-3 անգամ տօներուն ուրիշ
 անուամբ պարգևներ կը տանին իւրեանց տէ-
 րերուն : Գրդականքն քիչ գործ ունին հողին
 հետ, իսկ Արմենականքն երկրագործութեամբ
 կ'ապրին, առանց որոյ ապրիլն արդէն չ'գիտեն :

Սպրիի Արեւելեան Հիւսիսակողմն կայ «Կար-
 միր վանք» ըսուած աւերակ մը, ուր Հայեր
 ուխտի կ'երթան, որ կը թուի լինիլ «Թիւ աւա-
 նըն» : Գիւղիս Հարաւային կողմի աւերակներէն
 կը հանուին երբեմն խաչաքարինք :

Աստ ժամանած պահուս տեղւոյ մեծ Շե-
խերէն մին զիս հիւրասիրեց և իրարու հետ խօ-
սեցանք իմ զգացմամբ, այլ իրեն լեզուաւ, որ
պարսկերենով մասամբ մը խառն լինելով՝ աւելի
կը հասկանայի և քիչ կրնայի խօսիլ, դա խելօք
ծերուկի մը յաջորդն էր և իւր նախորդի կտակն
պահած, որ ըսած է թէ « երբ ոչխարի մը կա-
թըն կուտէք՝ ձեզ պարտք լինի զայն պաշտպա-
նել պատառիչ գաղանաց դէմն և այս ոչ թէ
առաքինութեան համար, այլ աւելի ձեր շահին
համար, որ տարիներէ ՚ի վեր կը շարունակի և
« նուիրական » մի բան դարձած է, և արդէն
ո՛ր ազդի մէջ այդպէս նուիրական դարձած բան
մը չ'յարգուիր » . ահա իւր արամաբան հետե-
ւութիւնն, եթէ կարելի է այսպէս ասել :

ԲիՕՆԲ. — Սոյն գիւղն ունի 60 տուն Հայ,
30 տան մօտ ևս Քուրդ, որոց գլխաւորն է Միր-
զօ անուն ականաւոր Քուրդն, ում մի քանի
ժամ հիւր լինելոյ առիթ ունեցայ և քանիցս ինձ
կրկնեց առ տեղական Հայ գիւղացիս իւր ունե-
ցած համակրանքն : Աստ Հայք ունին անզարդ,
այլ սիրուն եկեղեցի մը կառուցեալ յանուն Ս.
Գէորգ զօրավարին . . . :

Տեղւոյս տգէտ քահանայքն են գլխաւոր
պատճառ դպրոցի չ'գոյութեան, ըստ որում ժո-
ղովուրդն նիւթական բարւոք կացութեան հետ
ունի նաեւ եռանդ և սէր առ ուսումն և դաս-
տիարակութիւն :

Վերոյիշեալ Քրդապետն , որ գիւղիս գրեթէ բացարձակ պետ է , ունի հիւրասէր բնաւորութիւն մը և միշտ հրճայեալ փափաքն , զոր կը լեցնէ տեղացի հրամայեալներուն վերայ . ունի նաեւ գիւննագիտական տաղանդ մը :

ԱՅԿՈՆ . — Լիզ գիւղի Հարաւակողմն , բընակութեանց թիւն է 93 , յորմէ 90 տուն Հայ և 3 տուն Քուրդ են , Հայք ունին ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ անուամբ եկեղեցի մը և երկու քահանայ . նոյնպէս նախակրթարան մը և երիտասարդ դասատու մը՝ զարգացման գոհացուցիչ փիճակի մէջ , որմէ պիտի օգտին անշուշտ տեղւոյս նոր սերունդն . գիւղացիքն մեծագոյն մասամբ ՀԱՅԻ տէր են , միայն թէ 3-4 տարիէ 'ի վեր 24 տուն Չէրքէզ եկած է հոս : Չէրքէզներն տեղւոյս ամենէն աւելի խոտաւէտ տեղերն գրաւած են , որով այս կողմերու մեղուաջան գիւղացւոց խաղաղութիւնն փոքր ինչ վրդոված :

ԿՈՂԱԿ . — Գիւղս ունի 90 տուն բնակիչ , յորմէ 40 տուն Հայ և 50 Քուրդ են , Հայք կոփածոյ քարէ հին եկեղեցի մ'ունին յանուն Ս . Աստուածածնայ , կառուցեալ երեք խորանաւ : եկեղեցին կը թուի լինիլ լուսաւորչաշէն և գպրոց « Աստուած տայ » : Կողակէն 20 վայրկեան հեռու բաւական բարձրութեամբ լեռ մի կայ , զոր տեղացիք կ'անուանեն Կեփեփե (յոյներ) : ոյր գագաթան վերայ կը գտնուի մի մատուռ , որում կը գիմեն յուխտ Հայոց հետ նաեւ Մահ

մետականքն : Գիւղս ունի պատուական տեսարան , ընտիր արտօրայք , խոտաւէտ մարդեր և 'ի պսակ ասոնց առատաջուր է :

Խօշկեւրէ . — Լզայ յԱրեւմտեան կողմն Ա ժամ հեռաւոր . ունի ԾԱ տունն Հայ և մի քանի ևս Քուրդ : Հայոց եկեղեցին է ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ անուամբ , շինուած սեւ քարերէ , կառուցման չիք թուական . բայց շատ հին չէ : Ունին նախակրթարան մը , 40 աշակերտով և մի ազնիւ դասատու բաւական դարգացեալ վիճակաւ : Տեղւոյս մերայնոց նիւթականն բարւոք է : Նահապետական մեծ տունն է գիւղապետ Յովհաննէս աղայի տուն , որուն պարձանքն է տան աւագ զաւակ՝ Մարտիրոս աղայն : Շատ մխիթարական և օրինակելի բան է տեսնելով տեղւոյս գիւղական ընկերութիւնն կազմեալ « բարեշաւիղ » անուամբ , որ նախակրթարանիս 40 ուռանողաց աղքատ մասի դպրոցական սխիտոյքն կը մատակարարէ :

Գիւղիս նախակրթարանին այցելութիւն տըւածս պահուն անհուն բերկրութեամբ սիրտս լեցուեցաւ , երբ տեսի իւր նոր սերնդեան յուսալից ապագայն և կլորիկ ու մլորիկ մանուկներ , որք հաւաքուած էին պարկեշտ դասատուի մը հսկողութեան ներքեւ , լռիկ ու մեջիկ ԿԸ ԳԸՐԷԻՆ և ԿԸ ԿԱՐԴԱՅԻՆ , որով մի օր անշուշտ պիտի լինին երջանիկ . . . :

Գիւղիս առջեւէն կ'անցնի բաւական քա-

նակութեամբ շուր մը, որ կը գեղեցկացնէ տեղ-
ւոյս բնութիւնն. այդ գետակն « բարձր սար »
ըսուած լեռնէն կը գայ և երթալով կը խառ-
նուի Եփրատայ Արեւելեան ճիւղին հետ : Մեր
գիւղապետ Ռէս Յովհաննէս աղային իմ շնոր-
հակալութիւնն յայտնելով նոյնպէս գոհութիւն
իւր հացալից սեղանին, որ կը գոհացնէ ամեն
օր բաղմամբիւ երթևեկողք, մանաւանդ տարա-
սեռ ցեղերէ եղողքն, որոց վերջնական փոխա-
րինութիւնն առ տանուտէրն այս է. « Խոտէ
մալատա ավակէ » (Աստուած տունդ շէն պա-
հէ) . կամ « Խոտէ ըշտա ռազի պըտ » (Աստուած
քենէ գոհ լինի) . առ այս տանուտէրն կը պա-
տասխանէ . « սէր սէրան, սէր ճալան հատի »
(իմ աչաց և իմ գլխին վերայ եկար) : Այս կող-
մերը ինչպէս նաև Հայաբնակի այլ գիւղօրոյքը,
այս օրինակ պարագայից մէջ խօսք կ'ուտան
փոխանակ դրամի : Տեղէս մեկնելով գնամք հե-
տեւեալ գիւղը .

ԱԿՐԱԿ . — Ունի 30-35 տուն խառն բնա-
կիչք, Հայկականքն ունին եկեղեցի և քահա-
նայ, առանց նախակրթարանի կամ ուսման ՍՍ-
ՏՍՐԻ : Գիւղիս Հարաւային կողմէն կ'անցնի Եփ-
րատէս, իսկ Արեւմտեան հիւսիսակողմն Խւն-
դապա կոչուած անտառոտ լեռուն, որ բաւական
քանակութեամբ փայտեր կը մատակարարէ ան-
փայտ Պուլանըխցւոց : Սոյն լեռան վերայ « սուրբ »
ըսուած տեղի մի կայ, ուրկէ աղբերակ մը կը բըղ-

խի , որոյ շրջապատի ծառերն չեն կտրեր . վասն
 զի « — րէն կը բարկանայ և կտրողն չ'կրնար ան-
 փնաս մնալ , որպէս օրինակներ տեսնուած է »
 կ'աւանդեն :

Շէի-ՎԱԼԻ . — Շատ հեռու չէ Խօշկել-
 տիէն . ունի 30 տուն բնակիչ , կիսով չափ Բուրդ .
 Հայք ունին եկեղեցի և քահանայ , իսկ ԴՊՐՈՑ
 « Աստուած տայ » ու այսպէս նախանձելի դիրք
 մը չունին և ոչ իսկ մխիթարական մի կողմ :

ԲՐԳԱՅ-Շէն : — Բնակութեանց թիւն է
 40 , մեծագոյն մասամբ Հայ , որ ունին իւրեանց
 աղօթատեղին և աղօթող քահանայն՝ կրօնական
 պիտոյից մատակարար , դպրոց ոչ կայ և ոչ իսկ
 մէկի մը մտքէն կ'անցնի դորա ԿԱՐԵՒՆՈՐՈՒ-
 ԹԻՒՆՆ : Տեղւոյս պարագայքն , կարծիւ խօսե-
 լով , շատ տխուր են . . . :

Ներքին Պուլանըխէն 'ի Մուշ գնալոյ հա-
 մար գլխաւորաբար երկու ճանապարհ կայ , շա-
 րունակող դէպ 'ի Հարաւ , մին է Պոստաքենտու
 ուղին , որ Լիդէն 4 ժամ կը տեւէ և միւսն Հա-
 սան-Կորանի ճանապարհ , որ առաջնոյն յԱրե-
 վելակողմն կը գտնուի :

ՊՈՍՏԱՔԵՆՏ . — 30 տուն , շինուած ըն-
 դարձակ բլրոց կողերուն վերայ և կը կազմէ մէջ
 տեղի սահմանն Մշոյ և Ներքին Պուլանըխի ժո-
 ղովուրդն կը գտնուի անյոյս և անտարբեր վի-
 ճակի մէջ . իւրեանց հետ կ'ապրին մի քանի

տուն Գուրդեր : Հայք ունին քահանայ մը խիստ վարժ ձի հեծնելոյ և անվարժ ընթերցման մէջ . եկեղեցին քանդած են և հնոյն հիմանց վերայ շինելոյ կ'աշխատին . սակայն երկու տարիէ 'ի վեր պարխասներն կիսաշէն կը կենայ և խեղճ քահանայն մի անակ Եկեղեցի' և մի հացի տաշտ Ա. Ի. Ա. Չ. Ս. Ն ըրած' կ'աղօթէ և կը մկրտէ զերասայս . դպրոց արդէն անհրաժեշտ է և շունին , թէպէտև իրենք զայն ունենալ կը փափաքին . առայժմ թող այս լինի մեր Գեղեցի : Տեղէս կրկին դէպ 'ի Հարաւ երկու ժամուան տեւողութեամբ անտառոտ բլուրներ , ընդարձակ ձորեր կտրելով կը հասնիմք Ապրըլպուհարայ երկայն և նեղ ձոր , ահարկու և երկիւղալից 'ի բնութենէ . . . : Այս կողմերը մի քանի փոքրիկ գիւղեր կան քրդական . սոյն երկայն լեռնահովիտն 3 ժամէն աւելի կը տևէ , որոյ Հարաւային գլուխը համանուն Հայ գիւղն է , յորմէ զիւր անունն առած է :

Ա. Պ. Ը. Գ. Ո. Ի. Հ. Ս. Բ. — Այս գիւղն , որ Մշոյ աշխարհին կը պատկանի , կը նայէ նորա լայնածաւալ դաշտի վերայ . ունի 25-30 տուն Հայ , պարզ եկեղեցի մը և պարզագոյն քահանայ մը , դպրոց ունին սչ , իրենք շատ հիւրասէր են :

Ապրըլպուհարայ մերձ է Յրօնք անուանեալ պատմական գիւղն , ուր կայ 200 տուն զուտ Հայ . ունին եկեղեցի և քահանայ , իսկ դպրոց

ցին դալով, 'ի հարկէ մի օր Աստուած պիտի տայ ուսն (գութ) ձգելով անկ եղած սիրտերու մէջ, որք անուանապէս մօտ կը դանուին և իրապէս շատ և շատ հեռու:

*

Ներքին Պուլանըխէն դէպ 'ի Մուշ տանող սոյն գծի նկարագիրն աւարտած լինելով մեզ համար արդէն կեդրոն ընտրած Լիզ գիւղէն սկսեալ խօսիմք վերոյիշեալ երկու գծերէն Արեւելեանին վերայ համառօտակի:

Լիզէն մեր Ռիշին շարունակելով դէպ 'ի Մուշ, այս անգամին վերի ճանապարհաւն (զոր ես Արեւելեան գիծ անուանեցի) և ընդարձակ ու սիրուն տեսարաններէ, քիչ լեռներէ և շատ բլուրներէ ու մանաւանդ խոտաւետ դաշտերէ անցանելով 4 ժամէն կը հասնիմք հետեւեալ գիւղը:

ԳԼ. ԺԵ.

ՀԱՍԱՆ-ԿՈՐԱՆ ԵՒ ԻԻՐ ԲՆԱԿԻԶՔՆ

Գիւղս ունի 15-20 տուն Գուրդ, որ ունին ընդարձակ խոտաբեր դաշտօրայք և մարդօրայք, նոյնպէս պատուական տեսարան մը, որոյ արժէքն իրենք ճանաչելոյ չափ չունին դժբաղդաբար մտաւոր զարգացում կամ կարողութիւն:

Աստ ժամանած պահուս օրն տարածամեալ էր, փափաք մ'զգացի դարձեալ, Յեսուի նման, որ Արեւն շուտով 'ի մար չ'մտնէ՝ մինչև որ ես

վերադառնայի 'ի Լիզ կարապետիս հետ, որոյ փափաքն կարծեմ թէ իմինէս աւելի բուռն էր. ինչ որ է, որովհետև մենք Յեսուի հոգին չունէինք, որպէս զի Արեգակն պահ մը մեզ հնազանդէր, և մենք այս անհնազանդութեան վերայ արտունջ բառնալոյ բնաւ իրաւունք չունիմք, երբ ինքն (Արեգակն) բնութեան սահմանադրութենէն շեղիլ չէր կրնար, որով և մենք ստիպուեցանք մի գիշեր գիւղիս մէջ կենալ:

Հիւրասիրուեցայ գիւղիս գլխաւորին տունը, ամեն կողմանէ Քուրդեր զիս պաշարեցին, այսու ամենայնիւ սկսայ հետզհետէ հաճոյք զգալ նոցա խօսքերէն՝ զորս կարապետս քաջ և ես նուազ կը հասկնայի. սակայն դարձեալ անուրախ չէի և աւելի անոր համար որ իւրեանց կենաց Ն'ԱՐԱԳԻՐՆ այդ նուազո՞յն կարող էի սերտել և բան մ'օգտիլ. սոքա կը խօսէին Մարական բարբառաւ, որոց պատմութեան մէջ ընդաղօտս կը նշմարուէին հետևեալ Հայկական բառերու (աղճատեալ) դորձածութիւնք, զորս արտաքոյ կարգի ախորժանօք կը գիտէի, ինչպէս սորան (սատանայ), Խնէնօ (տնաշէն), կորդ (չ'վարած հող), մարգ (մարգ): Մրական սեռի անուանց մէջ ունէին հետևեալ անուանքն, զոր օրինակ Մրօ կօ՛ Մրօր (Մուրատ), Գսպօ (Գասպար): իգական սեռի մէջ Զօ (Զմբուխտ), Մրօ (Մարիամ). Վրօրօ (Վարդան), Սրօ (Սրբուհի):

Ահա մի կարեւոր պարագայ, որ ցոյց կը

տայ թէ Հայկական և Քրդական կեանքն որչափ պէտք է իմաստասիրել: Աստ սոյն երեկոյ զարմացայ և քաղցր տպաւորութեան մը ներքեւ անուշ քուն մը քաշեցի ց'առաւօտ: Ասկէ զատկան նոյնպէս քանի՛ մը Հայ և Քուրդ մասնաւոր գիւղօրայք: Տեղէս մինչև 'ի Մուշ 10 ժամուան ճանապարհ է:

Այսչափ բաւ համարելով՝ կրկին վերադառնամք 'ի Լիզ, որմէ շարունակեմք մեր ՌիՂեի ՌոՒթիՒնն կամ ՌՃԸ և այս անգամին դէպ 'ի Հիւսիսային Արեւմտաօղջին՝ 'ի Խնուս գաւառն: Ապահունեաց վիճակը կը պատկանի Մշոյ Միւթէսարըֆի գերիշխանութեան:

ՄԵԿՆՈՒՄՆ

Լիզ աւանէն մեկնիմք դէպ 'ի Հիւսիս և 4-5 ժամու շափ մեր նախորդ ճանապարհին վերայ (որով եկանք այս գաւառակն Վերին Պուլանըխէն), յառաջ գնալ հարկ է ու կը հասնիմք Վերին Պուլանըխի Արեւմտեան սահմանը, յորմէ շարունակելով կը գնամք դարձեալ յեզր Եփրատայ, որմէ՝ նման այլ տեղեաց՝ դարնան ժամանակին «տկանաւակաւ», իսկ ամառ եղանակին, որ յորդումն իջած կը լինի արդէն, մէջ մանելով կ'անցնին ուղեւորքն. ասկէ կէս ժամ հեռու տեղ մը սոյն գետն կը միանայ Արածանիի մի այլ ճիւղին հետ (Խնուսայ գետ):

Այժմ մենք անջնաս անցեր եմք դեռի
հանդիսոյ կողմն, այլ ևս ջրոց բնական երկիւղէն
ազատ՝ կարող եմք ապահովապէս շարունակել
մեր ընթացքը մինչև Համլաշելս և Շերվանշելս
անուանեալ դիւղերու (որոց վերայ խօսուած է
արդէն) միջավայրը, ուր Համանցի և Ճեդանցի կոչ-
ուած Բուրդ զօրաւոր ցեղերն սրբաբերաբար ի-
րարու հետ կռուի կը բռնուին և շատ անգամ
ամենաչնչին առիթներէ գրգեալ. այս առիթ-
տեղական Հայերն բնականաբար կը լինին ան-
հանգիստ :

Ասկէ մէկ ժամու տեւողութեամբ ընդար-
ձակ և տափարակ արտօրայք կտրելով կը ժա-
մտնեմք « զեռնակ » բսուած հին բերդի գրե-
թէ ստորոտը, և յետ այսու կ'անցանիմք դօտե-
ւոր երկայն լեռներէ, ընդարձակ բլուրներէ և
ձորերէ, որք մեծադոյն մասամբ կը կազմեն Ա.
ապահունեաց և Խնուսայ մէջ տեղի սահմանն :
Այսպէս մեր Ուրխն դէպ 'ի դար 'ի վեր շարու-
նակելով կը մտնեմք երկայն ձորակ մը, զոր կ'ան-
ուանեն Խուլու, որոյ մէջ կան ընտիր աղի աղ-
բերակներ : Սոյն ամենակարեւոր հանքն այս կող-
մերը շատ առատ է, ոյր ջրերն 4-5 քառակու-
սի մեթր տարածութիւն ունեցող ածուներու
մէջ ընդունելով կը լճացնեն, Արեղական տա-
քութեան ազդեցութեամբ ջրերն շողիանալով
մաքուր և ձիւնի նման սպիտակ աղեր կը նստին
յատակը, որմէ հանելով կը շեղջեն ու կը դնեն

'ի վաճառ . Հայերն զայն « Խնուսայ աղ » կանուանեն, գաւառին անուամբ, Թուզլու Հայաբնակի բազմաթիւ գաւառաց աղ կը մատակարարէ և բազում գիւղացիք աղի ջրերէն ևս կը տանեն 'ի գործածութիւն, իր բնական վիճակաւն : Կառավարութեան կողմանէ աստ կը նստին յատուկ պաշտօնեայք հսկել սոյն հանքի վերայ, որ ուղղակի իւրեանց տրամադրութեան ներքեւ կը գտնուի և շատ արդիւնաբեր է :

ԳԼ. ԺԶ.

ՀԵՏԱՔՐՔԻՐ ՅԱՅՏՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՀԻՆ ԽԱՉԱՔԱՐ ՄԸ

Աղի վաճառատեղւոյն Արեւմտեան Հարաւակողմն, որ բլրային և ձորային է, Յ վայրկեանի հեռաւորութեամբ երկու ընդարձակ բլրոց միջավայրը՝ ցամքած աղբիւրի մը քով հին բնակութեանց նշմարանքներ կային, ինձ թուեցաւ լինիլ վանքի մը տեղի, որոյ վերաբերութեամբ փորձառու Հայ կարապետս հետեւեալ պատմութիւնն ինձ ըրաւ, « 8 տարի յառաջ երբ մէկ օր այս ճանապարհէն 'ի Պուլանըխ կ'երթայի, ճանապարհի այս ինչ աղբիւրի քով (յիշեալ ցամքած աղբիւրն է, զոր ինձ յետոյ ցոյց տուաւ) հանգիստ մ'առնուլ նստայ . հողնութենէս ընկայ 'ի քուն և տեսայ երազիս մէջ մի սուրբ մարդ, որ իւր անունն ինձ չասաց . մարդն ձիւնի պէս ճերմակ մազ մորուքով էր, աչքիս շատ ալեւոր երեւցաւ, որ քշեց եկաւ վրաս և գիս

կը ծեծէր ասելով թէ « ամեն ատեն իմ այս վանքի ճանապարհէն կ'երթաս ու կուգաս , էր դու չես դար զիմ գերեզման մի անգամ տեսնել , որ այս ինչ բլրոյ գլուխն է » . « ես արթննալուս պէս ձեռքս դողալ սկսաւ վախնալով գնացի անոր ըսած տեղը և գտայ կէ-շուշ՝ խաչաքար մը , զոր համբուրեցի և տակի հողերէն քիչ մը իմ երկու աչքին վրայ քսելով ճանքայ ընկայ » : Ս.յս ջերմեռանդ Հայու խօսքերն զիս հետաքրքրութեամբ լեցուցին և ուղեցի գիտնալ թէ արդեօք ո՞ւր է այդ քարն , ոյր վերայ իմ կարապետն զմայլմամբ կը խօսէր և որոյ ոտքի տակի հողն իւր երկու աչաց վերայ քսած էր :

Մարդուն հետ մեր ճանապարհէն շեղեցանք երթալ տեսնելոյ համար այդ կէ-շուշ՝ քարը և ցոյց տուած տեղը շատ փնտռեցի . սակայն չ'կրնալով դքարն գտնել , յոյսերնիս կտրեցինք և մարդուն խօսքը պահ մ'ինձ թուեցաւ շինծու : Քիչ մ'ետքը իմ ջերմեռանդ կարապետն ամօթահար՝ գնաց մերձակայ ձորակը , ուրկէ ձիս պիտի բերէր 'ի մեկնիլ . յանկարծ , նման Քոլումպոսի Ս.մերիկան գտնելուն , սաստիկ ուրախութենէ մը բռնուած՝ զիս կոչեց բարձրաձայն թէ « արի՛ գտայ , արի՛ գտայ , իՄ սրբոյ քարն կլորեր են այս ձորակի մէջ , շուտ արի , տես ճիշդ համբուրածս քարն է , զոր աղէկ կը ճանաչեմ , որ առաջ իւր բուն տեղն եղած ատեն ոտքի վերայ ԿԱՆԳՈՒՆ կեցած էր և հիմա որ հին տե-

դին փոխած է, թաւալագլոր եկած ու շնչ է այս տեղ երեսի վերայ » :

Ճշմարտախօս կարապետիս այս կոչին վերայ գիմեցի յայն ձորակն՝ դիւղացւոյն անանուն սրբոյ տապանաքարն տեսնել և արդարեւ գտանք, և կարապետիս հետ բազում ճգամք վորի վերայէն զայն դարձուցինք յիւր կոնկին. ես տեսայ դորա կերպարանքն, զոր զմայլմամբ ինձ կը նկարագրէր երբեմն երազատես դիւղացին :

Յիշեալ քարն ունի $1\frac{1}{2}$ մեթր երկայնութիւն և $\frac{1}{3}$ մեթր լայնութիւն, $\frac{1}{4}$ մեթր խորութեամբ. խաչաքարն կը խօսի ամենահին լեզուաւ մը, հակառակ Տեղագիր-Ուղեւորիս թախանձանաց, չուղեց բնաւ դիւր տարիքն յայտնել, թէպէտև եղերաց վերայ ունէր թուական և դիր, զորս ժամանակն անընթեռնելի ըրած էր. երկու ժամէն աւելի վասնեցի զմելիով քերելով և քերթելով զայս տապանաքարի շրջապատի տառերն. սակայն ինձ համար լոյս մը առնուլն անկարելի եղաւ. նկարագրեմ՝ այժմ գէթ իւր գէմքն :

Սոյն ոչ մարմարինէ, այլ ամուր քարին վերայ գեղեցկօրէն քանդակեալ է մի պատկառելի եպիսկոպոսի կերպարանք, խաչն ՚ի ձեռին պատարագի զգեստներով չաթալ թագն գլուխը դրած, գլխուն վերայ երկու կողմանէ ջահեր կախուած են. եպիսկոպոսի աջակողմն վայրի սիրուն ոչխար մը կայ, որոյ գառնուկն կաթ

կը ծծէ և մայրն յօժարակամ յոտին կեցած՝ կը լիղէ զանի (զգառնուկն) :

Տապանաքարի բոլորտիքը գրերու շրջանակէն ներս մի քանի աղաւնիներ փորուած են . քարն անշուշտ մի ամենաճարտար Հայ արհեստաւորի ձեռագործն է , և ո՛վ գիտէ ո՞ր դարուն պատկանող . բուն փափաք մի ունէի զայս քարըն փոխադրել , եթէ մօտակայ մի Հայ գիւղ գտնուէր . բայց դժբաղդաբար Հայ բնակութիւններէ շատ հեռու լինելով՝ քարն ևս ծանրու ճանապարհներն լեռնոտ . այս պատճառաւ քարն կեցաւ հոն , ուր որ էր :

Աստ կը տեսնուի մի այլ քար մէկ խորանարդ մեթր մեծութեամբ , յատուկ տաշուած , ոյր համար կ'աւանդեն թէ « իտոր տակէն 60-70 տարի յառաջ դանձ հանուած է » : Սոյն վերջի քարին վերայ փորուած է երկրագործի խովն և կը գտնուի մերձ այն վայրին , զոր ես վանուց տեղի կարծելով չէի սխալած :

Տեղւոյս նկատմամբ՝ խնուցի մի Հայ ինձ պատմեց թէ՛ ինքն $\frac{1}{4}$ տարի յառաջ ոսկի մը գտած էր աստ՝ անհաւասար եղերք ունեցող , ոյր երկու երեսներուն վերայ պատկերներ կոխուած և մեծութեամբ ճերմակ մէճիտէն քիչ փոքր , առանց դորա արժէքն գիտնալոյ կը տանի զայն 'ի Խնուս և 4 Օսմ. ոսկւոյ կը վաճառէ :

Թուղլայի ձորէն մեկնելով շարունակեմք մեր Մեթ.ՈՏԸ կամ ՈՃԸ դէպ 'ի Հիւսիս և 1¹/₂ ժամուան ճանապարհ ընդարձակ զառիվերեր կարելով կիջնեմք զառիվայրէ մը և կը ժամանեմք Խնուս գաւառի Արեւելեան ծայրը :

ԳԼ. ԺԷ.

Խ Ն Ո Ի Ս

Սոյն գաւառն երկայն և լայնատարած լեռնահատիկ մի կարելի է համարիլ և իւր բնական դիրքն յԱրեւելէն յԱրեւմուտ երկայնութեամբ, տարածուած նման գրեթէ Վասպուրականի Հայոց Ձոր գաւառին : Իւր երկայնութիւնն է 8-9 ժամ և լայնութիւնն 1-1¹/₂ :

Խնուսայ սահմանն է Արեւելէն Խրեհույէ կոչուած մասնաւոր լեռուն, որոյ ծայրի միջավայրը կայ կիւղէլ Դ-Դ (Խօշապայ կասր գիւղին մէջ ևս կայ սոյն անուամբ յարգելի տեղ մը, ոյր վերայ Տեղագրութեանս Բ. մասին մէջ խօսուած է) անուն ճգնաւորի մը գերեզման, որոյ առընթեր կան մի քանի ուռենիք և մի աղբերակ պատուական ջրով : Կիւղէլ պապան ուխտաւեղի է թէ Հայոց և թէ Քրդաց. առաջինքն աստ կը դիմեն Վարագայ Խաչի տօնին : Այս անձանօթ գերեզմանին համար Հայք կը պնդեն թէ «մերն է», և Քրդերն կը վճռեն թէ «Քչն է» . և վերջինքն իրաւունք յառաջ կը բերեն առելով թէ «մենք շատ անգամ յանուն նորա կ'երդնումք,

որպէս երբեմն կ'երդնուին մեր սպասերն նորա
 գլխոյն վերայ : Ստուգիւ խօսելով, այս տեղին
 ում կը պատկանի՝ վաւերական ապացոյց մի
 չ'կայ . սակայն ինձ դալով թէ առաջնոյն լինի
 և թէ վերջնոյն, անօգուտ է այդ մեռեալ ապ-
 րանաց վերայ խօսիլ և վիճել այդ չափ :

Արեւմտեան Բիւրակեան լերինք (պէ՛ն կե՛ւ),
 որոյ գրեթէ Արեւելեան ստորտը կը գտնուի
 Խնուսայ բերդաքաղաք, ոյր վերայ 'ի կարգին
 կը խօսուի : Բիւրակեան լեռներէն կը բղխի Խը-
 նուսայ գետն, որ գաւառի Արեւմտեան սկրս-
 եալ կը գնայ դէպ 'ի յԱրեւելք և ԱՄ ժամու չափ
 ճանապարհորդելէն յետոյ կը հասնի 'ի Վերին
 Պուլանըխ, ուր Թեղուտ կոչուած գիւղի Արեւ-
 մրտեան սահմանին վերայ կը միանայ Արածա-
 նիի Արեւելեան զօրաւոր ճիւղին հետ : Սոյն գե-
 տը Խնուս գաւառի մէջ իւր ունեցած ոլորապա-
 տոյտ ուղղութեան պատճառաւն է թերևս, որ
 տեղացիք զայն կոչու (ծուռ, անուղիղ) կ'ան-
 ուանեն : Հարաւէն Խոճաբ (Ղամբքայ բերդ) ըս-
 ուած ձիւնապատ լեռոն իւր դօտիովն, որ կը
 ձգուի Արեւելէն յԱրեւմտահարաւ . Հիւսիսէն
 Սպիտակ լեռոն, որ Բիւրակեան լեռանց մէկ
 բաղուկն կը համարուի՝ Արեւմտեան Հիւսիսա-
 կողմէն :

Խնուան օդով, ջրով և հողով արգասաբեր
 և պատուական մի գաւառ է, որ յառաջ կը բե-

րէ առատօրէն ցօրեան , արմտեաց մէջ , և կորընկան այլ խօտերու մէջ , ըստ որում խոտ քաղելոյ համար ոստին տեղեր կը պակսին : Արտօրայքն կ'օգուին աւելի գաւառիս մասնաւոր ջրերէն քան թէ յիշեալ գետէն , զոր եթէ յաջողին արհեստական հնարիւք արտօրէից վերայ հանել , գաւառս կը լինի մի ԴՐԱ.ԽՏԱ.Վ.ԱՅՐ , որ արդէն ամբողջապէս Հայ տարրերէ կը բաղկանայ . Քուրդերն ունին գաւառին շրջապատը :

Խնուս գաւառն * 24-25 Հայ գիւղերէ կը բաղկանայ մեր գծած սահմանովն . կան բաւական թուով Քրդաց գիւղակներ ալ , որք ընդհանրապէս 2-3-4-5 բնակութիւններէ կազմուած են , իւրեանց ամենէն բազմամարդ գիւղն հազիւ 20-25 տուն կը պարունակէ : Խնդիր է այժմ թէ ինչ է պատճառն , որ Քուրդերն 1-2 տնով գիւղ մը կարող են հաստատել , իսկ Հայք 20 տնով չեն համարձակիր տեղ մը դնալ և նոր գիւղ մը կազմել :

Գաւառիս Հայոց 24-25 գիւղերն 1350 տուն կը պարունակեն , 15500 բնակչօք : Գիւղերու գլխաւորներն իւրեանց աշխարհագրական դիրքովն նկարագրելէս և տեղագրելէս յետոյ մնացեալներու դիրքերն և աշխարհագրական ուղղութիւնքն աւելորդ կը համարիմ մի առ մինը շանակել , մանաւանդ երբ զգալի տարբերու-

Թիւն չ'տեսնուի իրենց մէջ և գիւղն չ'լինի ա-
կանաւոր :

ԳԼ . ԺԸ .

Քարաշօյան . — Ունի 150 տուն՝ բաժնուած
3 թաղերու , պատուական տեսարանաւ , կեն-
սասու օդով և առատ ջրով : Նիւթական վի-
ճակնին շատ լաւ է . ունին յանուն Ս . Յակոբայ
կառուցեալ եկեղեցի մը՝ շինուած քարուկիր , 6
սիւներու վերայ և 3 խորանաւ : Սոյն եկեղեցին
գաւառիս մէջ նմանը չունի , որոյ տանիքին վե-
րայ երկու գերաններու մէջ տեղը կախած են
Տփղիսէն բերուած երկու հատ բաւական մեծ
զանգակներ , որք երեկոյ առաւօտ զգիւղացիս
կը կոչեն յաղօթս , մանաւանդ տօնախմբութեան
օրերը . կայ երկու քահանայ՝ մտային ողորմելի
կարողութեանց տէր և մէկ նախակրթարան ,
շէնքով և պարագայիւք շատ կանոնաւոր : Ու-
սանողաց միջին թիւն ամառն ու ձմեռը 50 , որք
են խիստ աշխոյժ և կորովի . միայն թէ ցաւալի
կէան հոս է , որ այդչափ ուսանողք մի դասա-
տուի յանձնուած են , որ միանգամայն կառա-
վարչութիւն ընելոյ ևս դատապարտեալ է :

Քարաշօյանի Հայոց մէջ կը գտնուին այն-
պիսի անհատներ , որք ձայն ունին Խնուսայ
դատարանին մէջ և մեծ ազդեցութիւն գաւա-
ռին վերայ : Տեղւոյս գիւղացիքն սովորութիւն
չունին իրենց ննջեցելոց տապանաքարինքն օ-

ձեւ տալոյ , այլ քարին կիսակլոր ձև մը կը տան
և կը նմանցնեն ըզտու և աւելի յաճախ ձիու՝
հանդերձ թամբովն , որ նշան է մեռնողի ձիա-
վարժութեան և քաջասրտութեան :

Գիւղիս մէջ մի գիշեր 'ի ժամ' 4 ին տեղի
ունեցած փոքրիկ գէպքն արժան կը համարիմ
աստ նշանակել և ուշիմ՝ ընթերցողին ցոյց տալ
երկրի մի հետաքրքրաշարժ սովորութիւնն :

Մինչ ամեն ոք 'ի քուն մտնելոյ վերայ էր ,
և կալպաններէն (Խարճանճը) ոմանք գէմքերնին
դարձուցած ընդգէմ՝ նորածին լուսնոյ կերդէին
մի երգ , յանկարծ գիւղիս Հիւսիսակողմն Սայլ-
ւոր անուն հայ գիւղի ոչխարաց վերայ գողեր
յարձակած էին , մինչ այս և մինչ այն տեսնուե-
ցաւ որ մի կարճահասակ ծերունի անուանեալն
Պղտօ (Պաղտասար) , կուրծք լայն , բաց և մա-
զոտ , գլուխն դունտ , ճակատն դուրս ընկած ,
իւր մէկ թևին տակը խուրձ մը զէնք և միւս
ձեռքը բռնած մի ճերմակ զամբիկ 'ի գիւղս մը-
տաւ հասարձ (աղմկաւ) , զամբիկն աչքի մէջ ըն-
դունած գնտակի հարուածէն , նման զգայուն
մարդոյ , արտասուք կը թափէր և գիտես թէ
բանականի զգացմունք եկած էին այդ անլեզու
կենդանւոյն վերայ , ոյր ետեւի ոտքէն ևս սու-
րէ հարուածուելով՝ արիւն կը հոսէր յերկիր
աղբիւրի նման : Մեր Պղտօյի ետեւէն հասաւ
մի երիտասարդ՝ իւր հետ ունենալով երկու

բարձրահասակ գողեր, որք 'ի շնորհս կառաւարութեան տեղս գտնուող երկու պաշտօնէից տարուեցան զիշերանց 'ի բերդաքաղաքն, ուր շղթայի զարնուեցան. դատաւորի հարցման վերայ՝ բռնողներն պարզապէս կառաւարութեան պատմած էին թէ « սոքա յարձակեցան մեր հօտին վերայ և մենք մեր կենաց վերջի վտանգովն զիրենք բռնեցինք ու 4 էն երկուքն յաջողեցան փախչիլ. տեղւոյ դայմագամն զիւր պարտք կը կատարէ և դէպքն այսպէս կը վերջանայ: Մի ամիսէն ետքը դաւառիս մէջ կրկին ինձ պատահեցաւ Սայլուր գիւղի մեր քաջասիրտ Պղտօն, որ իւր յիշեալ զամբիկ հեծած՝ կերթար 'ի Խնուս: Բայց այս անգամին ձին միականի դարձած էր ամիս մը յառաջ ընդունած հարուածէն: Բնական էր որ Պղտօյին հարցանէի թէ ուր կերթաս, մանաւանդ որ իւրեան հետ արդէն կանխաւ ծանօթացած էի և թէ մի և նոյն կողմն կը ճանապարհորդէինք 'ի միասին. ահա իւր պատասխանն՝ զոր տուաւ մի շատ վհանձն զգացմամբ. « կերթամ »-ֆ անելու մեր ոչխարաց վերայ յարձակող և զիմ՝ աննման ձին վիրաւորող գողերուն և զիրենք բանտէն դուրս հանելու . . . »

ՔՈՎԱՆ-ՏՈՒՔ. — Սոյն գիւղն Քարաչօպանի յԱրեւմտակողմն է և անկէ կէս ժամու չափ հեռաւոր. իւր բնական վիճակաւն զնախորդն կը գերազանցէ. նիւթական գրեթէ անոր հա-

ւասար : Ունի 90 տուն բնակիչ , Ս. Գէորգ ան-
ուամբ հնաշէն եկեղեցի մը , երկու քահանայ և
մէկ նախակրթարան , Միացեալ Ընկերութեան
պատկանող : Նախակրթարանիս ծախքն տեղա-
ցիք կը հոգան , տեղացիք շինած են կանոնա-
ւոր վարժարան մը և պէտք եղած գրասեղան-
ներն . իսկ դպրոցական պիտոյքն կը հոգայ Ըն-
կերութիւնն , որոյ ընդհանուր տեսչի ուղղութեան
ենթարկեալ է նախակրթարանն , ուր 33-60 ու-
սանողներ կ'աշակերտին , և ամառ ատեն չեն
պակսիր , որ ուրախաուիթ պարագայ մի է , զոր
չ'տեսի դժբաղդաբար այլ գիւղերու մէջ : Գիւ-
ղիս նախակրթարանն 4 տարիէ 'ի վեր ունէր տե-
ղացի երկու ուսուցիչք՝ Խորեն Մկրտիչեան և
Մկրտիչ Մուրատեան , որք էին աղնիւ և առա-
քինի , բառին բացարձակ նշանակութեամբ , լի
ազգային զգացումներով , հոգիք անձնանուէրք
և հաւատարիմք իւրեանց սուրբ կոչման , զոր
կը սիրէին ջերմապէս . սոքա յաջողած էին ա-
մառ եղանակին աշակերտաց թիւն աննուազ
պահել ձմեռուան թիւէն , ասոնց շնորհիւ սուղ
ժամանակի մէջ տեղւոյս նոր սերունդն մեծա-
մեծ յոյսերով բեռնաւորիլ սկսան . սակայն քա-
նի տխուր է ինձ յիշել աստ թէ անցեալ տարի այդ-
երկու երիտասարդներն մէկ շաբթուան մէջ փոխ-
ուեցան առ Աստուած , զոր շատ կը սիրէին և
աշակերտաց ևս սիրել կը տային : Սոյն տողերն
աստ յիշեցի ի ՅԱԻԷԻԺ ՅԻՇԱՏԱԿ այդ երկու

դաստիարակաց, որք իրարու հետ այնպէս էին որպէս երկու հարազատ եղբարք, և արդէն Ս. Կարապետի վանուց մէջ, (Խրիմեանի վանահայրութեան օրովն) մի և նոյն դրասեղանին վերայ դաստիարակուած էին. Նախախնամութիւնն ալ գիտես թէ չուզեց՝ որ սոքա իրարմէ բաժանեալ մնան, ուստի ՚ի միասին կոչեց առ ինքն զանոնք, որոց յիշատակն ՕՐՀՆՈՒԹԵՍՄԲԻ եղիցի յաւիտեան :

Քո-վան-տուքէն տակաւին չ'մեկնած՝ կարժէ որ գրեմք իւր մերձակայ տեղիքն, որք թէ օգտակար և թէ քիչ հետաքրքրական չեն :

Գիւղիս Հարաւակողմն՝ իւր սահմանին մէջ կէս ժամու հեռաւորութեամբ փոքր ձորակի մը միջավայրը կայ ջրաղացքի և ձիթահանի համար ընտիր քարի հանք մը, որոյ չըջապատը կան պատուական ջրոց աղբերակներ, զորս կ'անուանին « սպիտակ և խորունկ » աղբիւրներ, տեղոյս վերնակողմն գտնուող բլրակին վերայ ծառ մի կայ հինաւուրց, զոր կ'անուանեն « Ս. ծառ », որոյ բոլորաթիւր կը տեսնուին մորենիք և մասուրենիք. վերջնոց պտուղն կարմիր է և աւելի կլոր, կը հասուննան աշնան վերջի ամսուան մէջ, որք գիւղացի մանուկներու համար սիրելի պարգեւներ են բնութենէն տրուած :

Յիշեալ քարահանքի ձորոյ ձախակողմն 3-4 քարընկէց հեռաւորութեամբ բլրակ մի կայ,

զոր տեղացիք «կարմիր կատայ» (*) կ'անուանեն , որ վերայ աւերակի մը հետքեր նշմարելի են : Սորա վերի կողման ճանապարհի աջակողմն կը տեսնուի ձորակ մը անուանեալ «Խօշու ձոր» , որոյ Սրբեմտակողմն կը գտնուի լեռնակ մի «Գիտուրա» անուն և յՍրբեւելակողմն լճակ մի «մեծ Կեօլ» կոչուած . սորա վերայ կան այլ ընդ այլոյ աւանդութիւնք , յորոց մին է թէ «մեծ Կեօլ» մէջ հրեղէն ձիեր կը գտնուին , որ ամեն մարդոյ չեն երևիր » . լճակիս յՍրբեմտակողմն , փոքրր ինչ տարակոյ գտնուող աղային հանքն ասկէ 10 տարի յառաջ Հայոց կը պատկանէր , իսկ այժմ՝ անցած է կառավարութեան , որ անդ շինած է փոքրիկ շէնք մը և պաշտօնէից ձեռամբ աղերն արտադրելով կը վաճառուին նախնի տէրերուն և այլոց :

Քո-վան-տուք գիւղի Հիւսիսակողման սահմանին վերայ կը նշմարուի աւերակ մը վերաբերեալ Հայոց և միանդամայն Քրդաց , որք զայն կ'անուանեն « Թալալոց » , ուր կայ ջուր և մի քանի ծառեր . սոյն վայրն ուխտատեղի է անխտիր երկու ազգաց , որոց մանր տղայքն , երբ ճղային հիւանդութենէն բռնուած լինին , կը բերեն , տեղւոյս ջրովն կը լուանան և Խօշու ձորով

(*) Հայ գիւղացիք առ հասարակ «կատայ» կ'անուանին այն խաչածեւ շինուած հացապլիթն , որոյ խմորն բաղարջի խմորէն է կամ դարձեալ իւզով շաղախեալ :

ըստւած աղբերակէն ևս ջուր կը խմցունեն հիւանդին(*) : Թալալոցիս շրջապատը շատ են պրտազարեր արտօրայք և խոտաւէտ մարգեր . այս կողմն է Քարմահէր անուանեալ գիւղն , ոյր մի մասի աւերակներէն երբեմն աղճապակիներ դուրս եկած են . աստ կը տեսնուին Հայոց և Քրդաց պատկանող մի քանի անյիշատակ գերեզմաններ :

Տեղւոյս Հարաւակողմն 10 վայրկեան հեռաւոր կայ «Բոկ-մահէր» անուն մի գիւղակ , ուր դարձեալ կը տեսանին Հայկական ննջեցելոց տապանաքարինք . . . :

ԳԼ. ԺԹ.

ԽՆՈՒՍ ԲԵՐԴԱՔԱՂԱՔ

Այս հին քաղաքն կը գտնուի Սրբեւմտակողմն գաւառիս , որ նորա անուամբ կոչուած լինիլ կը թուի և շինուած է մի ընդարձակ լեռնաձորակի մէջ ու կրնայ համարուիլ Բիւրակեան լեռանց Սրբեւելեան ստորոտն : Չորի մէջ տեղէն կանցնի Սրածանին՝ բաւական մեծ քա-

(*) Հիւանդ մը , երբ ճղային տկարութենէ մը բռնուելով կիցնայ եւ բերանն ևս սկսի փրփրիլ , երկան եւ մանաւանդ շրթներն կապոյտ գոյն մի առնուլ , Հայոց գիւղական բացատրութեամբ « թալցնել » կըսեն , հիւանդն կանուանեն « թալցնող » եւ բժշկութեան նոյն օրինակ տեղին ևս « թալալոց » , որոյ բացատրութիւնն այս է , եւ յիտ այսու կրկնելն աւելորդ :

նակութեամբ, որ Բիւրակեան լեռներէն բրդ
խելով յԱրեւմուտէն յԱրեւելահարաւ կը ճանա
պարհորդէ և զբերդաքաղաքն Հարաւային և
Հիւսիսային՝ երկու մեծ մասերու կը բաժնէ, ու
րոնք զօրաւոր կամուրջով մ'իրարու հետ կը
ցուած են: Բնակիչներն իւրեանց պարապոյ ժա
մերուն սոյն գետէն պատուական ձկունք կոր
սան, և երբեմն իրարու կը խրկեն ընծայ:

Խնուս բերդաքաղաքն, որպէս խօսուեցաւ,
մեծագոյն մասամբ սահմանեալ է բնական լեռ
ներէ, որոց մէջ եղած խոռոչներն այնչափ ըն
դարձակ են, որք զրեթէ փոքրիկ անձաւներ
են, յորս կը բնակին աղքատ գնչուներ՝ իւր
եանց ընտանեօք հանդերձ: Տեղւոյս օդն բա
րեխառն և ջուրն շատ ընտիր է. Ուղեւորիս ա
չաց հանդէպ ամեն կողմը հետաքրքիր տեսա
րաններ անպակաս էին, որոց մէջ են զբնակու
թիւնս շրջապատող երկու լեռնագագաթունք,
զորս բնութիւնն պատրաստած է և ոչ թէ մար
դըն, որոյ կարողութենէն բացարձակապէս վեր
է մի այդպիսի բան յօրինել:

Քաղաքիս բնակութեանց թիւն այժմ հա
զիւ 300 ի կը հասնի, յորոց 180 Հայ և մնա
ցեալ 120 տուն Մահմետական են: Տուններն
ընդհանրապէս քարաշէն կընեն, վասն զի ա
մէն կողմը շինութեան համար յարմարագոյն
քարեր լի են՝ թխագոյն, դիւրատաշ և հա

մեմատաբար թեթեւ զանգուածով :

Հայք ունին յանուն Ս. Աստուածածնայ հին եկեղեցի մը , կառուցեալ պարզ ճաշակաւ և երկու քահանայ ու մի նախակրթարան , ուր 100 մանուկներ կ'ուսանին անորոշ ուղղութեան մը ներքեւ , այլ գովելի ձիրքերով :

Մահմետական դրացիներն ևս ունին մի բիւշտիէ (ուսումնարան) նոր շինուած՝ հնամիտ դասատուով մը , որոյ վերաբերութեամբ ինձ պատմեցին թէ « իւր ուղղութիւնն ներկայ ժամանակիս չպատասխաներ » : Նոյնպէս ունին մի մզկիթ հին ժամանակէն մնացած :

*

Ժողովուրդն առ հասարակ երկրագործ և վաճառական է (մասնաւոր) . ունին մի քանի աննշան կրպակներ երկու ազգաց վերաբերեալ , բոլոր առևտուրնին կարնոյ հետ է , որ տեղէս 21 $\frac{1}{2}$ -3 օրուան ճանապարհաւ հեռու կը գտնուի գէսլ 'ի Սըբեւմտահիւսիս : Երբեմն քաղաք և այժմ՝ գիւղաքաղաքէս . . . փոքր ինչ հեռու հանքային ջուր մի կայ խիստ դառնահամ :

Խնուս Գայմագամութիւն է ընդ գերիշխանութեամբ կարնոյ կուսակալութեան . ունի հեռագրաթեւ : Գաւառիս Փոխ-Առաջնորդն աստ կը նստի կարնոյ Առաջնորդի իրաւասութեան տակ :

ԳԼ. Ի.

ՍՈՒՐԲ ԿԱՐԱՊԵՏԻ ԳՄԲԵԹԱՒՈՐ ՎԱՆՔ

Խնուս բերդաքաղաքի յՍրեւելահարաւ
կէս ժամուան հեռաւորութեամբ կայ Պժնկերտ(*)
անուամբ գիւղակ մը, ուր 8-10 տուն հայեր
տակաւին մնացած են . . . :

Գիւղակիս մերձ յՍրեւելակողմն Յ վայրկե-
նի տարակայութեամբ ընտիր և պատուական
տեսարան ունեցող բլրոյ մը վերայ կայ հնաշէն, այլ
հաստահիմն վանք մի գմբեթաւոր՝ կառուցեալ
յանուն Ս. Կարապետի, ում երբեմն այցելու-
թեան կը գան հեռու տեղերէ, և ես չգտի
վանուցս մէջ ոչ գրաւոր և ոչ շնչաւոր մի քան,
միայն թէ անցելոյն մէջ ունեցած ընդարձակ
շինուածոյ հետքերն զինքը կը շրջապատեն ներ-
կայիս մէջ . . . : Ըստ աւանդութեան՝ « վանու-
ցըս շրջապատը ժամանակին քաղաք եղած է » .
արդարև ոչ ոք կրնայ տարակուսիլ երբ մի ան-
գամ տեղւոյս հանգամանքներն ուշով դիտէ :

Այս տեղի Ս. Կարապետն փայտեայ փոք-
րիկ դուռնէ մ'ի զատ ուրիշ բան մի չունի, որ
յիշեալ գիւղի 8-10 տուն հայոց հետ Տէր Յով-
սէփ ծերունի, այլ կրակոտ քահանայի (**)

(*) Սոյն անուամբ երկու գիւղակներ ալ Հայոց
Չորոյ մէջ կան, որոց վերայ արդէն խօսուած է ՏԵ-
ՂԱԳՐՈՒԹԵԱՆՍ Ա. Մասովն (երես 179-180) :

(**) Տեղի քեղիչ մականուանեալ, որ մի քանի ա-
միս յառաջ վախճանեցաւ :

պանութեան տակն կը գտնուէր, որում երբ այցելութիւն տալոյ պէտք զգացի, ինձ ջերմ փափաք յայտնեց վանուցս վերապայծառութեան մասին, 'ի շնորհս հանգանակութեան իմ, զոր ըրած և քանի մը սենեակներու հիմունք դրած էր 2 կանգուն բարձրութեամբ, որ բարձի թողի վիճակի մէջ կը կենայր:

Պժնկերաի ալեւորներէն տարեւորագոյնն ինձ պատմեց ասելով թէ՝ « մեր վանքն ասկէ 50-60 տարի յառաջ հողային բաղմամբիւ կալուածներ ունէր, զորս այլ և այլ անձինք իւրացուցին օգուտ քաղելով վանուցս անտիրութեանէն »: Սոյն դառն ճշմարտութիւնն Հայաբնակ գաւառաց ուրիշ բաղմամբիւ վանքերու ևս կըրնայ պատկանիլ:

Աւելորդ խիստ է ասել թէ դպրոց և անոր գաղափարն անձանթ են տեղոյս մերայնոցն, որք այդ մասին մի խօսք չ'առացին Ուղեւորիս, և ես ուրիշ բան մը չէի կրնար ընել յայս պահուն, բայց եթէ յուսատրել և մխիթարել զիրենք իւրեանց տառապանաց մէջ, զորս կը կըրեն տգիտութեան երեսէն, որոյ մահացու ապտակն է գիւղացի մանկան կըորիկ բերնին մէջ Ա և Բ դներով իրեն ԼՈՅՍ տալն:

Աստի վերագառնամք դարձեալ 'ի Խնուսայ բերդաքաղաքն, որմէ մեկնած՝ ՈճեՐՆԻՍ շարունակեմք և ուղինիս դարձնեմք դէպ 'ի յՍրեւել, գաւառիս մնացեալ գիւղօրէից վերայ գը-

բերայ : Մեր սոյն ճանապարհին վերայ , երկու
կողմէն բնութիւնն հետաքրքիր և զարմանալի
շարքերով բարձր և ահագին պարխապներ կազ-
մած է լեռնակարկառներէ , որոց մէջ տեղերը
խոտաւէտ արտօրայք և դաշտօրայք են . այս-
պէս 21/2 ժամէն կը հասնիմք 'ի Չէվիլիմէ , որ
գաւառիս կարևորագոյն գիւղերէն մին է :

Չէվիլիմէ . — Կը գտնուի տափարակ դաշ-
տի վերայ , ամեն կողմանէ չըջապատեալ է մար-
գագեալիններէ և ընտիր արտերէ . ունի չըջա-
նակաձև նստուածք մը , որոյ առջեւէն կ'անցնի
Բուլա ըսուած գետոյ մի զօրաւոր ճիւղն , որ
այլ և այլ մասնաւոր ջուրց ամբողջութիւնն է . օ-
գը բարեխառն և ջուրն ոչ այնչափ գոլլիլի , հո-
ղըն արգասաւոր : Կան բաւական թուով ուռե-
նիք , որք շուք կը տան ամառ եղանակի կէս
օրուան առեն շուք շունեցող Հայ բնակչաց , որ
110-115 տուներէ կը բաղկանան , յորոց 10 տուն
բողոքական են : Հայք ունին ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ
անուն ճուղի և հին եկեղեցի մը , գիւղէն 3-4 քա-
րընկէց հեռու , կառուցեալ կոփածոյ սեւ քա-
րերէ , անզարդ և բոլորովին թափուր . եկեղե-
ցին շունի թուական՝ իւր տարեւորութիւնն յի-
շեցնող . քահանայի տեղոյ կը ծառայէ մի ան-
գիր տիրացու կամ լաւ ևս է ըսել մի ողորմե-
լի արարած , որոյ լեզուն շատ ահաւ է մամատ
չարականին վերայ , զոր 'ի ձեռին ունի միշտ :

Աստ կայ , նման Քուվանտուբին , նախակըր-

Թարան մը Միացեալ Ընկերութեան պատկա-
նող, որ կը հոգացուի դարձեալ (որպէս Քու-
վանտուքինն) տեղական ծախիւք, բաց 'ի դըպ-
րոցական պիտոյքէ, զոր կը մատակարարէ Ընկե-
րութիւնն, երբ Բուրձնի իւր ընդհանուր տե-
սուչ: 40 էն աւելի աշակերտներ կ'ուսանին, այլ
ցաւ է ըսել որ անյարմար յարկի մը ներքեւ:

Տեղւոյս ուսուցիչն է Պ. Գրիգոր Տոնաւեա-
եան, տեղացի մի աղնիւ երկտասարդ, դառն-
կեր Քուվանտուքի լուսահոգի դասատուաց,
անձնանուէր, զարգացեալ և որ աւելի լաւն է՝
օժտեալ ազգային ընտիր բարեմասնութեամբք.
սա կը համարուի տեղւոյս առաջին լուսաւորիչ
իւր թղթովն և գրչովն, և որոյ շուրջը շատ ան-
գամ ամեն հասակէ ուսանողք կը գանուին, որ
քիչ միսթարական չէ և կը փափաքիմ տեսնել
Հայարնակի ամեն գիւղերու մէջ ևս: Ժողովըր-
դեան նիւթական կացութիւնն ընդհանրապէս
լաւ է. սակայն տակաւին ժամանակէն ներշնչ-
ութիւն մ'ընդունած չ'ինելով յանգէտս կը սի-
րեն զխաւարն առաւել քան զլոյս և այս բանն
տեղւոյս նոր սերնդեան . . . համար կրնայ ուղ-
ղակի դժբաղդութիւն մը համարուիլ:

Գիւղիս Հայ բողոքականք, արդարութիւն
է խոստովանիլ, իւրեանց թուոյն նուազութեան
հակառակ, ունին կանոնաւոր ժողովարան և
դպրոց հանդերձ յարմար շէնքովն. ինձ պատ-
մեցին թէ՛ սոքա շարունակ հետամուտ են տե-

ղական բնակչաց տգիտութենէն , որով և անմիջաբանութենէն օգուտ քաղել :

ԽՈՉԼՈՒ . — Սոյն գիւղն նախորդէն 2 ժամ հեռու է և կը գտնուի նորա Սրբեմանեան Հիւսիսակողմն ու շինուած . . . : Ունի 83 տուն Լուսաւորչական և 3-4 տուն բողոքական Հայ : Վերջնոց դաստիարակութեան յանձնուած է առաջնոց նոր սերունդն : Տեղւոյս բնակչաց նիւթական վիճակն բարւոք է , այլ մեղք որ սոյն մը խիթարական կողմէն օգուտ քաղող անհատներ կը սլակսին . մանաւանդ երբ ժողովուրդն տրամագիր է զընդունութիւնք ընել կրթական գործին համար , Տեղագիր-Ուղեւորն կը պարտաւորի դարձեալ կրկնել այս դառն ճշմարտութիւն թէ՛ « աստ ևս գործ կայ գործող չկայ » :

Խողլուայ մէջէն կ'անցնին 'ի Բաղէշ , 'ի Սըղերդ և 'ի Վան երթևեկող կարաւանքն և զօրախմբեր . . . : Գիւղիս առընթեր առուակի մը եղերքը ուռննոյ շուքին տակ նստած էի երկու նորահաս գիւղացւոց հետ , յորոց մին տեղացի էր և միւսն Չէվիրմէցի . և մեր խնդիրն էր դըպրոցի վերայ , ժամու վերայ , տէրտէրի վերայ , պատարագի վերայ , տիրացուի վերայ , թուղթի վերայ , գրչի վերայ և յետոյ ԳՐԻ վերայ ու վերջապէս ամենուս խօսքերն թէ՛ լինէին Աստուածային և թէ՛ լինէին մարդկային իմաստութեան վերայ , նոքա կը ցանկային և ազահօրէն կը ցան-

կային լսել ինձ , որ ոչ թէ միայն ձանձրոյթ մի
չէի զգայր , այլ նաև շատ ուրախ կը լինէի՝ որ
հետաքրքիր Հայ գիւղացւոց հետ էր իմ խօսքն :

Քարտէօթի . — Ունի 65 տուն Հայք , յորս
կը տեոնուին նաև մի քանի եկովի Քրդաց բը-
նակութիւնք : Հայք ունին ողորմելի եկեղեցւոյ
հետ խղճալի քահանայ մը . ուրախ եմ ասել
որ սոքա դպրոց չեն մոռացած և ունին աղնիւ
և բաւական զարգացեալ ուսուցիչ մը , որ իւր
կենաց օրինակաւն 35 էն աւելի ուսանողներ կը
դաստիարակէ և յաջողած է նոյնպէս զգիւղա-
ցիս վառ պահել դպրոցասիրութեան մէջ և հա-
մողել զիրենք դպրոցական շէնքի մը համար ,
որ դժբաղդարար կը պակսի և ես ցաւօք տեսի
աշակերտաց բնակավայրն , որոյ բնակիչներն էին
նոյնպէս ուսանողաց հայրերու երկրագործ եզին-
քն և այլ կենդանիք :

Սոյն գիւղն , որ նման նախորդաց , նիւթա-
պէս ունի իւր մխիթարական կողմն , արտաքին
դժբաղդութիւններէ կիսով չափ զերծ է , թե-
րեւս 'ի շնորհս իւրեանց ուսումնասիրութեան և
ջերմեռանդութեան . վասն զի ուր որ գիտու-
թեան ԼՈՅՍ մուտ գտնէ , տգիտութեան Խաւր-
անկէ կը հալածուի և այս շատ բնական է :

Քարաքէօթիբիւի տեսարանն խիստ զուար-
ճալի է օդովն և մանաւանդ խմելոյ մասնաւոր
ջրերովն , որոց տեսակէն քիչ տեղ կը գտնուի :
Գիւղս տափարակ դաշտի վերայ կը գտնուի :

ՀԱՐԱՄԻԿ . — Շինուած է ընդարձակ բլր-
 քոյ մը կողից վերայ . ունի 80 տուն Հայ բնա-
 կութիւնք , որոց մէջ 13 տուն ևս բողոքական
 Հայեր կան : Մերայինքն ունին եկեղեցի մը և
 ամենաճարտար քահանայ մը , զոր ջանագիր
 գտայ բանալ տալոյ նախակրթարան մը , որուն
 այնպէս պէտք ունին , որպէս կազն՝ ոտից և
 կոյրն՝ լուսատու աչաց : Երբ աստ մի այլակրօն
 կարապետի հետ լեռնակարկառի շուքին տակը
 նստեցանք 'ի հանգիստ , բազում գիւղացիք
 զմեզ շրջապատեցին 'ի լսել բան մի , բայց ես
 այս պահուս բարոյի շան ցաւէ մը բռնուած կը
 տանջուէի . ուստի խօսք տուի ընկերիս և ես
 լռութեամբ սրտիս ցաւն անցուցի , չեմ յիշեր թէ
 ինչ տեսակ զգացման տակ ելանք 'ի ճանապարհ
 շարունակել վերստին մեր ՈՒՂԻՆ :

ԵԼՓԻՍ . — Բնակութեանց թիւն է 50 , ու-
 նին եկեղեցի և քահանայ , դպրոց « Աստուած
 տայ » և այս առթիւ 30 'ի մօտ դպրոցականաց
 վիճակն շատ արդահատելի է , առանց նոյն իսկ
 արդահատող մ' ունենալոյ :

ԽՈՒԼՆԱՎՆՆԱԿ . — Ունի 50 տուն Հայ բնա-
 կիչ , որք ունին « Ս. Սարգիս զօրավար » անուն
 ունի եկեղեցի մը , նմանօրինակ քահանայ և
 դպրոց , որոյ մէջ աշակերտողքն աւելի արե-
 գականային լոյս կը տեսնեն քան թէ մտային :
 Ժողովուրդն շատ չքաւոր է և որ աւելի ցաւա-
 լին է՝ ստրուկ զգացումներով պաշարեալ :

ԳՈՒՄԱՆ . — Բնակութեանց թիւն 43 տուն
և կառութեամբ կրօնական ու ազգային վիճակաւն
գրեթէ յար և նման առաջնոյն :

ԳԼ. ԻԱ.

ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆ ԽՆՈՒՍԻ ԳԻՒՂՕՐԷԻՑ

ՔԱՂՔԻԿ . — Բնակիչք 43 տուն , ունին եւ
կեղեցի , քահանայ և դպրոց , որոյ մէջ անճաւ
նուէր դասատու մը կը կրթէ 30 էն աւելի ուսա
նողներ և կը դաստիարակէ :

Սոյն գիւղն Խնուս գաւառի Հարաւային
մասի կարեոր գիւղերէն մին է . շինուած բնա
կանէն ահուելի լեռնակուտակաց միջավայրը ,
որոյ շորս կողմն բնութեան տեսարանն մարդուս
աւելի զարհուրանք կը պատճառէ քան թէ
հրճուանք . ունի ընտիր օդ և պատուական
ջուր . իրեն առջեւէն մի գետ կ'անցնի , զոր
կ'անուանեն «Ս. Դանիէլ» , որ գարնան եղանակին
չատ յորդառատ կը լինի և երբեմն իսկ դժբաղդ
զոհեր տեղի կ'ունենան իւր մէջ : Գիւղիս մերձ
լեռ մը կայ , զոր տեղական գիւղացիք «Ղամե
քայ բերդ» կ'անուանեն :

Քաղքիկ , որպէս կ'աւանդեն , եղած լինել
կը թուի «ընդարձակ քաղաք մը պարսպա
պատ» , որոյ հետքերն տակաւին նշմարելի են
թէպէտ և ընդ ազոտս : Հիւսիսակողմն մի քանի
նի քարընկէց հեռու աւերակ մի կը տեսնուի
«Խաչ-քարեր» կոչուած : Քաղքիկին մտ է

Իւր շէժան անուանեալ ընդարձակ և հռչակաւոր մարգագետին . . . : Գարնան ատեն սոյն մարգագետին Երկնից դրախտ Երկրին վրայ կը պատկերացնէ իւր բազմատեսակ ծաղիկներով : Տեղւոյս Հարաւակողմն բարձրանալով դէպ 'ի Ղամիքայ բերդն՝ ձորակ մի կայ որ կ'անուանի « ի մի լարի » , զոր կ'ստուգաբանեն իբրև թէ « Ղամիք զՂայէն սպաննելու նպատակաւ երբ աղեղն կը լարէ , յանկարծ աներևոյթ ձայն մի կը լսուի թէ « թէ մի լարեր » , որ դարերու հորովմանց մէջ աղաւաղուելով եղած է « ի մի լարի » . կը կարծուի թէ աստ Ղամիք սպաննած լինի զՂայէն , որոյ գերեզմանն իւր անուամբ կը յիշեն անորոշ բլրակ մը ցոյց տալով :

Քաղքիկին դրացի կը տեսնուին երկու այլ աւերակներ՝ մին « դանելոյ » (թերևս Գանիէլի) և միւսն « քաղքիկ » ըսուած . երկուքն ևս զուրկ չեն իրենց անցեալ փառաց տխուր պատկեր ցոյց տուող նշաններէ , և խաչակիր քարերէ : Գիւղիս մէջ տեղը առուակ մի կայ՝ որ կը կոչուի « խառն ի փողան » :

Տեղւոյս պարագայքն երբ սիրտող աչօք դիտեմք շատ դիւրաւ կարող եմք գուշակել թէ նախապէս քաղաք եղած է , և ասպա սղտիկնալով քաղքիկ անունն առած :

Ասկէ տակաւին չ'մեկնած երբ ուղեցի եկե-

ղեցին ալ տեսնել (որմէ հեռու շինուած էր դըպ-
րոցն), գիւղին հիւրընկալ Հայն կոչեց բարձ-
րաձայն զժամակոչն, որ փայտէ փանալին պիտի
բերէր և բանայր ԱՍՏՈՒՆՆՈՅ ՏՈՒՆՆ՝ որ շինուած
էր անտաշ քարերէ, որք այս կողմերը առատ
են: Եկաւ մեր կուզլան (ածուր) ժամակոչն, որ
կը քայլէր Երկնքի և Երկրի մէջտեղէն և տուաւ
ինձ հետեւեալ պատասխանն «Ժառէդ եմ, մեր
ժամ տեսնելու բան չէ, զի ոչ զարդ կայ և ոչ
պատկեր, շարական մ'ունիմք ինորն էլ ճոթերն
(անոր ալ եղերքներ) անտէրի մկներն կոծած
են, խտր (փախաթ) էլ Աստուած տայ». սոյն դան-
դատանաց խօսքերն ըրած պահուն բանալին
ձեռքը դէպ 'ի յեկեղեցին կերթայր զայն բա-
նալոյ Ուղեւորիս համար, որ արդարև սրտա-
յոյզ պատասխանեցի իւրեան տխուր բացատ-
րութեան թէ «Ժամկոչ, թէ որ ձեր ժամտուն
զարդարուած էնէր, շարականն մկներէն չ'մնա-
սուելով նոր մնայր և ունենայիք խտր կամ գորգ
փռուած, ես չ'պիտի փափաքէի ներս մանել,
վասն զի 'ի Պօլիս զարդարուն Եկեղեցիէր շատ
տեսած եմ, յորոց պարզագոյնին մէջ միայն կը
բնակի ՅԱԻԻՏԵՆԱԿԱՆՆ և ահա այս մտօք դուք
կրնայք մտիթարուիլ ձեր այդ Հին եկեղեցիովն:

Եկեղեցին շունէր նշանակելի մի բան և ես
իմ վերջին բարեւն մեր կուզլան ժամակոչին
տուած՝ մեկնեցայ:

ՔՈՓԱԼ, — 35-37 տուն, ունին եկեղեցի և

քահանայ, այլ ոչ դպրոց : Աստ կը բնակին նոյն-
պէս 13 տուն Քուրդ . . . :

ԱՂՃՍՄԵԼԻՔ . — Ունի 36 տուն Հայ բնա-
կիչք, ընդ որս նաև մի քանի տուն Քուրդք .
Հայք ունին եկեղեցի և քահանայ, իսկ դպրոց
«Աստուած տայ» :

Գիւղիս հնութեանց և աւանդութեանց
մասին զանց կառնում գրել, մինչ Գեր. Հայր Գ.
Սրուանձտեանց յիշատակութիւն մ'ըրած է իւր
Գրոց և Բրոցին մէջ :

ՊՈՒՐՆԱԶ . — Ունի 30 տուն, եկեղեցի մը
Թուրքմանի անուամբ, որ «չատ դիւահարներ կը
բժշկէ» կըսեն : Գիւղս շատ ջրարբի է և խոտաւէտ
ընդարձակ մարդերովն, ունի Ս. Սարգիս անուն
տաղաւարիկ մը, որոյ քովերը կը աեսնուին մի.քա-
նի տապանաքարինք, որոնց կը դիմեն ջերմե-
ռանդօրէն քամի (եւլ) ունեցող հիւանդներ :

ՄՍՐՈՒՅ . — Յար և նման նախորդին՝ եկե-
ղեցիովն, քահանայովն և դպրոցի չ'կայու-
թեամբն : Աստ տարազգիք չ'կան և կարելի է
ասել իրենք աւելի նուազ ջերմեռանդ և ու-
սումնասէր են քան թէ Պուրկազցիք :

ԵՍՂԵՍ . — բնակիչք 28 տուն, ունին վոք-
րիկ աղօթարան մը և քահանայ մը . իսկ դըպ-
րոց, ազնիւ վերժանող, մի' հարցներ, զի պա-
տասխանն բացառական լինելով՝ անբնական չէ՝
որ զքեզ վշտացնէ : Գիւղիս Արեւելեան Հիւսի-
սակողմն մեծ բլրոյ վերայ ահագին վէմ մի կայ :

որոյ բարձրութիւնն 5-6 մեթր կը լինի, սորա համար 'ի ծերոց կաւանդեն թէ «երկու եղբայր եղած են, յորոց մին առատ խոտ կունենայ իւր կենդանեաց տալու և միւսը չունենար, որ մի օր իւր եղբօրմէն խոտ կուզէ, իսկ ունեցող եղբայրն տալ չուզեր և կանգթանայ, որով քար կը դառնայ» զոր ց'արդ «քարացեալ եղբայր կանուանեն :

ԽԸԲԹ. — 43 տուն բնակիչ ունի՝ կիսով չափ Քուրդ. Հայք եկեղեցի ունին, քահանայ շատ անգամ չունին, իսկ դպրոց բնաւ :

ԵԷՆԻ-ՔԷՕՅ. — 23-25 տուն կայ, եկեղեցի և քահանայ, իսկ դպրոց «Աստուած տայ» :

ԽՐԻՄՆԽՍՅԷ. — Բնակիչ 26 տուն, որ դըժբաղտաբար... կրօնական որ և է մսիթարութիւն չունին, միայն թէ երբեմն այցելու քահանայ մի կը պատահի, որ կը մատակարարէ իւրեանց հոգեկան պիտոյքն. սոցա համոզումն այս է թէ «Աստուած եթէ ուզէ, մեզ եկեղեցի ալ, քահանայ ալ և դպրոց ալ կուտայ» : Սոյն գիւղն խորին արգահատանաց արժանի է :

ՇՍՊՍՏԻՆ. — Ունի 23 տուն բնակիչ, եկեղեցի և քահանայ, իսկ դպրոց ոչ. գիտես թէ իրենց համար Սըւու կամ աչաց լոյսն բաւական է, այլ ևս ի՞նչ պէտք է մտաց ԼՈՒՍՍԻՈՐՈՒԹԻԻՆ :

ԼԱՔՊՈՒՏՍՂ. — Բնակութեանց թիւն 20, եկեղեցի ունին առանց դպրոցի և իրենք նա-

խանձելի վիճակ մը չունին դժբաղդարար :

ՍՍՈՒԼԻ Բնակութիւն 20 , ունին միայն երկեղեցի :

Գլխաւոր . գիւղս ունի 20 տուն բնակիչ , յորմէ 15 Հայկական և 5 Քրդական են . Հայք կրօնական և Ս.զգ. բան մը չունին , հանգամանքներով գրեթէ օտարացած են , թէպէտև կը խօսին Հայ լեզուաւ . կորուսած են Ս.զգ. յատկանիշնին և ստացած օտար յատկութիւնք , որով անբնական չէ իւրեանց համար թէ հեռանան և պաղին . . . :

Սէպէտեմբեր . — Ունի 12 տուն բնակիչ՝ մեծագոյն մասամբ Քուրդ . տեղւոյս Հայք նախորդէն մեծ տարբերութիւն մը չունին :

ՍՍՅԼԻՈՐԻ . — Սոյն գիւղն շինուած է գաւառիս յԱրեւելահիւսիս՝ փոքրիկ հովտի մը մէջքիչ հեռու Քարաչօպանէն . ունի 10 տուն : Աստ 5 տուն եկաւոր Քուրդ կը բնակի , որոնցմէ Հայք մեծ դժգոհութիւն մը չունին : Տեղւոյս մերայնոյն եկեղեցի , քահանայ և դպրոց Սասուած տայ » , այսուամենայնիւ գովելի է իրենց միաբանական ոգին , որով կը սիրեն և զՍուրբ կրօն (Քարաչօպան գիւղի դէպքին մէջ յաղթանակ տանող մեր անվեհեր պղտօնն այս գիւղէն է) :

Գիւղս ունի մի սրբիկ՝ որ ուխտաառելի է ջերմ ունեցողաց համար :

Սայլուորի բնակիչքն ուրիշ գիւղերու հետ

բաղդատելով շատ աւելի կանեփ կը ցանեն :

Պաշտօն. — Գիւղս ունի Երրորդութեան թուով բնակութիւնք, որք մնացորդ են նախնի բաղմահայութեան և այժմեանքն գոհ կը լինին ապրելով միայն իրենց պապերու ապրած տեղը, հոգ չէ թէ ներկայիս մէջ եկեղեցի և դըպրոց անուն չունի 'ի Պաշքէօյ :

Խնուս գաւառի 27 գիւղերու վիճակագրութիւն ամփոփելով կարող եմք գտնել 1360 տուն զուտ հայ, 15600 բնակչօք և արդէն վերջի վիճակագրութիւնն ևս այսպէս ցոյց կը տայ : Գաւառիս համայն գիւղօրայք ենթարկեալ են Մշոյ Սուլթան Սուրբ Կարապետի վանուց իրաւասութեան, որմէ շատ դժգոհ են այժմ և բընաւ յօժարամիտ չեն երևիր վանական տուրքերնին (պտղի) վճարել. իսկ քաղաքականապէս Կարնոյ առաջնորդութեան կը պատկանին, 4-5 տարիէ ի վեր : Ընդհանրապէս խօսելով գիւղերն 1/4-2 ժամ հազիւ հեռաւորութիւն ունին իրարմէ յաջորդաբար :

ԳԼ ԻԲ.

Մ Ե Կ Ն Ո Ի Մ Ն

Խնուսայ յԱրևմտակողմն վերոյիշեալ Խողլու գիւղի մերձաւոր տեղէն ճամբայ ելնելով շարունակեմք մեր ուղեւորութիւն և բաւական յառաջ գնալէն յետոյ կը հասնիմք Քաշի-Կաշի :

ըսուած ընդարձակ ձորաբերանները : Ներկայիս մէջ ուրախ եմ ասել որ մեղմացած է այս անողոք տեղին , շնորհիւ Բարեխնամ Կառավարութեան պաշտօնէից հսկողութեան : Սոյն արիւնառուշտ վայրէն $\frac{1}{3}$ ժամու տեւողութեամբ յառաջ դնալով պէտք կը լինի մեզ Բուրդ գիւղակի մը մէջ կենալ և աստ արտաւորեցանք Արևելեան կծող հովէ մը պաշտպանուելոյ համար գիշերելու հաս հոս է հետաքրքիր տեսարանն . իւրաքանչիւր ճանապարհորդ իւր բոլորախիբը սուրուխ (սէւրէ) քարեր շարելով նորա մէջ պառկեցաւ , քարերն ՚ի պահանջել հարկին թշնամոյն դէմն իրրև դէնք պիտի գործածուէին , ձեռաց բաղմամբիւ գաւազանք պատրաստուեցան՝ քարանց աջակից ընկեր , իսկ ինձ գալով ճանապարհորդաց նման մտատանջութեան ովկիանին մէջ ընկողմած չէի . վասն զի վեցաչեայ պահապան մը իմ կենաց կը հսկէր և փառք նախախնամութեան , որ բնաւ պէտք չունեցանք այդ տարերց , որք լեզու չունին , չունչ չունին . սակայն քործ տեսնելոյ կը կոչուին շատ անգամ : Այս տեղը մեզ տեսութեան եկան կոնսգլուխ և բարձրահասակ 4 անձինք , որոց լեզուն պարսկականի հետ խառն էր , գիտէին խօսիլ նաև գաւառաբարբառ . Հայերէն , այլ իրենք Հայ չէին , աղգութիւննին անծանօթ , հաղած ձեւերնին անորոշ և հեծած էին սեւ , կարմիր ,

ճերմակ ու կապոյտ նժոյղներ . սոքա կը խօսէին կոկորդային լեզուաւ մը , որ լեռնաբնակ ժողովրդոց բնական է և յատուկ : Կը խօսէին բոլորովին աներկիւղ և կը թուէին լինել բացարձակ տէր այդ երկրին , թէև իրապէս չունէին ասի մի հող իւրեանց կոխած տեղերէն : Սոյն խօսուն արարածներէն բնաւ մնաս մը չ'կրեցինք և իրենք հեռացան մենէ մտահոգ : Այս դիշեր՝ որ բնաւ լուսնոյ դէմք չ'տեսանք , հակառակ իւր մտաւարութեան , մեզ համար դժբաղտութեանց մեծագոյնն եղաւ , մանաւանդ երբ Արշալուսոյ ծագումն ողջունելոյ բախտին հանդիպելէ տակաւին Յ ժամու չափ հեռու էինք . այս պահուս մեր հռչակներէն անգթացած՝ անձրևի ամենասարսափելին մեզ կը խրկէր՝ այն ինչ երկիրն իւր կաթիլներուն երբէք պէտք մը չունէր եղանակին նայելով . մենք արդէն բնութեան օրինաց դժած սահմանէն դուրս ելնել չէինք կարող , ուստի ծայրագոյն համբերութեամբ առաւօտ ըրինք՝ ողջունելով ոչ թէ միայն զարշալոյսն այլև հրաշափառ Արեգակ մը , որոյ նման , տարուան շրջանի մէջ , դուն ուրեք կը տեսնուի մահկանացուներու աչաց :

Առաւօտ 'ի ժամ 12 տեղէս մեկնեցանք՝ հողինիս մեր բերանը հասած , բայց ոչ դուրս ելած : Մի քանի վայրկեան յառաջ դնալով ժամանեցանք 'ի տաշտն ԹԱՐԳՄԱՆՈՒ , որոյ սենե-

ցած բաղմամբիւ բլուրներ և ձորերն Բարձր Հայոց Արևելեան — Հարաւային սահմանն կը կազմեն : Երկիրն է խոտաւէտ , օդաւէտ՝ դրախտանման ընտիր տեղիք , յորս շատ երջանիկ կրնան ապրիլ Հայ գիւղացիք , եթէ միայն Աստուծոյ և բքնութեան հետ գործ ունենան և արդէն դարերէ 'ի վեր վարժուած և գոհ են զԱստուծոյն Աստուծոյ՝ և զկայսերն կայսեր տալով : Դաշտիս անունն զիս թէև հետաքրքրեց , այլ գոհացուցիչ աւանգութիւն մը կամ տեղեկութիւն չ'կըրցայ լսել մէկէ մը :

Ասկէ ետքը 4 ժամ կանոնաւոր ճամբայ կտրեցինք անկանոն մարդոց հետ , և այս ահագին տարածութեան մէջ 2 հատ քուրդ գիւղակներ միայն կային , յորոց իւրաքանչիւրն 10-12 տնական հազիւ կը լինէին և բնակիչներն վըրանաբնակ չեն . այլ նստկան լինելով՝ կը վարեն բաւական խաղաղ կեանք՝ այլոց հետ բաղտատելով : Սոյն անձուկ գիւղակներն ունին ընդարձակ արօտատեղիք և արտօրայք , որք շատ են հարիւրաւոր բնակութեանց : Աստ երկու համադգայինք միացած մի Մահմետական ընկերի հետ՝ մեզ պատահեցան , որոնցմէ մէկն տուած իր վայրկենական բարեխն հետ կամէր մեզ վարժապետ լինիլ՝ զգուշութեան դասեր տալոյ հապճեպով մը , առ այս մենք ոտք առինք և թըռանք ուղիներս շարունակել . երկիւղի տազնապը տակաւին մեր սիրտերն ահով և դողով պա-

չարած է և տեղւոյ բնական դիրքերն անգամ սոսկում պատճառող են . մի ժամու տեւողութեամբ տակաւին յառաջ գնալէ յետոյ մեր դէմն կեղնեն դարձեալ լայնատարած դաշտօրայք , որոց Արեւելակողմն այնչափ լերանց ծերպեր և խորունկ ձորեր կան , յորս հին ժամանակ հարիւրաւոր աւազակներ և աւարներ տարած մէջերնին բաժնած են : Սոյն կողմերը հսկողութեանց պէտքն քիչ զգալի չէ երթեկողաց համար : Այս տեղերը մի մարգագետնի եզերքը գարնան եղանակին բազմաթիւ գեղեցիկ տեսարաններ կը ներկայանան ուղեւորաց աչքին և կը խօսին նոցա սիրտերուն հետ , որք արօփելով 4 ժամէն կը հասնիմք Երասխ գետոյ մի փոքրիկ ճիւղի ավերը , ուր մեր « կամուրջի անհամբեր » Երասխն յԱրեւմուտէն կընթանայ դէպ 'ի յԱրեւել և երթալով կը շատնայ , Արարատ նահանգն ամբողջապէս կը չափէ , Նախիջեւան և Գողթն գաւառները կը կտրէ և վերջապէս օձապտոյտ գնալով Երկրի Արեւելակողմն՝ Փայտակարան աշխարհ և հոն « Պալասան » անուանեալ դաշտին մէջ կը միանայ Կուր գետոյ հետ ու կը թափի 'ի Կասպիական ծովն :

Մենք տակաւին Երասխայ յիշեալ ճիւղի եզերաց վերայ՝ բնութեան տեսարանքն անկշտօրէն կը դիտեմք . բնութեան այս գեղազուարճ տեղը շատ բնակիչներ կը պակսին : Երկիրն միշտ պատրաստ է 'ի պողարերել և յամենայն գար-

նան կը բանայ իւր արգանդ մարդոց պարգևներ տալ իւր կենսատու օգին հետ . բայց քանիցաւ է ստել սատանօր թէ ո՛ւր ժրաբազուկ ժողովուրդ՝ ընդունողք այդ պարգևաց և շնչողք այդ . . . օգին , զոր որչափ գովեմ՝ քիչ է : Չեմ ուզեր տեղոյս հանգամանքներն դիտելոյ համար սակէ աւելի յապաղիլ սատ , ըստ որում զգացմունքներն կրնան իրարու բաղխիլ և այդ հակոսնեայ բաղխմանէն յառաջ գալիք ելեքքորական կայծն զիս կարող է շանթահարել , որով բազում ուշակորոյս պարզամտաց միտքերն կը մոլորին և չեն կարող տեսնել զչարն և զբարին կամ իրականն և պատրականն , որոց բնութիւնն զիրենք իրարմէ մշտնջենապէս անջատած է և չեն մօտենար խնամի լինիլ իրարու , մեկնիմք ուրեմն այս . . . վայրէն :

Շարունակեմք մեր ուղին դարձեալ և Չ ժամէն կը հասնիմք ~~տուրտեւեւ~~ ըսուած քուրդ գիւղը , որ հակառակ իւր բնակութեանց թուոյ նուազմանն՝ ընդարձակ հողեր ունին ՚ի վայելումն : Սոյն երբեմն Արմենական և այժմ՝ Քըրդական գիւղն շատ հին է : Սակէ մեր ընթացքն կրկին յառաջ վարելով հարկ կը լինի նորէն ընդարձակ լեռնահովտաց մէջէն անցնիլ . այս կողմերը գարունն շատ ուշ կը գայ և գալէն վերջնալ շուտով չ'երթար . նոյն հաճեմատութեամբ է նաև ձմեռուան գալուստն . այսպէս ուղինիս յառաջ տանելով կ'անցնիմք 3-4 քուրդ գիւ-

ղականեր, որոց բնակութիւնքն շատ տխուր են
և ողորմելի. բայց ինչ զարմանք, որ բնակիչքն
երջանիկ են և գոհ իւրեանց վիճակէն. պան-
դըխտութիւն ինչ է սոքա չ'գիտեն. այդ ազ-
գակործան սովորութիւնն, գիտես թէ Արմենա-
կան ժողովրդեան յատուկ է: Այս եղանակաւ 8
ժամ ճանապարհորդելէն զկնի կը ժամանեմք
այս անգամին խիստ ընդարձակ բլրոյ մ'առննթեր,
ոյր կողերուն վերայ շատ անգամ ճանապար-
հորդք կը գիշերեն: Այս տեղեաց բնութիւնն
անգութ է և մանաւանդ ժլատ մեր երես գոնէ
մի անգամ ժպտելոյ. անասնոց անգամ սնունդ-
մատակարարելոյ կը գժկամակի և արդէն մարդ-
կային քրտինք իր վերայ չընդունիր և վասն այն
պտղաբերել չ'գիտեր:

Աստ անքուն առաւօտ ընելով մեր դարձ-
եալ Արեւելեան Արշալուսոյն հետ ելանք կրկին
շարունակել զմեր ուղին, մի և նոյն ուղղու-
թեամբ, որ կը տանի զմեզ 'ի Կարին:

ԳԼ. ԻԳ.

ՄՈՒՏՆ Ի ԿԱՐՆՈՅ ԳԱԽԱՌՆ ԿԱՄ Ի ԲԱՐՁՐ ՀԱՅՍ

Ելնեմք Կարնոյն անուանեալ ողորասպտոյտ
լեռները և անոնց հովիտներէն երթալով այսպէս
կ'անցնիմք Կարնոյ Հարաւային լեռանց շղթայնե-
րէն: Ամբողջ մէկ օրուան ճանապարհ այս կող-
մերը բնակութիւնք չ'կան. այլ ամեն տեղ լի են
հովիտներով և լեռներով, որոնք կրնան սնու-

ցանել հաղարաւոր ոչխարներ և դուռներ: Տեղ-
ւոյս բնութեան հարուստ կողմերէն ոչխարաց
վաճառականներն (Բ-հէր) միայն կը շահին, թող
տալով հօտերնին այս տեղերը 3-4 ամսոյ ժամու-
նակամիջոցին մէջ շատ լաւ կը պարարտանան և
նորէն կը տանին իրենց երկիր, ուր թերևս չկան
սոյն օրինակ անտէր վայրեր, որոնց մէջ ամառ-
ատեն երբեմն ապահովութեան համար կառա-
վարութեան պաշտօնեայք կը հսկեն: Վերոյիշ-
եալ տեղէն $1\frac{1}{2}$ ժամ տեւողութեամբ ուղի առ-
նելով կը հասնեմք «Գայլայլի» ըսուած ահագին
ձորամէջերը, զառիվայրերը, ասկէ յետոյ կ'եր-
թամք յաւեր քաղաք (Խորադ շհէր) ըսուած ա-
ւերակը, որ կը գտնուի մեր ճանապարհի ձա-
խակողմն և մեր դէմքն կը նայի ուղղակի 'ի Հիւ-
սիս: Սոյն հինաւուրց և անյիշատակ աւերակի
մի քանի տանց հիմունքներն տակաւին կը տես-
նուին, որոց քով երբեմն հսգնած ճանապար-
հորդք հանգիստ կ'առնուն՝ երբ Արևու կիզմանէն
նեղութիւն մը զգայ. ըստ աւանդութեան՝ «Կար-
նոյ վաճառաշահ տեղերէն մին եղած է» այդ
աւեր քաղաքն. ասկէ մէկ ժամու շափ ևս տա-
կաւին երկայն և զառիվայր ձորամէջերէ գնա-
լով կ'իջնեմք ընդարձակ երկրի վերայ, ուր դը-
րեթէ մի ժամ ևս ընթացքնիս շարունակելով կը
ժամանեմք 'ի Կարին, որոյ գաւառին վերայ(*) ա-
հա կը խօսիմք:

(*) Մեր Տեղագրութեանց Ա. Մասի 19 երորդ ե-

Սոյն դաւառն . . . ունի բարձր դիրք՝ որ-
մէ ծագած է իւր նահանգական հին անունն ,
լի է գեղեցիկ տեսարաններով , շրջապատեալ
հեռաւոր և մասամբ մը մերձաւոր լեռներէ ,
մանաւանդ Արեւելեան և Արեւելահարաւային
կողմերէն . լեռանց մէջ նշանակելի է « Գեօն »
և « Գեօն » , որոնք իրենց դրից համաձայն
ընդունած են անուննին , նոյնպէս Բո՛՛ Գեօն կոչ-
ուած քիչ հեռաւոր լեռն , որ սոյն լեռանց
չարունակութիւնն է : Այս լեռանց մէջ կը գըտ-
նուին վայրի կենդանիք՝ ինչպէս եղջերու , գայլ
արջ , աղուէս , նապաստակ և այլն :

Երկիրն ունի մի լայնածաւալ դաշտավայր ,
որոյ երկայնութիւնն 7-8 ժամ է յԱրեւելէն յԱ-
րեւմուտ և լայնութիւնն 3 ժամ Հիւսիսէն ՚ի Հա-
րաւ . սոյն դաշտի մէջն է ծովակ կամ շամբ

րեսի մէջ մտած եմք ՚ի Կարին , Տրապիզոնի Արեւել-
եան Հարաւային ուղղութեամբ եւ ասկէ ՚ի Մուշ մեկ-
նած . իսկ այժմ տարրեր գծով մը կը վերադառնամք
՚ի Կարին , որոյ վերայ գործիս Ա. Մասի յիշեալ երեսի
մէջ ըրած խոստմանս համաձայն կը գրեմք՝ ինչ որ
պէտք է ու Տեղագրութեանս նպատակէն դուրս չէ եւ
արդէն խոհեմութիւն կը համարիմք , մանաւանդ ար-
տաքին պատճառներ ունիմք Կարնոյ վիճակին վերայ
ամփոփ գրելոյ եւ մեզ համար որոշեալ սահմանէն
դուրս չեղնելոյ :

Կարնոյ կոչուած լճակն , զոր կը յիշէ մեր Խորե-
նացի Հայրն :

Գաւառիս օգն շատ ցուրտ է , այլ քաջա-
ւողջ , որոյ բնակիչք առ հասարակ հուժկու
կազմուածք և բարձր հասակ ունին հանդերձ
առողջութեամբ : Եվրատէսի զօրաւոր ճիւղն ,
զոր Հայք կ'անուանեն « Սև դեւ » և մահամետա-
կանք (+ + +) , կը բղխի գաւառիս այլ և այլ
լեռներէն , մանաւանդ Ռսկեանց կամ Սուքիաս-
անց և կամ Տուփու քսուածներէն , որք կը
գտնուին Կարնոյ գաշախ Սրեւելը :

Կարնոյ դրացի նշանաւոր լեռներէն յՍրե-
ւելակողմն « Ս. Նշան » լեռնագօտին , ոյք վերայ
մատուռիկ մի կայ , և որոյ անուամբ լեռնագօ-
տին կ'անուանի . նոյնպէս Գոհանամք լեռուն որ
նախորնթացի շարունակութիւնն կրնայ համար-
ուիլ , սոյն վերջի լեռան նկատմամբ կ'աւանդեն
թէ « Երբ Նոյայ Տապան ջրոյ երեսը կը ծփայր
և ջուրերն տակաւ առ տակաւ իջնալոյ վրայ էին
տապանն քսուած է այս լեռան և Նոյ Նահա-
պետ « Գոհանամք Սրարչին » ասելով վառք կը
տայ և ց'արդ լեռան անունն մնաց « Գոհանամք
լեռ » : Երկրի հողն ընդ հանրապէս արդասաւոր
է և խիտ շատ կը ցանեն ցորեան և հաճար :

Ս.յս գաւառի մէջ ջերմուկներ շատ գտնուե-
լով պարբերաբար երկրաշարժ տեղի կ'ունենայ
և տարի չըլինիր որ մի քանի անգամ ցնցում չը
կրէ , որպէս կը պատմեն տեղացիք :

ԳԼ ԻԴ.

ԿԱՐԻՆ ՔԱՂԱՔ ԿԱՄ ԹԷՌՌՈՒՊՈՒԽ

Կարին, զոր Մահմեդականք էրգրում կանուանեն, գաւառիս ընդարձակ կուսակալութեան կեդրոնատեղին է ամենայն մասամբ, որ շատ ստոյգ կը լինի անուանել զայն Մայր-քաղաք: Շինուած է վերոյիշեալ դաշտավայրի յԱրեւելահարաւ և կը գտնուի Բարձր Հայոց կեդրոնական Արեւելը. ունի լայնատարած նստուածք մը. ըստ պատմութեան՝ « այս քաղաքն Յունաց Թէոդոս կայսրը յանուն իւր շինել տուած է Անատոլ կոչուած զօրավարին ձեռամբ »:

Քաղաքն ունի բաւական լաւ տեսարաններ և գաւառին դիւղերն իւր զգալի հորիզոնն կը կազմեն (Հիւսիսէն մանաւանդ), օդն՝ որպէս կանխաւ յիշեցի, հակառակ իւր ցուրտ բնութեան վիճակին, քաջառողջ է. Սեպտեմբեր ամսոյ 15-20 էն սկսեալ ձմեռն ինքզինք ցոյց կը տայ և բնակիչքն պարտաւորուած են բնութեան ըրած սոյն կանուխ այցելութիւնն ողջունելոյ համար, վառելեաց և հազանելեաց մասին պատրաստութիւնք տեսնել. գարունն սոյն համեմատութեամբ շուտով չ'սկսիր: 1882 Մայիսի ծաղկազարդ ամսոյ 9 ին բաւական քանակութեամբ ձիւն տեղաց, մանաւանդ մերձակայ լեռանց վերայ, այնպէս որ մենք պարտաւորուեցանք, ձրմեռուան նման, զմեզ պահպանել ցրաոյ ազդե-

ցութենէն , որով մարդս կրնայ սովորականէն աւելի վնասուիլ . վասն զի զերզանակն ամառուան կարծելով քստ այնմ կը հագուին , յանկարծ վրայ կը հասնի միջանկեալ ձմեռ մը (1-2 օրեայ) և զքնակիչս պաղեցնելով տկարութեան կ'ենթարկէ :

Կարին իւր հիմնարկութենէն 'ի վեր ընդ միշտ պաշտպանողական դիրքերէ զուրկ չէ գըտնուած , որպէս է և այժմ շնորհիւ մեր Կայսերական Կառավարութեան իմաստուն հեռատեսութեան , որով խրամներ և այլ և այլ ամբողջիւնք շինել տալով՝ զքաղաքն ապահոված է արտաքին թշնամիներէ , որք որչափ ալ հնարագէտ և ռազմագէտ լինին՝ դարձեալ դիւրաւ վնաս հասցնելն անկարելի է : Քաղաքիս բերդն տակաւին կիսով չափ գործածելի է և 'ի հնուց շատ ամրապինդ կառուցեալ : Բնակութիւնքն քարաշէն են մեծագոյն մասամբ , առ հասարակ երկայարկ և տեղական ճաշակաւ կառուցեալ դուն ուրեք կը տեսնուին նաև եռայարկ տուներ : Քաղաքն ունի կառավարական կանոնաւոր շէնքեր և բոլորովին անծառաստան է :

Կարնոյ համայն բնակութեանց թիւն է 40,000 տուն , զոր կը նշանակեմ աստ թուոց առաջնորդութեան կարգաւ : Ա. Մահմետական 7,600 տուն : Բ. Արմենական 2,000 : Գ. Հռովմէական (Հայ Կաթողիկ) 150 : Դ. Յոյն 100 : Մնաց-

եալ 130 կը բաղկանայ Ամերիկացի, (Հայ Բողոքական) Լատին (Մայրապետ և Գափճեան ֆրեյ-նէր) և Պարսիկ տարրերէն :

Մահմետականքն ունին 25-30 հատ մկկիթ, յորոց մեծագոյն մասն ունի իւրեան յատուկ նախակրթարանն (էֆէնդիպէ) և իւրաքանչիւրին մէջ կը գտնուին 20-30ական ուսանողք, որք կը դաստիարակուին տակաւին հին դրութեամբ, ի բաց առեալ վերոյիշեալ կրթարանքն, ունին նաև 2 այլ ուսումնարաններ (Բուշէյէ) . սոյն երկու վարժարանաց ուսանողներուն թիւն 200 էն աւելի է :

Աստ անպատշաճ չեմ համարիր միջանկեալ պատմութիւն մի ընել և ապա շարունակել. «Կարնոյ Հայոց բնակութեանց թիւն ասկէ 60 տարի յառաջ 4,000 էր և 1829 յուլիս 10ի պատերազմըն խաղաղելէն ետքը երբ Ռուսիոյ Պասքովիչ զօրապետն Կարինէն իւր զօրքերն առած կը մեկնի, Կարնոյ նոյն ժամանակի 4,000 տուն Հայերն ևս կը փախագին գաղթել գիւղերու հետ, դալիք երկիւղներէն պաշարուած . սակայն նոյն ժամանակի Առաջնորդ Կարապետ եպիսկոպոս Հնուացի (*) ժողովրդեան այս տրամադրութիւնք գիտնալով գեղեցիկ հեռատեսութեամբ կը գրէ ՚ի Պատրիարքարան կանխապէս դարման մը տանիլ կամ ազդու միջոց մը խորհիլ

(*) Գիւղ մի է ՚ի Սպեր գաւառի :

Ժողովրդեան գաղթականութեան առաջին առ-
նելու համար, նոյն ժամանակուան Պատրիար-
քն և Ամիրայքն խորհուրդ ընելով որոշում
կը տան, փոխանակ այդ ազնիւ Եպիսկոպոսին
աջակցելու կամ խորհուրդ մը տալու, անմիջա-
պէս պաշտօնանկ կընեն զանի, այդ լուրն տը-
ուած լինելուն համար և թէ ի՞նչ պատճառաւ
Եպիսկոպոսն իւր անձնանուիրութեան զոհ կեր-
թայ չ'գիտեմք, միայն թէ զինքն պաշտօնանկ
ընող գիրն Պատրիարքարանն կը յղէ իրեն,
որոյ յաջորդ ընտրուած Իսրայէլ անուն վար-
դապետ մը ճամբայ կը հանեն 'ի Կարին», «Կա-
րապետ Եպիսկոպոսն իւր պաշտօնանկութեան
լուրն Առածին պէս սաստիկ կը յուզուի և կը
ցաւի ասելով թէ ՚իմ տիրող կառավարութեան
և Ազգին ծառայութիւն մը մատուցանելու բազ-
ձանքով իմաց տուի Պատրիարքարանին գաղ-
թականաց առաջին առնել տալու համար և
Պատրիարքարանն, զիս քաջալերելու փոխան,
պաշտօնանկ ընելով իմ տեղ ուրիշ մարդ կը
կարգէ, կեցիր ուրեմն, որ ես զ'Կարին աւերակ
դարցունեմ, թո՛ղ Պատրիարքարանէն խրկուած
նոր Առաջնորդն (Իսրայէլ վարդապետ) աւերա-
կաց վերայ առաջնորդ լինի», «այս խօսքին վե-
րայ ինքն ևս մղում կըտայ գաղթականութեան
իմաց տալով ամեն կողմը թէ «պատրաստուե-
ցէք գաղթելու և ես ընդ ձեզ եմ». ամենք կը
պատրաստուին և միահամուռ կը գաղթեն 'ի

Ռուսաստան և երբ կը հասնին Հասան-Քալէ ըսուած դիւղաքաղաքն Իսրայէլ վարդապետն ետեւուն կը հասնի զիրենք (զգաղթականս) վերադարձնելու . սակայն Կարապետ Եպիսկոպոսի թելադրութեամբ լաւ ծեծ մը կուտէ գաղթականներէն և նորէն կը վերադառնայ 'ի Կարին , ուր 20 տուն միայն Հայ կը գտնէ , զոր իրեն համար իշ ժողովուրդ համարելով չ'կենար 'ի Կարին , այլ վերադարձ կընէ 'ի Պօլիս» : Այսպէս ահա Կարնոյ քաղաքն սոյն օրինակ անցքեր տեսած է :

Գաղթականութեան յիշեալ թուականէն ց'արդ 36 տարի է . սոյն ժամանակամիջոցին մէջ այդ 20 տունն 2,000 եղած է թէ գաղթականաց ոմանց վերադարձովն և թէ այլ և այլ գաւառներէն գալովը . ուստի ներկայ թիւն թէև կէսն լինի գաղթելոց թուոյն , այսուամենայնիւ դարձեալ պահ մը կրնայ զմեզ մխիթարական տպաւորութեան մը ներքև պահել և չ'թողուլ որ յայտնեմ մտքիս և սրտիս զգացած արդար ցաւըն ընդդէմ այն Պատրիարքին և Ամիրայիցն , որք անխոհեմութեամբ տեղի տուած են այդմեծ գաղթականութեան , որ յիւր ժամանակին Ազգին և միանգամայն Տէրութեան հաւասարապէս ահագին զնասուց պատճառ եղաւ :

ԿԱՐՆՈՅ ՀԱՅՈՅ ՀՈՅԱԿԱՊ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Յանուն Ս. Աստուածածնայ կառուցեալ

սոյն եկեղեցին 42-43 տարուան է և շինուած 20 սիւներու վերայ, կոփածոյ կարմրագոյն քարերէ, իւր ընդարձակութեան համեմատ բարձրութիւն չունի, այսու ամենայնիւ իւր հսկայութիւնն Օսմանեան Ասիական մասին վերայ հազուադիւտ է. ունի 3 խորան և երեք դրունք, առաջինքն ևս փոքր են եկեղեցւոյ մարմնոյն համեմատութեամբ. սիւներն միակտուր են, որք տեսանողաց իրաւի զարմանք կը պատճառեն: Կանանց վերնատունն ճաշակաւոր ճարտարապետի մը գործ է:

Եկեղեցւոյ Հարաւակողմն կից մատուռ մի կայ քարաշէն, զոր « տաճար » կ'անուանեն և է անթուահան: Եզր Կաթուղիկոսին օրով սոյն մատրան մէջ եղած է այն ժողովն, յորում Հայք միաբանած են Յունաց հետ: Եկեղեցին ունի գեղեցկաշէն զանգակատուն մը և իրեն յԱրևմտահիւսիս մէկ քարընկէց հեռու ընդարձակ գերեզմանատուն մը՝ որ ծառազարդեալ և կանոնաւորեալ լինելով՝ մեծ հաճոյք կ'ըզայ տեսանողն, թերևս մի և նոյն հաճոյք կ'ըզան նաև այդ յաւիտենական ննջարանի մեռելոց հողիները, տեսնելով իւրեանց 'ի հող տապանի թաղուած մարմիններու սոյն զուարճալի բնակավայրըն, ուր կիւրակէ և տօն օրերը գեղեցիկ ժամանակ կ'անցունեն քաղաքիս գրեթէ ամեն կարգի ազգայինք:

Կարնոյ Հայոց հին պապերու այս գերեզմ

մանատուն տեղւոյն ծանօթներէս միոյն առաջ-
նորդութեամբն տեսնել ուղեցի և 'ի միասին
գալով մասնք յայս նուիրավայրն, ուր երկու
հոգիներ մի անհոգի տապանաքարի քով կե-
ցած յիշատակագիր մը կ'ընթեռնուին և կը վի-
ճէին. իւրեանց վէճի առարկայն էր թէ « երբ
երկու տարասեռ և տարակրօն մեռեալներ մի
և նոյն գերեզմանոցին մէջ իրարու քով թաղ-
ուին, արդեօք իրական ապացոյց մի կայ թէ
սոցա հոգիներն իբարու հետ կը կռուին կամ ի-
րարու դէմ թշնամութիւն կը սնուցանեն 'ի հան-
դերձելումն և կը դիմեն Սրգարոյն » . սոքա
ղիս դատաւոր ընտրեցին, որ զիրենք նախա-
պէս ողջունած և լուութեամբ կեցած մտիկ
կընէի իրենց հոգեկան կամ մարմնական այս վէ-
ճին. տակաւին և ոչ միոյն իրաւունք տուած՝
ասացի ես աշխարհական եմ և կրօնական այս
օրինաց հարցերու վճռատու վնեւ չ'կարեմ, մի-
այն թէ մարմնաւոր աշխարհիս մէջ ապրած ա-
տենք լիկ զհոգեկան մտածելն կը նշանակէ քան-
դել մարմնոյ և հոգւոյ միացմամբ կազմակեր-
պեալ՝ Սատուածային պատկերով մարդկեղէն
խորհրդաւոր շէնքն, որոյ որ և է մի մասն վըշ-
տացած ժամանակ կը վշտանան նաև մնացած
բոլոր մասերն ևս, ուրեմն մարմնոյ բոլոր ան-
դամներն տարբեր պաշտօնով հաւասար իրա-
ւունք կը վայելէն այդ շէնքի գերագոյն ճար-
տարապետին առջև և հաւասարութեան այդ

սուրբ օրէնքն սիրել և յամենայնի գտնուիլ հաւատարիմ յանձնարարած՝ բաժնուեցայ իրենցմէ :

Ազնիւ վերծանող, սոյն միջանկեալ պարբերութեան մասին ներողամիտ եղիր, զի գրածս անկարևոր մի բան չէր և մեր Երկրի ամեն կողմի Հայոց կեանքն այս խնդիրէն իւր բաժինն ունի, զոր մարմնաւոր կամ հոգեւոր կարծելուդ մէջ ազատ ես, միայն թէ վերջի անունն տալոյ սխալանաց մէջ ընկնելէն զգուշացիր, ահա կ'ասիմ քեզ :

* * *

Գերեզմանոցիս մէջ կայ նոյնպէս սիրուն մատուռ մը, զոր Ռուսք 1878 թուականին կառուցանել տուած են «ի յիշատակ վերջի պատերազմին աստ Օսմանեան զինուց առջև հրացանով ընկած Ռուսական հասարակ զինուորաց, որոց գերեզմաններէն շրջապատեալ է այդ մատուռն, որ կը կենայ այժմ դրօքն փակելօք :

ԳԼ. ԻԵ.

ԲԱՐԵՐԱՐԱՅ ՅԻՇԱՏԱԿՆ ԱՆՄԱՀ Է

Կարնոյ մէջ ժամանակ առ ժամանակ տեսնուած են և կը տեսնուին մեծահոգի ազգայինք, յորոց մի քանիներու անուանքն իւրեանց գործերովն աստ նշանակել արժան կամ լաւ ևս է ըսել պարտք կը համարիմ: Մեծանուն և բարեյիշատակ Խաչատուր էֆէնտի Փաստըրօ

մածեան , որ 500-600 ոսկի ծախք ընկելով՝ Կար-
 նոյ եկեղեցւոյ վերոյիշեալ զանգակատունն դե-
 ղեցկօրէն շինել տուած է , զոր արդէն 1838ի երկ-
 րաշարժն կործանած էր : Մեծանուն և բարեյի-
 շատակ Յակօբ Էֆէնտի Մակարեան , 1000-1300
 ոսկւոյ ծախիւք , տեղւոյս խարխուլ և անբաւա-
 կան վարժարանն քակել տալով՝ նոր և ընդար-
 ձակ վարժարան մը կառուցանել տուաւ և այժմ՝
 հանգուցելոյն յիշատակագիրն այդ լուսոյ տա-
 ճարի դրան ճակտի վերայ դրոշմեալ կը տեսա-
 նի : (*) Տէր Աղարեան Սողոմոն աղայի աղնիւ
 որդիք և մեծաշուք ժառանգորդք , 500-600
 ոսկի ծախիւք , կառուցանել տուած են երկսեռ
 վարժարան մը քաղաքիս Չայղարայի թաղին
 մէջ . 'ի վեր նշանակեալ ազգօգուտ շինութեանց
 մէջ այժմեան Պատրիարք Ամեն Վեհապետեան
 Սրբազան Հայրն գործօն դեր մ'ունեցեր է , ինչ-
 պէս նաև Աղգային այլ շինութեանց մէջ , զորօրի-
 նակ հոյակապ Առաջնորդարան և Հովիտիմեանց
 անուամբ աղջկանց վարժարանն Նորին Բարձրա-
 շքնորհ Սրբազնութեան օրովն և ջանքով շին-
 ուած են , որմէ յառաջ Կարնոյ մէջ իգական
 սեռի դաստիարակութիւնն տակաւին սկսած չէր .
 նոյնպէս կարեւոր պարագայ մի է յիշեցնել թէ
 մինչև 'ի սոյն շինութեանց թուականն քաղաքիս
 մէջ , դուն ուրեք , երկայարկ շէնքեր գտնուած

(*) Կանխաբանի մէջ յիշուած Միսակ Էֆէնտին
 թոռնիկն է այս առաքինի մարդուն :

են, այնպէս որ կը պատնուի թէ « երբ առաջնորդարանն երկայարկ կը կառուցուի հասարակութենէն շատերն կը զարմանան ասելով թէ « այս ի՛նչ տեսակ տուն է, որոյ դուռն բարձրէն բացուած է », ասկէ կարելի է մատամբ մը հետեւցնել թէ Կարնոյ մեր Հայոց մտաւոր զարգացման շերմացափն 1862էն (շինութեան թուական) կսկսի բարձրանալ :

Կարնոյ մէջ նշանաւոր են հետեւեալ գերդաստաններն՝ ինչպէս Պալլարեան, Նշիկեան, Եանըքեան, Տէր Ներսէսեան, և Խանճեան եղբարքն :

Վարժարան

Քաղաքիս լուսաւորչական Հայք ունին 3 հատ Ազգային վարժարաններ. Ա. Մայր վարժարան « Սրճնեան » կոչուած՝ ընդարձակ և յարմարագոյն շինութեամբ, որ կը գտնուի Եկեղեցւոյ բակին մէջ (զի դարաւոր փորձերն մեզ ցոյց տուած են և յետ այսու աւելի կը տան թէ դպրոցն երբ Եկեղեցւոյ բակէն հեռանայ՝ կեանք ունենալէ կը դադրի և աւելի անոր համար, որ նորա լումայովն կապրի : Սրական սեռի այս վարժարանն 600-630 աշակերտք կը դաստիարակէ, տարիքնին 6-13 : Բ. Եկեղեցւոյ մերձ « Հռիփսիմեանց » օրիորդաց վարժարան, որոյ աշակերտուհեաց թիւն 400ի կը հասնի, տարիքնին 6-13 : Գ. Թագ. երկսեռ վարժարան, որ Եկեղեցիէն հեռու, Զայդարայ ըսուած թաղին

մէջ շինուած է (որոյ հիմնարկողաց յիշատակութիւնն վերեւ բրած եմ' արդէն) , սոյն կրթարանի երկսեռ ուսանողաց թիւն է 140-150 :

Մանասոր Վարժարան :

Ա. Աղգի մեծանունն ԲՍՐԵՐԱՐ աղա Մկրրտիչ Սանասարեանցի բարձրագոյն վարժարանն , հիմնարկուած 1881 թուականին և ուր Գերմանական ուղղութեամբ կը դաստիարակուին 90 ի մօտ ուսանողք , որք մեծագոյն մասամբ գիշերօթիկ են : Սոյն վարժարան հիմնարկող բարերարն Հոյարնակի այլ և այլ դաւառներէն 25-30 ուշիմ պատանիք հաւաքել տալով՝ իւր ծախսք դաստիարակել կը տայ յանուն քաղաքակրթութեան . . . թոշակաւոր ուսանողքն խիստ համեստ գումար մը միայն կը վճարեն : Սանասարեանց ազնիւ ազգատոհմի անուան նուիրեալ այս վարժարանն , բաց ի այլ և այլ պաշտօնեայներէ , երեք գլխաւոր Վարիչ-պաշտօնեայ ունի , զորս յիշեալ Հայրենասէրն դարձեալ իւր ծախքով 'ի Գերմանիա կրթել տուած է : Վարժարանն որ իննամեայ շրջան ունի , կը համապատասխանէ Գերմանիոյ Միջնակարգ վարժարանաց աստիճանին և կը բաղկանայ Նախակրթարանէ ու Կրթարանէ . առաջինն կը պարունակէ երեք դասարան և երկրորդն կը պարունակէ վեց դասարան :

Վարժարանն ունի նաև գործատուն , (որոյ մէջ յարմարութիւն ունեցող ուսանողքն կղբա-

դին մասնաւոր արհեստներով), զոր հետզհետէ կատարեալ Արհեստանոցի վերածելոյ մտադիր է հիմնադիրն, որ իւր վարժարանին համար պիտի բանայ նոյնպէս Մասնագիտական շրջան մ'եռամեայ ընթացքով :

Բարձրագոյն Կրթարանիս անմահ բարերարի ՅԻՇԱՏԱԿՆ, դարուց 'ի դարս անմուաց պիտի պահուի ամեն Հայ սիրտերու մէջ, զի ինքն առաջին միջնորդ կը հանդիսանայ . . . քաղաքակրթութեան հիմնաքար դնելոյ, բանալով այսպէս երկու հատ լուսոյ տաճարներ, մին 'ի Վասպուրական՝ Վանայ մէջ իգական սեռին համար, և միւսն 'ի Բարձր Հայս՝ Կարնոյ մէջ արական սեռի համար :

Պ. « Աղապալեան վարժարան » զոր բացած է Մկրտիչ Էֆէնտի Աղապալեան, երեք տարիէ 'ի վեր. ունի 100 ուսանող և Լուսահոգի Իփէքճեանի 1881 ին շինած Կրթական ընդհանուր ծրագրի թաղային վարժարանաց վերաբերեալ մասին կը համապատասխանէ. անձնուէր Հիմնադիր-Տնօրէնի Զանքերն գովութեան արժանի են : Գ. Հռովմէական Հայոց « Լաղարիսթ » և « Անարատ Յղութիւն » անուամբ երկու վարժարաններն, մին արական և միւսն իգական սեռին պատկանեալ և յանձնուած՝ մի քանի Լատին կրթօնաւորաց, որք ունին իւրեանց յատուկ եկեղեցին Աստուածածին կոչուած : Սոյն վարժարանաց մէջ 200 էն աւելի ուսանողներ կան և

մեծ մասամբ Լուսաւորչական ու մնացեալներն են Յոյն, Պարսիկ և Մահմեդական: Գ. Բողոքականաց երկուսն վարժարանն՝ հաստատուած բազմահայ թաղի մը մէջ: Ե. Նախակրթարան Յունաց, որք ունին նաև Ս. Գէորգ կոչուած եկեղեցի մը:

Կարնոյ Հայոց ազգային վարժարաններն 1200 ոսկի ծախք ունին տարեկան, որ կը հայթայթուի, ամենամեծ մասամբ, եկեղեցւոյ կաւուածական եկամուտներէն. կրթական ուղղութիւնն գլխաւորաբար կը պատկանի Գեր. Առաջնորդին, որոյ բարձր և համակրելի դիրքն մեծամեծ յոյսեր կը ներշնչեն թէ ուսումնասէր Կարնեցիք իւրեանց ժրջան Առաջնորդին աջակցելով, քիչ ժամանակի մէջ վարժարաններու ուսումնական վիճակն պիտի կարողանան հասցնել այն բարձրութեան, որ համապատասխան լինի քաղաքի անուանն, ըստ որում Կարին ընդարձակ կուսակալութեան մը կեդրոն լինելով՝ Կարնեցիք իրապէս կը դանուին խիստ լաւ պայմաններու ներքեւ, որով շատ քիչ պատճառ ունին բարձի թողի ուղղութեան մը հետևիլ:

Կարնեցին անձանօթ մը տեսած ատեն կը հետաքրքրուի և կը ջանայ ոչ թէ միայն զանձանօթն ճանաչել, այլ նաև եթէ կարելի է նորա սրտի և մտաց խորհուրդներն իսկ գիշնալ: Կար-

նեցին ունի նոյնպէս գովելի և միանգամայն ըն-
 դօրինակելի այլ յատկութիւնք ինչպէս անկեղ-
 ծութիւն , ում նկատմամբ իլը լինի թող լինի ,
 ընտանեւէր է , պանդխտութեան գիմելն ինչ է
 չգիտեր և արդէն իրաւամբ դատապարտելի
 մի բան դարձած է , ամեն ոք կապրի իւր ըն-
 տանեաց քով և երբ նեղ վիճակի մէջ գտնուի
 գիտէ սակաւապետ կենօք ապրելով ինքզինքն
 դոճացնել : Սու հասարակ զուարճութիւն կը սի-
 բեն , միայն թէ արհեստաւոր դասերէն ոմանք ,
 որպէս ինձ պատմեցին , երբեմն իլը չափազան-
 ցեն այդ զուարճասիրութիւնն , որ չկրնար պա-
 խարակելի չնկատուիլ երբ կը շեղի իւր օրինա-
 ւոր սահմանէն : Սօքա Հայրենի աւանդութիւնք
 շատ լաւ կը պահեն թէ 'ի վանս ուխտադնա-
 ցութեամբ , թէ պահեցողութեամբ և թէ' այ-
 լովք հանդերձ : Ունին 'ի Պօլիս մասնաւոր պան-
 դուխտներ , որք վաճառական են և ունին պա-
 տուաւոր գիրք մը : Կարնեցի ընտանիք քաջ
 գիտէ տան շինարարութիւն և հեռատեսել ա-
 պագայի անակընկալ անբաղդութիւնն ներկայի
 բարեբաղդ վիճակի մէջ և ըստ այնմ կը անտե-
 սէ իւր տնական կացութիւնը , յամենայնի պար-
 կելչա և ժիր է : Տեղւոյս Հայքն ունին խօսից
 մէջ իրենց յատուկ մասնաւոր նշան մը զոր օրի-
 նակ կուգամ 'չե , կերթամ 'չե , կաշխատիմ 'չե ,
 և ըն. սոյն նշանն , որ ուսեալ մասին մէջ չտես-
 նուիր , կը համապատասխանէ մեր Պօլսեցի եղ-
 բարց 'չօրին :

ԳԼ. Ի.Զ.**ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿ**

Կարնոյ մէջ կը նստին Ռուսական, Անգլիական, Գաղղիական, և Պարսկական Իեսպանք: Քաղաքն ունի պատրաստ պէտք եղածին չափ զինուորական զօրութիւն և կը պահպանուի ամենայն աշարջութեամբ: Շատ գոհ եմ աստանօր յիշատակել թէ մեր Հայոց և դրացի Մահամետականաց մէջ օր ըստ օրէ վերստին կը քաղցրանան այն ներդաշնակ յարաբերութիւնքն, որ տեղւոյ հանրածանօթ, այլ անստոյգ դէպքերէն պահ մը դառնացած էին և հետզհետէ անհետ լինելոյ վերայ կը գտնուին իւրեանց մէջէն այն տխուր տպաւորութիւնքն, որոց երեսէն բանտարկեալներն մեր Օգոստափառ Կայսեր ներման արժանացած՝ անցեալ տարի արձակուեցան ՚ի մխիթարութիւն իրենց թշուառ ընտանեաց և ՚ի գոհունակութիւն համայն Ազգին:

Կարնոյ մեր Ազգային Վարչութիւն իւր բոլոր ճիւղերովն կանոնաւոր եղանակաւ (սահմանադրապէս) կազմաւորեալ է շնորհիւ Գեր. Առաջնորդի անխոնջ ջանից, որ քաջ գիտէ պարագային համաձայն գործելով՝ մի լաւ յարաբերութիւն մշակել տեղական կառավարութեան և պաշտօնական այլ և այլ մարմնոց հետ, փափաքելի է սոյն օրինակ ձիրքեր տեսնել Հայաբնակի

բոլոր վիճակաց հովիւներուն քով :

Քաղաքիս համայն կրօնական թիւն 3500էն պակաս չէ և ՚ի նոցանէ երկու շուկայ միայն կայ ծածկուած , մնացեալքն բացօդեայ են և շինութեամբ պարզ : Պանդօղներու թիւն 150ի կը հասնի , որպէս և հացագործքն (ֆրէշէ) 180-200 . վերջնոց առն և տուրն ամենէն աւելի ընթացիկ է . շուկայքն բաւական լայն են , սւր ամառ եղանակին , երբ հով մը կը լինի , անվարժ երթեւեկողք կը պարտաւորին աչքերնին դոցել ու այնպէս քայլել , որպէս զի փոշի չըլենայ :

Բերքէ արածոսիւն (բոքօրֆաւօն) . — Կարին դուրս կը խրկէ մեծ քանակութեամբ ցորեան , և գարի , նոյնպէս անտանոց մէջ ոչխար , ձի , կով , եղ , և անոնց կաշին ու բուրդ :

Ներածոսիւն (նօքօրֆաւօն) . — Կը բերուին նւրոպական ամեն տեսակ ապրանքներ ու կանոնաւոր շէնքերու համար մեծ քանակութեամբ ընտիր փայտեր , որք Կարնոյ Հիւսիսակողման Սօշմուլէ կոչուած անտառներէն , և Նարմանէն (Տայք նահանգի մի փոքր վիճակ) կը կտրուին : Պարսկաստանէն կը բերեն կուռկուռի ծխախոտ (նեփէթէ) , բամպակ . և ընտիր դորդեր (նուլէ) :

Կարնոյ վաճառականութիւն և արհեստք առևտրական ու արհեստական վիճակն , բաղդատաբար , բաւական շարժուն են և ոչ մեռեալ , արդէն Օսմ . Հայաբնակ գաւառաց բոլոր կեդ-

րոնական քաղաքներէն առաջին լինելով՝ ուղղա-
կի յարաբերութիւն ունին անոնց հետ, ինչպէս
Երզնկայի, Մշոյ, Բաղիշոյ, Վանայ, և այլոց
հետ. ամեն օր բազմաթիւ կարաւանաց երթե-
ւեկութիւնք անպակաս են քաղաքիս մէջ :

Տեղւոյս սովորական արհեստներն են պը-
ղնձագործութիւն, դարբնութիւն, պայտառու-
թիւն, գինագործութիւն, ոսկերչութիւն, դեր-
ձակութիւն, կօշկակարութիւն, թամբագործու-
թիւն, հիւսնութիւն, ոստայնանկութիւն, օճա-
ռաչինութիւն, խաղաղորդութիւն, ներկարա-
րութիւն, սեւ սաթի շինութիւն, մամաչինու-
թիւն. կան նոյնպէս ժամագործ, սիկարնիկ և
սանտր շինող, որմնագիր և այլն և այլն : Յիշեալ
արհեստներէն շատերն ունին իւրեանց տեսակ-
ներն և իրարմէ քիչ ու շատ կարեւոր տեղ բըռ-
նող. որոց մէջ պղնձագործութեան արհեստն
ղարգացեալ վիճակի մէջ է և կրնայ Պօլսոյ հետ
մրցիլ : Արհեստաւորներն գիտեն հին և կոտո-
րակեալ պղնձեղէններն հալեցնելով այլ և այլ
մեծութեամբ կաղապարել և ապա բոլորակի
ծեծելով տախտակներ բանալ, զոր իրենք ֆու-
շ կ'անուանեն : Երկրին ամեն կողմեր կը տար-
ուին 'ի վաճառ տեղւոյս պատրաստած պղնձե-
ղէններէն, սեւ սաթ, որմէ կը շինեն սիկարնիկ՝
Տայք նահանգէն (Բարձր Հայոց Արեւելահիւ-
սիս) կուգայ :

Հայք կ'ըբաղին գլխաւորաբար վաճառա-

կանութեամբ և արհեստներով, նոյնպէս են Յոյնք և Պարսիկք . Մահմետականքն կը պարապին նպարավաճառութեամբ և մասնաւոր առով ու տրով . կան իրենց մէջ բաւական թուով թամբադործ, մնավաճառ, խաղաղորդ . սոքա կ'ապրին նմանապէս անշարժ կալուածոց եկամուտներով ու կառավարական զանազան պաշտօններով . Սոքա ձիավաճառութեան մէջ առաջին տեղին կը գրաւեն և սմանք ձիու բնաւորութենէն և աղէկութենէն լաւ հասկնալուն մէջ համբաւ ունին :

Քաղաքիս վերայ այսչափ գրել բաւ համարելով՝ անցնիմք իւր գիւղերուն, որոնց անուանքն նախ նշանակեմք, իւրեանց ունեցած Հայկական ձեռոց պատճառաւ, և ապա բնակութեանց թուոյն մեծութեան կարգաւ իրենց վերայ խօսիմք :

Կարնոյ գաւառին վերաբերեալ գիւղերուն թիւն 43-50 ի կը հասնի և ամենամեծ մասամբ խառնարնակ են, այսինքն Արմենական և Մահմետական տարրերէ կը բաղկանան . սոյն գիւղերն առ հասարակ դաշտային լինելով ժողովուրդն, նման լեռնականաց, կոկորդական ձայն չ'ունի : Բնութիւնն, որպէս վերև յիշած եմ, իւր ցրտութեամբ կը զլանայ պաղոյ ծառ մը հասցընելոյ բնակչաց համար, որք Վասպուրական

նահանգի մերայնոց նման միայն երկրագործութեամբ չեն զբաղիր, այլ գեղեցիկ հեռատեսութեամբ շատերն ալ արհեստաւոր են, ինչպէս սղնձագործ, սղնձաջինջ (†-ւրջ), դանակագործ, բեւեռագործ, որմնագիր, հիւսն, պայտառ, կտաւագործ և ջորեպան:

Գ.Լ. Ի.Է.

ԿԱՐՆՈՅ ԳԱՇՏԻ ԳԻՒՂԵՐՍԻ ԱՆՈՒԱՆՔՆ(*)

Կան, Օճնի, Զիթահող, Ագարակ, Խարարղ, Կեղ, Ըլըճա, Հինձք, Ումուտում, Կըրիչք, Մուտուրկա, Արծաթի, Տիարիգամ, Ճինիս, Ըղտաձոր, Ղարահասան, Թուանջ, Գոմք, Սօլուք-Չերմիկ, Գուընիկ, Շեխնոց, Թեթկիր, Գեղախոռ, Ապըլհինտի, Սէօկիւթլի, Պատիչէն, Գղըլքիլիսէ, Բլուր, Միւտիւրլիւկ, Սալաձոր, Թօփալ-չափուչ, Նօր-չէն, Կրճնկոց, Մնկառինջ, Երկնուստ, Երկայն-մասուր, Շեփիկ, Եօղպէկ, Արչնի, Վերին գիւղ:

Շարունակեմք այժմ մեր գիւղագրութիւ-

(*) Կարնոյ գիւղօրէից վերայ ընդհանրապէս խօսած ատենս չեմ ուզեր շնորհակալութեամբ չ'յիշատակել Արժ. Տէր Յովհաննէս քահանայ Վաղարշակերտցին, որոյ սոյն գիւղերու մեծ մասին վերայ հըրատարակած 40 երեսէ բազկացեալ ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԳՈՒԹԻՒՆ մեր առած տեղեկութիւնք մասամբ մը ճոխացուցին վերաբերութեամբ այն գիւղերուն, զորս անձամբ այցելելոյ ոչ պատենութիւնս եւ ոչ իսկ պէտք զգացինք:

նրն այս կողմերուն և այն կարգաւ, զոր վերև յիշած եմ, նշանակելով հանդերձ կարեւոր մասի գիրքն և հեռաւորութիւնը Կարնոյ քաղաքի նկատմամբ: Գիւղորայքն մեծագոյն մասամբ կը գտնուին Կարնոյ դաշտի (որոյ ընդարձակութիւնն արդէն սահմանած եմք երես 136) յԱրևմբաեան Հիւսիսակողմն, միջին հաշուով $3\frac{1}{4}$ -4 ժամու շառաւիղով կիսաբոլորակ մի կը կազմեն, որոյ կեդրոնն գրեթէ ղԿարին քաղաք համարելով:

ԿԱՆ. — Գիւղս կը գտնուի յԱրևմտահիւսիս Կարնոյ և անկէ 1 ժամ հեռաւոր, որոյ դաշտավայրի բոլոր գիւղերու մէջ բազմահայութեամբ և կարեւորութեամբ առաջինն է, զոր կրնամք գաւառիս Գիւղաքաղաք կամ Մայրգիւղ սեպել: Բնակութեանց թիւն է 280, որմէ 200 տուն Արմենական են և 80 Մահմետական: Հայք ունին Ս. Փրկիչ անուամբ կոկիկ եկեղեցի մը, կառուցմամբ ոչ դարաւոր, չորս հաւքահանայ և ծաղկոց, ուր ծաղկելոյ փափաքով կը դիմեն 120 ի մօտ ուսանողք, յորս 25-30 իգական սեռէ են: Բնակիչք աւելի արհեստաւոր են քան թէ հողագործ: Տեղոյս մերայնոց մասին կ'աւանդեն թէ «Շիրակայ մեծ քաղաքէն (Անի) դաղթած են» և չկարծեմ որ սոյն լակոնական խօսքն ստուգութենէ հեռու լինի:

ՕՉՆԻ. — Բնակիչ 160 տուն, որմէ 100 Հայկական և 60 Տաճկական են, Հայք յանուն Ս.

ԵՐՐՈՐԴՈՒԹԵԱՆ կառուցեալ ունին եկեղեցի մը . կայ նաև ծաղկոց մը , որոյ մէջ 50 մանչ և մի քանի աղջկունք կը դաստիասակուին դեղձկական ուղղութեամբ : Տեղւոյս բնակիչքն ևս դրեթէ կիսով չափ արհեստաւոր են : Հայերն ունին ընտանեկան և ընկերական դուլելի կեանք մը և իրարու հետ սիրով կ'ապրին :

ԶԻԹՍՀՈՂ. — Ունի 100 տուն բնակիչ , մեծ ծաղոցն մասամբ Հայ և մնացեալն Մահմետական : Մերայինքն ունին Ս. ՍՍՏՈՒԱՅՍՆԻՆ անուամբ գեղեցկակերտ եկեղեցի մը , որոյ մէջ կայ ճարտարարուեստ խաչկալ մի , զարդարեալ կրօնական խորհրդաւոր պատկերօք . սոյն ընտիր ձեռակերան Կարնոյ հին արհեստաւորաց շէնքն է , որով մարդս դիւրաւ կրնայ գաղափար մի կազմել այս ժողովրդեան մտաւոր ճարտարութեան և արհեստական ունակութեան վերայ . ունին նախակրթարան մը 50-60 արական և իգական սեռէ բաղկացեալ մանուկներով . գիւղս շատ անգամ դրսէն ուսուցիչ չունենալով տեղական քահանայից ձեռամբ կը դաստիարակուի տեղւոյս նոր սերունդն , որ տակաւին կարեկցութեան արժանի վիճակ մ'ունի :

Զիթահողի սահմանէն կանցնի գիտակ մը , որ կը բղխի Հիւսիսակողմի « խաչափայտի » լեռանց ճեղքուած քներէն , ոլորապտոյտ շրջելով կը դառնայ յԱրեւմուտ և կը խառնի 'ի Մօրին(*) :

(*) Սեւ դետոյ մի լայն տեղին դարերէ 'ի վեր մօ-

ԳԼ. ԻԸ.

ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆ ԿԱՐՆՈՅ ԳԻՒՂՕՐԷՒՅ

Ա.Գ.Ս.ՐԱԿ. — Բնակութիւնք 103 տուն, յորմէ 70 Հայկական և 33 Տաճկական են : Հայքունին ՍՈՒՐԲ ՀՐԵՇՏԱԿԱՊԵՏ կոչուած եկեղեցի մը, կայ 2 քահանայ և մէկ ծաղկոց : Գիւղս Ազգին տուած է մի գոհար Պ. Մկրտիչ Խաչիկեան՝ ազնիւ երիտասարդն, զգայուն և հեռատես . . . որ բնակութիւնն այժմ հաստատած է քաղաքին մէջ, ուր ՚ի շարս ուսեալ մասին պատուաւոր տեղի մը կը գրաւէ և որոյ պապու վերայ եղած հետեւեալ տեղեկութիւնք կարևոր կը համարիմ պատմել և ապա շարունակել.

Կարնոյ ընդհանուր գաղթականութեան ժամանակը (տես էջ 140) . միմիայն այս Ազարակ գիւղի Հայերն իւրեանց տեղէն չ՛շարժեցան, ըստ որում Քահէթ—Թորո (Թորոս) Խաչիկեանն կարող կը լինի տեղւոյ / Հայերն հանդարտեցնել և միանգամայն գիմադրել Կարապետ Եպիսկոպոսի կրից բռնութեան, որով դաւառիս համայն Հայերն կամէր տանիլ ՚ի Ռուսաստան . յիշեալ Եպիսկոպոսն երբ զԹորոն կրկին համոզմամբ և մասամբ մը սպառնալեօք կուղէ իւր նպատակին բերել, այս անգամին մեր ազնիւ Թորոն բարկութենէն Բաբելոնեան հուր կը տրացած եւ ոչ թէ տոանձին լճակ է, զոր յիշած եմք յերես 137 :

բաժնու ստեղծման գերտնից կը զարնէ, նման ճշմարտախօս Գալիլէին Նրկրագնդիս դառնալու վկայութեանն, և կը գոչէ ասելով « մենք աւելի նախապատիւ կը համարիմք մեռնիլ մեր Օսմանցու հողին վերայ և չ'թողուլ զՀայրենիս քան թէ երթալ օտարին հպատակ լինելով չունենալ տուն և տեղիք: » Այս վեհանձն պատասխանն համբաւ կը հանէ դաւառիս մէջ՝ մինչև որ կը հասնի ձէնէթ մէքեան Սուլթան Մահմուտի ականջը և անմիջապէս հրաման կընէ Կարնոյ նոյն ատենուան կուսակալ հռչակաւոր Իսէթ վաշային, որ պատուէ զՀայ Թորոն, որոյ հաւատարմութեան հողին զիւր համբաւն, որպէս ասացի, մինչև կայսեր ականջը հասուցած էր:

Կուսակալն կը կոչէ առ ինքն զանի (Հայ Թորոն) և շատ մը Խալէֆներ (պարզև) այս ազնիւ Հայուն տալէն ետքը անոր կը հագցունէ կարմիր և գեղեցիկ ծերանի մը և կը վերադարձընէ յիւր գիւղ ու մունետիկ հանելով ամեն կողմերը կը պատուիրէ թէ « սլ որ ագարակ գիւղի բնակչաց, որք իրենց հայրենի «~~ե~~» սիրելով չեն դաղթած, մնաս մը հասցնելու լինի « չարաչար պիտի պատժուի » այսպէս ահա մեր հայրենասէր Թորոն առօք և վառօք 'ի գիւղն կը վերադառնայ և դրացի Մահմետականացմէ ամեն տեսակ արգանք ընդունելոյ բողոքին կը հաղիպի և ահաւասիկ իր վերջի կտակն, զոր ըրած է մեռած պահուն « իմ մահուանէն «~~ե~~» եթէ

աշխարհիս գործերն դարձեալ պատերազմ՝ կը բերեն մեր այս Երկրին վերայ, դուք սիրէցէ՛ք հոգւով և մարմնով զՍամանցին, սիրեցէ՛ք ձեր Հայրենիք, որոյ օճախ քակողին դէմն իմ չորացեալ սուրբտիք պիտի բողոքեն՝ այս աշխարհի մէջ Սուլթանին առջև, և ՚ի հանդերձելու մն արդարոյն՝ և թող նա (գաղթող) երևի թշնամի թէ՛ մեր Տէրութեան, թէ՛ մեր Աղգին և թէ՛ մեր այս Ազարակին, ո՛ւր ծնած և սնած եմք գիւղովին »

հահաճէ՛ք թորոն

Ահարոյցի

ԽՍՐԱՐԶ. — Բնակիչ 90 տուն, յորմէ 60 Հայ և 30 Տաճիկ են: Հայերն ունին Ս. ԱՍՏ. ՈՒԱԾԱԾԻՆ անուն եկեղեցի մը, սիրուն տեսքով և ճաշակաւոր կառուցմամբ. իւր խաչկաշն ճարտարարուեստ գործ մի է, նուրբ և ընտիր. ՚ի ծերոց կ'աւանդի թէ « այս է Արծն քաղաք, հռչակաւոր և պատմական, բազմաթիւ եկեղեցիներով և հազարաւոր բնակիչներով » . սոյն աւանդութիւնն ճշմարտութեան կը մերձի երբ գիւղիս չըջապատի ընդարձակ աւերակաց տեղերն ՚ինկատ առնուի, որոցմէ, նման Մանազկերտ քաղաքին, դուրս եկած են երբեմն հին բաղանեաց և այլ շէնքերու հետքեր, պղնձէ անօթք, այլ և այլ զարդերու նշաններ և Հելլէնական դրոշմ կրող դրամներ. մենք թողումք տեղոյս հին վիճակի նկարագիրն Լաստիվերտա-

ցւոյ ճարտար գրչին և անցնիմք յայլ գիւղ :

ԸԼԸՃՍ. և ԿԵԶ (*). — Սոյն երկու գիւղերուն վերայ մեր Տեղագրութեանց Ա. Մասի երես 17-18 խօսած լինելով՝ աստ կրկնել աւելորդ կը համարիմ :

Հին ԶԲ. — Կարնոյ յԱրեւելահիւսիս և անկէ 3 ժամու չափ հեռաւոր. բնակութեանց թիւը 80 , որմէ 50 Լուսաւորչական Հայ, 20 Հռոմէական Հայ և 10 տուն Մահմետական: Մերայինքն ունին յանուն Ս. ԽՍ.ԶԻ շինուած եկեղեցի մը բարձր բլրոյ մը կողին վերայ, շրջապատեալ բազում տապանաքարերէ : Տեղւոյս Հայոց գերեզմանատան մի եղբւրաց վերայ մատուռիկ մի կայ , ոյր նկատմամբ կը պատմուի թէ « Մեծն Ներսէս Հայրապետի ճգնարանն եղած է » : Հինձք գիւղն ունի գետակ մը՝ որ կը բղխի մերձակայ լեռներէն . սոյն ջրոյ մէջէն գիւղացիք մանր ձկունք կ'որսան երբեմն :

ՈՒՄՈՒՏՈՒՄ (յոյսս). — Կարնոյ լեռանց Հիւսիսակողման ստորտը կը գտնուի , շինուած ընդարձակ բլրոյ մը կողին վերայ , և բաւական լաւ տեսարանաւ . ունի 78 տուն , որմէ 50 Արմենական և 28 Մահմետական են: Արմենականքն ունին Ս. ՅՍ.ԿՍ.Բ անուամբ գետնափոր եկեղեցի մը , հին և շատ ողորմելի . եկեղեցւոյս վիճակին նայելով կարելի է ասել թէ իւր շինու-

(*) Կեզ անուան տեղ սխալմամբ Պազ գրուած է գործիս Ա. Մասի յիշեալ երեսի մէջ :

Թեան ատենը զՍասուն ամիսն գեանի տակ պաշտելոյ ազատ կրցած են լինիլ : Երկու տարաւ կրօն բնակիչք թաղերով իրարմէ անջատեալ կը բնակին . . . :

Տեղոյս մերձակայ լերանց մէջ երբեմն « կով-ծուծ » կոչուած վայրի կենդանիք կ'երեւին, որոց մասին տեղացիք կը պատմեն թէ գառան չափ մեծութիւն ունի և երկայն պոչ մը, որով կը շըրջապատէ ոչխարի սրունքները, այնպէս որ խեղճ ոչխարն կը մնայ անշարժ և ինքն զնորա կաթ ծծելով կը թունաւորէ, որմէ այլ ևս ոչ ոք կը համարձակի ուտել. գիւղացիք բժշկական այլ և այլ դեղեր ՚ի դործ կը դնեն ոչխարէն այդ թոյն դուրս բերելոյ համար. զոր օրինակ արիւն կ'առնուն և յաճախ սառի նման պաղ ջրով կը լուանան ոչխարի ծիծերն և այնպէս կը կթեն ու կը թափեն. սոյն գործողութիւնն մի ամսոյ չափ կը շարունակեն և ապա կը համարձակին այդ ոչխարի կաթէն ուտել : Կարնոյ միւս լերանց մէջ սոյն օրինակ մլասակար կենդանիք ց'արդ չեն տեսնուած :

ԿՐԻՉՔ. — Բնակութեանց թիւն 73, որմէ 40 տուն Հայ և 33 Տաճիկ են : Հայերն ունին ՔՐԻՍՏՈՍ ԹԱՂԱՒՈՐ անունով պարզ եկեղեցի մը : Դիւղէս $\frac{1}{2}$ ժամ հեռաւորութեամբ քարայր մի կայ փորուած, զոր « քարաքիթ » կանուանեն, որոյ նկատմամբ անորոշաբար կաւանդեն թէ « Փէհրատ անուն մէկէ մը մնացած է » :

ՄՈՒՏՈՒՐԿԱ . — Կարնոյ Հիւսիսակողմն ,
բնակիչ 74 տուն , որմէ 60 Հայ և 14 Տաճիկ են .
Հայք ունին ՍՈՒՐԲ ՅԱՆՈՒՅ անուամբ բաւական
ճաշակաւոր եկեղեցի մը , քահանայ և ծաղկոց :

ԱՐՄԱԹԻ . — Բնակութեանց թիւն 70 , որ-
մէ 10 տուն Լուսաւորչական Հայ են , 40 Հայ
Կաթողիկ և 20 Մահմետական : Լուսաւորչական-
քըն ունին մի եկեղեցի , կառուցեալ յանուն
ՍՈՒՐԲ ՆՇԱՆԻ . գիւղս քաղաքէն 4 ժամ հե-
ռու է դէպ 'ի Հիւսիսակողմն և շինուած Տումշու
լերանց ստորոտը . ունի ջերմուկ մը , որ կը ծա-
ռայէ յառողջութիւն այս կողմերու բնակչաց :

ՏԻՆԱՐԻԳՈՄ . — Բնակիչ 70 տուն , կէսէն
աւելի Մահմետական . Հայկականքն ունին
ՍՈՒՐԲ ՄԻՆԱՍ կոչուած պարզ եկեղեցի մը և
խեղճուկ ծաղկոց մը , սոքա ունին նմանապէս
գեանափոր եկեղեցի մը , ուր զԱստուած պաշ-
տելոյ համար մտնելն այժմ պէտք չեն զգար
որպէս զգացեր են երբեմն :

ՃԻՆԻՍ . — Ունի 68 տուն , որմէ 20 Հայ և
48 Տաճիկ են . առաջինքն ունին ողորմելի եկե-
ղեցի մը՝ շինուած ՍՈՒՐԲ ԳԷՈՐԳՍՅ անուամբ ,
կայ ծաղկոց մը , որ չունենալէն տասն անգամ
աւելի գէշ է , աստ կը տեսնուի 3-4 տուն Յոյն :

ԸՂՏԱԶՈՐ . — Շինուած լերանց միջավայրը .
ունի 65 տուն , 35 Հայ են և 30 Տաճիկ . եկեղե-
ցին ՍՈՒՐԲ ՅԱՆՈՒՅ . Գիւղիս մերձակայ լեռներէ-
կը բղխին մի քանի աղբիւրք , պաղ և անուշա

համ, որոնք գլխիվայր կը վազեն կարկաջասահ ընթացիւք ՚ի դաշտն Կարնոյ և հոն կոռոզեն բաւական ուռենիք և բարդենիք ու միացմամբ երկու ջրաղացքներու ջուր տալով կը թափին Կարնոյ դաշտի Մօրին մէջ : Գիւղիս յԱրեւմբ-տակողմն Հայոց հին գերեզմանատան մէջ փոքրիկ եկեղեցի մը կայ և աւանդութիւն կըսէ թէ « Յունաց Հերակլէ կայսեր ժամանակը երբ կենաց փայտն գերութենէն կը վերադարձնեն, այս գերեզմանատունէն անցած ատեն նոր մեռած պատանի մը դագաղէն յարութիւն կառնու, այս պատճառաւ բարեպաշտ քրիստոնէսայք աստ փառաւոր եկեղեցի մի կը շինեն և կանուանեն զայն ՍՈՒՐԲ ԵՍՐՈՒԹԻԻՆ ՚ի յիշատակ տեսնուած հրաշիցն » այժմ ուխտատեղի է սոյն եկեղեցին, որ հաւանօրէն պէտք է յաջորդ եղած լինի փառաւոր նախորդի մը :

ՂԱՐՍ.ՀԱՍԱՆ. — Բնակութիւն 65 տուն, 30 Հայ և 35 Թուրք : Հայք ունին ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԱՄԱՄԻՆ անունով եկեղեցի մ'առանց ծաղկոցի, զոր ունենալոյ յոյսն ալ կը պակսի :

ԳԼ. ԻԹ

ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆ ԿԱՐՆՈՅ ԳԻՒՂՕՐԷԻՑ

ԹՈՒԱՆՁ. — Բնակութիւն 60, որմէ 20 տուն Հայ, 33 Թուրք և 7 Հռովմէական. աստ կայ երկու եկեղեցի, մին մերայնոց և միւսն Հռովմէականաց : Մեր Հայոց եկեղեցւոյ շրջապատը

ի է հին քարերով, նշմարելի են նոյնպէս աւերակաց հետքեր :

ՍՕՎՈՒՔ-ՋԵՐՄՈՒԿ . — Կը գտնուի Կարնոյ յԱրեւելահիւսիս և ժամ հեռաւորութեամբ ունի 60 տուն, որմէ 23 Հայկական և 35 Թուրքական են . Հայք ունին բաւական ճաշակաւոր եկեղեցի մը՝ կառուցեալ Ս. ՀՐԵՇՏՍԿՍՊԵՏԻ անուամբ, մէկ քահանայ, իսկ դպրոց « Աստուած տայ » . գիւղիս շրջապատը լի են հանքային զանազան ջրեր, տաքութեան բարեխառնութեամբ իրարմէ տարբեր, որպէս և համով և գոյնով : Սոյն հանքային ջրոց վերայ աւազաններ շինուած են, յորս ժողովուրդ (թէ քաղաքացի և թէ գիւղացի) կը լողանան յառողջութիւն, զոր յիրաւի շատ անգամ կը գտնեն :

ԴՈՒԸՆԻԿ . — Բնակութիւն 33, 40 Հայ և 15 տուն Թուրք . Հայոց եկեղեցին է ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԱՄԱՄԻՆ, որ ամեն տեղերու սովորական ՅՈՅՄՆ և ԱՊԱՒԷՆՆ է և այս ամենամեծ իրաւամբ . գիւղս ծաղկոց մ'ունի շատ ողորմելի և ժողովուրդ իրապէս ողբալի, որոց վիճակն աւելի իւրեանց *դէրու-լեւն* տալու է քան թէ դրացի Թրքաց ընկերական կացութեան, որ քաղցր բնութենէ դուրկ չէ :

ԴՈՄՔ (մակաղատեղիք) — Ունի 33 տուն, մեծագոյն մասամբ Թրքական . Հայկականաց եկեղեցին է ՍՈՒՐԲ ՅԱԿՈՒԲ, կայ քահանայ մը, իսկ ծաղկոց « Աստուած տայ » և ժողովուրդ

Ջերմեռանդ է Աստուծով և բնաւ դպրոցով :

ՇԵՆՆՈՑ . — Կը գանուի Կարնոյ յԱրեւելա-
հիւսիս , վերոգրեալ Կան գիւղաքաղաքէն 20
վայրկենի հեռաւորութեամբ . բնակութեանց
թիւն է 30 , որմէ 40 Արմենական և 10 Թրքա-
կան են . Արմենականքն ունին կոկիկ եկեղեցի մը ,
անուն ՍՈՒՐԲ ԹՈՎՆՆԻՍ , ժողովուրդն կրօ-
նասիրութեան չափ չունի ուսումնասիրութիւն ,
գիւղիս մէջ կը պահուի մագաղաթի վերայ գըր-
ուած ձեռագիր Աւետարան(*) մը :

ԹԵԹԿԵՐ . — Ունի 48 տուն , 40 Տաճիկ և
8 Հայ . վերջնոյն համար եկեղեցի և դպրոց
« Աստուած տայ » :

ԳԵՂԱՅՈՒՆ . — 43 տուն , որմէ 35 Հայ և
10 տուն Թուրք են : Հայք ունին քարուկիր ե-
կեղեցի մը՝ կառուցեալ յանուն ՍՈՒՐԲ ՍԱՐԳԻՍ
զօրավարին . . . :

ԱՊԸԼՀԻՆՏԻ . — Բնակ. 44 տուն , 20 Հայոց,
24 Տաճկաց , առաջինք ունին ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԱ-
ԾԱԾԻՆ կոչուած եկեղեցի մը , դպրոց չունին :

ՍԷՕԿԻԻԹԼԻ . — Տուն 42 , որմէ հանենք
գլխաւոր առաքելոց թուով Հայ , մնացեալ 30
տուն Տաճկական են : Տեղւոյս առաքելաթիւ
Արմենական բնակութիւնքն կը պարծին ՍՈՒՐԲ
ՅԱՐՈՒԹԵԱՄԲՆ , որ իրենց եկեղեցւոյ անունն է ,

(*) Սոյն Աւետարանն Եւագրի անուն կրօնաւորին
ձեռամբ գրուած է 'ի Հայրապետութեան Տնօն Պետ-
րոսի գետադարձի :

սօքա շունին վերնատուն , ուր հաւաքուելով թերևս մի օր հողւով սրբով լեցուն և սկսին քարոզել Երկրի Ժողովրդեան ՀԱՅ և ԲԱՆ :

ՊՍՏԻՇԷՆ . — Բնակութիւն 40 տուն , յորմէ 30 Հայկական և 10 Մահմետական են . վերջինքն առաջնոց և առաջինքն վերջնոց հետ լաւ յարաբերութեան մէջ են : Մերայինքն ունին Ս. ԳԷՈՐԳ անուամբ կոկիկ եկեղեցի մը , որոյ քահանայի տգիտութեան տխուր հետեւանքը Ժողովուրդն պարտաւորուած է կրել , այս պատճառաւ դիւղիս Հայերն մարդոցմէ ալ և դրեթէ Սատուծմէ ալ ձեռք քաշելոյ վրայ են :

ԳԸԶԸԼ ՔԻԼԻՍԷ (կարմիր եկեղեցի) . — Բնակութիւն 40 տուն , կիսով չափ Մահմետական . Հայերն ունին մի եկեղեցի՝ անուամբ Ս. ՆՇԱՆ , որմէ , 'ի զուր , նշան կը խնդրեն առանց դպրոց ունենալոյ և առանց դրի զօրութեան հաւատալոյ : Ես չեմ կարծեր որ սոյն օրինակ անխելք որ և է հպատակ մը , լուսաւորութեան հետամուտ եղող մեր Օսմ. տիրող Կառավարութեան պատուաբեր կարենայ լինիլ :

ԲԼՈՒՐ . — Բնակութիւն 38 տուն , 20 Հայ և 18 Մահմետական . առաջինքն ունին եկեղեցի մը Ս. ԳԷՈՐԳ անուն , իսկ դպրոց արդէն առնուն չունի :

ՄԻԻՏԻԻՐԼՈՒԿ . — Բնակութիւն 37 տուն , որոյ միաւոր թուոյն չափ Հայ և տասնաւորին չափ Տաճիկ են . Հայք եկեղեցի և դպրոց չու-

նին : Գիւղիս մերձակայ լերինքն ունին հետա-
քըքըքրական դիրքեր , զորս բնութեան խորհր-
դաւոր ձեռքն պատրաստած է :

ԹՕՓՍ,Լ-ՉՍ,ՎՈՒՇ . — Բնակութիւն 37 տուն ,
որմէ 8 տուն Արմենական և 29 Մահմետական
են : Տեղւոյս Հայերն ունին Ս. ՅՈՎՀՍՆՆԷՍ (հը-
նազանդութիւն) կոչուած պարզ եկեղեցի մը ,
որոյ այդ փոքրաթիւ ժողովուրդն հոգւով ջեր-
մեռանդ է , մասք 'ի խաւարի և մարմնով չքա-
ւոր : Իրենց դրացի մահմետականքն փեթակ
ունին , որմէ կը հանեն պատուական մեղք 'ի վա-
ճառ և դրամ (մետաղ) ունեցողներն միայն
կարող են ճաշակել զայն . իսկ անկուտին 'ի հե-
ռուստ վիղ ծռած, ուղածին չափ թող նայէ , ե-
թէ գործ չունի :

ՍՍ,ԼՍ,ՉՈՐ . — Բնակութիւն 36 տուն , որ-
մէ 8 Հայ և 28 թուրք են : Հայերն քահանայ
և դպրոց չունին , այլ ունին եկեղեցի մը Ս.
ՍՍՐԳԻՍ զօրավար : Գիւղս նախապէս բազմա-
հայ եղած է , որպէս իւր շրջապատի հնական
նշմարանքներն և պառկած տապանաքարինքն
ցոյց կը տան :

ՆՈՐ-ՇԷՆ . — Բնակութիւն 32 տուն , որոյ
վերջի միաւոր թուովն եթէ ամբողջը բաժ-
նենք , պիտի ունենանք քանորդին չափ Հայ ,
և նոյնչափ ալ թուրք : Մեռեալ մտօք Հայերն
ունին Ս. ՅՍՐՈՒԹԻՒՆ անուամբ եկեղեցի մը
փայտաշէն , զոր կառուցած է Անտոն անուն

Ռուսաստանայ մը , 'ի յիշատակ իւր ծնողաց :

ԱՐՔՈՒՆԻ . — Բնակութեամբ նախորդին հաւասար , Հայերն 20 տուն են Ս. ՅԱԿՈՒԲ եկեղեցիովն , դպրոց չ'ունին և քահանայ քիչ անգամ կունենան :

ԿՐՃՆԿՈՅ . — Բնակութիւն 30 տուն , կիսով չափ Հայ , որք ունին եկեղեցի մը Ս. ԽԱՉ անուամբ , որ պահապանն է իրենց թէ 'ի գիշերի և թէ 'ի տուրնջեան . դպրոց չ'ունին ունենալոյ յոյսին հետ :

ՍՆԿԱՌԻՆՁ . — Բնակութիւն 30 տուն , որմէ 10 Հայկական և 20 Մահմետական , առաջինք ունին եկեղեցի մը Ս. ՄԻՆԱՍ կոչուած :

ԵՐԿՆՈՒՍՏ . — Բնակութիւն 28 , որմէ 3 տուն Հայ և 23 Տաճիկ են . առաջինք ունին մի եկեղեցի յանուն Ս. ԳԱԲՐԻԷԼ ՀՐԵՇՏԱԿԱՊԵՏԻ :

ԵՐԿԱՅՆ - ՄԱՍՈՒՐ . — Բնակութիւն 26 տուն , յորմէ 20 Տաճիկ են և 6 Հայ , առանց եկեղեցւոյ և դպրոցի :

ՇԵՓԻԿ . — Բնակութիւն 23 տուն , որոյ միաւոր թիւն Մահմետական է և տասնաւորն Հայկական , որք ունին ողորմելի եկեղեցի մը :

ԱՐՇՆԻ . — Բնակութիւն 20 տուն , յորմէ 17 Հայ և 3 Տաճիկ են . Հայք ունին Ս. ՄԻՆԱՍ ըսուած եկեղեցի մը , ուր առաւօտ և երեկոյ խեղճ քահանայն կ'աղօթէ և կը յուսայ . . . :

ԷՕՁՊԷԿ . — Ունի 17 տուն , որմէ 7 Հայ և 10 Տաճիկ են : Այդ 7 մահացու հոշոյ թուով

Հայ բնակիչներն ունին մի եկեղեցի յանուն Ս. ԹԱԴԷՈՍ և Ս. ԲՍԹԹՈՒՂԻՄԷՈՍ առաքելոց :

Վերին Գիտղ. — Բնակութիւն 15 տուն
Հայ և եկեղեցին Ս. ՀՐԵՇՏԱԿՍՊԵՏ :

Կարնոյ գաւառի վերոգրեալ 40 գիւղերէն զատ կան տակաւին մի քանի աննշան գիւղեր , մեծագոյն մասամբ Թրքական :

Որպէս յայտնի կը տեսնուի , գաւառիս բոլոր գիւղերն յանցելումն ունեցած են համեմատական բազմահայութիւն մը , որ ներկայիս մէջ շատ նուազած է (*), 1829 ի ընդհանուր դադկանութեան պատճառաւ , որոյ առաջը նոյն ժամանակի (ամիրայութեան ատեն) ազգային վարչութիւնն կամ Պատրիարքն կարող էին առնուլ , որպէս կ'ստուգեն Կարնոյ խելահաս և հեռատես անձինքն , և չեն առած 'ի վնաս Ազգին և Տէրութեան հաւասարապէս :

Ամիրտիւրով գաւառիս դաշտի գիւղօրէից բնակութեանց թիւն կրնամք ունենալ 2000 տուն Հայկական և 1200 տուն Մահմետական . 36 եկեղեցի և ծաղկոց գրեթէ նոյնչափ , վերջինքն ամենամեծ մասամբ անուանական են : Մահմե-

(*) Խօսքիս ճշմարտութիւնն ինքնին կը տեսնուի , երբ իւրաքանչիւր գիւղի բնակութեանց թուոյն քով կը նշանակեմք եկեղեցին եւ իւր հին տապանաքարինք կամ դերեզմանատեղիքն :

տականքն թէև լինին եկովի . . . , սակայն արդարութիւն պարտք կը դնէ վրաս խոստովանել՝ որ իւրեանց ունեցած յարաբերական վիճակէն Երկրի տարրական կամ բնիկ ժողովուրդն բաւական գոհ լինելոյ պատճառներ ունի :

Կարնոյ դաշտի Հայ գիւղացիին արժանի է քաջալերութեան , զի ճարտար և աշխատասէր է ու բնականէն ներշնչեալ մտային այնպիսի տըրամադրութիւններէ և ձգտումներէ , որով կարող է արհեստական զարգացման մէջ մեծ տեղի մը գրաւել : Բաւական թուով Հայեր սեփական հող չունենալով այս և այն գիւղերու մէջ կաշխատին այլոց . և ընդհանրապէս սովորութիւն չունին պանդխտութեան գնալ և դեպքերիլ յօտարութեան շատ տարիներ և ընտանսիրութեան այդ զօրաւոր զգացումն՝ որ առանց չուանի զիրենք կը կապէ գտնուած տեղը , կարծէ գտնուիլ Հայաբնակի այլ դաւառացանհեռատես Հայոց սիրտերուն մէջ . վասն զի պանդխտողքն , ինչ ազգէ կը լինին թող լինին , ուղղակի և դրականապէս մլաս կը հասցնեն թէ իւրեանց ազգին և թէ միանգամայն տիրող կառավարութեան դանձուն , և ըսածս այնչափ պարզ ու գիւրրմբռնելի է որ բացատրութեան բնաւ պէտք մը չ'կայ :

Ս.զգային կեդրոնական Վարչութեան որոշմամբ այժմ Սպեր , Խնուս , Կեղի , Դերջան , և

Բասեն գաւառներն, որք մասնաւոր փոխանորդներով կը կառավարուին, մտած են ընդգերիշխանութեամբ Կարնոյ Առաջնորդութեան (այդ մերձակայ վիճակաց Ազգային գործերուն գիւրութիւն մ'ընծայելոյ նպատակաւ) :

Կարնոյ Առաջնորդութիւնն կուսակալութեան կեդրոնը գտնուելով իրաւամբ պարտաւորեալ է, Ազգային արեան բնական մղումէն, այդ կուսակալութեան սահմանին մէջ գտնուող այլ վիճակաց Հայերու գործոց օգնել՝ կառավարութեան հետ անոնց ունեցած յարաբերութեան մէջ և այդ վիճակներն են Արեւելահիւսիսէն Պայաղիս Արեւմուտէն Երիզա կամ Երզնկա, Հիւսիսային Արեւմուտէն Բաբերդ :

ԳԼ Լ.

ԿԱՐՆՈՅ ԳԱՇՏԻ ՎԱՆՍՐԱՅԲ

Ա. ՍՈՒՐԲ ԼՈՒՍՍԻՈՐԻՉ. — Կը գտնուի Կարնոյ Արեւելահիւսիս և անկէ $1\frac{1}{4}$ ժամու չափ հեռու, մերձ Մուտուրկա կոչուած գիւղին (ոյր վրայ խօսուած է) : Գմբեթաւոր սոյն մենաստանն կառուցեալ է բարձր բլրոյ մը կողին վերայ, որ Կարնոյ դաշտի Արեւելեան դօտեւոր լեռանց միոյն գրեթէ պորտ կը համարուի, շինուած է սրբատաշ քարերէ, ունի գեղեցիկ տեսարան և բաւական ծառաստան, զուարճալի վայրերովն : Վանքէն 2-3 քարընկէց հեռաւոր փոքրիկ ջրովէժ մի կայ, որ խշրտուքով մը վար թափած

ատեն աղմուկ կարձակէ, սոյն ջրվէժն տեղա-
ցիք « գոշ գոշ » կանուանեն, որոյ մօտակայ մի
յարմար տեղը աւազան շինուած է ամառ եղա-
նակին մէջ լողանալոյ համար: Վանքն համայն
Կարնեցւոց ուխտատեղին և միանգամայն զու-
արճավայրն է:

Կաւանդեն թէ երբ Տրդատի հրամանաւ
մեր սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչ կը տարուի յԱր-
տաշատ քաղաքն հոն խոր վիրապի մէջ ձգելոյ,
այս կողմէն ճանապարհորդած լինելով մի գի-
շեր աստ կիջեւանի, ետքէն բարեպաշտ քրիս-
տոնեայք յանուննորա (Լուսաւորչի) շինել կըտան
ղայս մենաստան և 'ի յիշատակ խոր վիրապին
գուբ մ'ալ փորել կըտան. սոյն գուբն այժմ կը
տեսնուի եկեղեցւոյ աւանդատան մէջ, 2 մեթր
խորութեամբ:

Ի Հնումն Կարնոյ Առաջնորդանխտ տեղին
եղած է այս վանքն:

Բ. Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ կամ ԿԱՐՄԻՐ ՎԱՆՔ.
— Կարնոյ Հիւսիսակողմն 3 ժամու հեռաւո-
րութեամբ: Սոյն մենաստանն երկրաշարժէ շատ
փոփոխութիւնք կրած և ապա վերաշինուած է.
այլ ոչ այնչափ հոյակապ, որոյ առաջին հիմնար-
կութիւն մեծն Ներսէս Հայրապետին կրնճայեն
և աւանդութիւն կըսէ թէ « Մեծն Ներսէս Հայ-
րապետ իւր ճգնարանին մէջ (Հինձք գիւղի
գերեզմանատան եղերքը՝ որ վանքէս շատ հե-
ռու չէ) կը տեսնէ յերազի զՏիրամայրն Աստուա-

ժամին ծիրանազգեստ , այս պատճառաւ յանուն
 Աստուածածնայ կառուցանել կըտայ այս Մե-
 նաստան , որմէ 20 վայրկենի չափ հեռու կը
 գտնուին Հոփփսիմեանց քարայրք (բաղկացեալ
 2-3 քարանձաւներէ) , յորս սուրբ կուսանք ա-
 ղօթիւք ժամանակ անցուցած են երբեմն . այս
 տեղերը կան ընտիր ջրեր , հին և նուիրական ա-
 ւերակաց նշաններ և գերեզմանք :

Գ. Ս. ԽԱԶԿԱՅ ՎԱՆՔ. — Ի Հիւսիսակողմն
 քաղաքին և անկէ 4 ժամու չափ տարակայ :

Կարնոյ յիշեալ երեք վանքերն թէպէտև
 ունին ընդարձակ արտօրայք և մարդօրայք , ու
 մասնաւոր եկամուտներ բարեպաշտ ուխտաւո-
 րաց երթեւեկութենէն , այսու ամենայնիւ դա-
 ւառիս բարոյապէս օգուտ մը տալոյ վիճակի
 մէջ տակաւին չեն գտնուեր դժբաղդաբար , մի-
 այն թէ ց'արդ կը պահպանուին , որով ամայա-
 նալոյ ամենաողբալի կացութենէն վրկուած (*)
 են : Գոհ եմ'ասել որ այժմ այդ վանքերն կը
 պատկանին Կարնոյ մեր Ազգային Գաւառական
 Վարչութեան ուղղակի իրաւասութեան , որով և
 տրամադրութեան ներքև , և Գեր. Առաջնորդ-
 Հայր Օրմանեան զայնս իւր խնամոց յատուկ ա-
 ռարկայ ընելով Վարչութեան հետ իմաստուն և

(*) Այս ալ կրնայ ուրախառիթ պարագայ մը հա-
 մարուիլ բաղդատմամբ մեր յայլ գաւառս ուղեւորած
 առթիւ տեսած քանի մ'ամայացեալ վանօրէից հետ :

օրինակելի որոշումն բրած են, զոր աստ մի քանի տողով կ'ամփոփեմ « այդ վանքերու եկամուտներն հաւաքել և զայնս տնտեսագիտական բարոք վիճակի մը մէջ դնել, որոնցմէ գոյացած եկամուտովն մի ընծայարան բանալ Աստուածածնայ Կարմիր վանուց մէջ », ուր ծաղկեցընել զյիշատակն և պսակել զնպատակն Մեծին Հայրապետին Ներսիսի, ում կ'ընծայեն արդէն սոյն վանուց նախնի կառուցումն, զոր վերեւ յիշեցի: Աստ պարտք կ'զգամ հրապարակաւ գովել ամեն անոնք, որք մղում կը տան 'ի կատար հանելոյ զայդ գործն, որ ընդարձակ գաւառիս Հայ գիւղացւոց մտաւոր խաւարն փարատելոյ ունի ճշգրիտ բնութիւն մը և այսէ շահն Սզգային և շահն Կառավարութեան, զորս 'իրարմէ կը նկատեմ միշտ անբաժան: Եւ միթէ բնական չէ և չեմք տեսներ ամեն օր՝ որ երբ Երկնից Սրբւն, յառաւօտեան պահուն, իւր լուսատու գէմքն մեր Սշխարհին ալ ցոյց տալով հոն թագաւորած խաւարն անմիջապէս տեղի կը տայ և դարձեալ ս'վ տեսաւ զայդ Սրբւն, որոյ ծագած լոյսն նախ լերանց բարձունքներէն չըսկըսէր և հեռզհեռէ չձաւալէր իրմէն ցածր (խոնարհ) տեղերը և մինչև իսկ իւր ստորոտը. ահա մի բնական, որով անժխտելի օրինակ, որոյ մէջ ամեն կեդրոնական քաղաքներն (զորս մենք լերանց դադաթներուն նմանցուցինք, որպէս և գիւղերն՝ նոցա ստորոտներուն), իւրեանց բա-

Ժինն և պարտականութիւն կրնան տեսնել, վերաբերութեամբ մեր գիւղացի մանկանց լուսաւորութեան և կրթութեան գործին :

Կարնոյ մերձ, կէս ժամ հեռու, « Ապտրահաման զազի » կոչուած ուխտատեղի մի կայ, որ կանոնաւոր մատուռ մի է քարուկիր, որոյ մէջ կայ գերեզման մը, որ կը գտնուի Մահմետականաց ձեռքը, մեր Հայերն ևս յարգանք կրնծայեն այդ դամբարանին, ոյր նկատմամբ կը հաւատան լինիլ, « Հայ նահապետի մը գերեզման » սոյն կէտն թէ ինչ աստիճան ստոյգ է, վաւերական բան մը չ'կայ :

Կարնոյ և իւր շրջակայքը ց'արդ պէտք եղածին չափ հնախուղական հետազօտութիւնք չէ եղած և 'ի նուրբ խուղարկութեան բազում յայտնութիւնք յուսալի են :

ԳԼ ԼԱ.

Հայ բն-ընտանոց որբեկան կենաց շրջ եղանակի

համարօր նկարագիր(*)

Պ Ա Ր Ո Ւ Ն

ՄԱՐՏ, ԱՊՐԻԼ, ՄԱՅԻՍ

Գարուն երբ իւր առաջի նշաններն ցոյց կը

(*) Մենք կը խօսիմք ընդհանրապէս մեր ուղեւորած գաւառներու գիւղօրէից վերայ, 'ի նկատ չ'առնելով այն մասնաւոր տարբերութիւնքն, զորս այդ

տայ , Հայաբնակ գաւառաց Հայ գիւղացիներու աշխատութեանց ժամն հնջերլոյ վերայ • կը լինի : Մարդիկ դուրս կ'երևնն իւրեանց խոնարհ բնակարաններէն և ոմանք ևս գետնափոր տուներէն , յորոց շատ տեղերը համաձայն են Պլինիոսի պատմածին : Սմե՛նքն միահամուռ աշխատութեան կը պատրաստուին , արք և կանայք , ծերք և տղայք , երիտասարդք և կուսանք իրար անցման մէջ են . խովն և արօրը , գութանն և վիճկին կը շինուին հետզհետէ :

Խոտաղի (անասուն գարմանող մշակ) այս ատենուան գործեր .— Մինչև ց'արդ աշխատաւոր եղներ և գոմէշներ ախոռներու մէջ հանգիստ կ'առնէին նախօրդ տարուան չարաչար աշխատութենէն , մի քանի օր ևս տակաւին բանտարկուած են այդ անասունքն , որոնք գարնան մերձենալն զգալով՝ բնազդօրէն ուրախութեան ցոյցեր կ'ընեն և ոտքերնին գետին զարներով որոտումներ կը հանեն : Անասնապահներն կը կերցնեն անասնոց , սովորականէն աւելի , կուսս (կտաւատի մէջէն ձէթ հանելէն յետոյ մնացեալն) , գոմէշներն կըկին և կըկին ձէթով կ'օծեն , որպէս զի շուտով պարարտանան , զի աշխատութեան ժամերն կը մերձին :

գաւառներն , մի եւ նոյն սովորութեան վերաբերութեամբ , իրարմէ աւելի կամ պակաս կրնան ունենալ եւ երբ տեսնեմք , որ այդ տարբերութիւնքն աչքի զարներու չափ զգալի են , կը նշանակեմք ո՛ւր որ պատահին :

Խոտաղներն , որք իւրեանց հոգւոյն պէս կամ աչաց լուսոյ նման , ամբողջ ձմեռը , զանասունս դարմանեցին , առանց ախոռէն դուրս հանելոյ , կ'սկսին պարբերաբար դուրս հանել զանոնք և ոչ թէ աշխատցնելոյ , այլ միայն տանիլ յաղբիւր 'ի ջուր , ըստ որում ց'արդ ախոռի մէջ ջուր կը խմցնէին անասնոց և երբ այդ հեղ և անլեզու կենդանիներն դուրս կելնեն իրենց Յամսեայ արդելանոցէն օր և Արև կը տեսնեն , այն ատեն հետաքրքիր և սիրուն եղանակաւ մը ցատկելով և խայտալով կը յայտնեն դարձեալ ուրախութիւննին , անասնոց այս ցատկելն կամ խայտալն « տրճիկ » կանուանեն և բայն « տրճիկ » , Անասնոց կարգին մէջ գոմէշներն աւելի զգուշութեամբ դուրս կը հանեն , որք այլ անասնոց նման , արձակ ու համարձակ չեն թողուր , վասն զի կրնան մարդուս ֆլասել կոխկռտելով կամ գլխոյ կատաղութեամբ . առ այս մեր գիւղացի կտրիճ մշակներն ինչ կրնեն . — հպարտ զգացմամբ մը թեւերնին սօթտած՝ գոմէշի վզէն կը կախեն մի կարճիկ գերան , զոր « կոճ » կ'անուանեն , մի և նոյն ատեն երկու մշակներ կամ խոտաղներ շուան նետելով գոմէշի գլուխը , և երկու կողմանէ կը բռնեն ամուր ու այսպէս ծանրը ծանր կը տանին 'ի ջուր , սոյն օրինակ գոմէշներն « մոսլի » անուն կը կրեն , որոնց ճակատ և ոմանց ևս պոչի ծայր ու չորս ոտքերն բնականէն ճերմակ կը լինին , այդ ճերմակ տեղին կանուանեն « պաշ » :

Խամախանէս (խամահանէս)

Գարնան սկիզբը անասուններն մի քանի անգամ ել և մուտ ընելէն յետոյ, և որովհետև ամբողջ ձմեռ մը կերան ու խմեցին անաշխատ, մէկէն 'ի մէկ լծան տակ մտնելոյ չեն խոնարհիր և կապստամբին. դիւղացիք ունին մի յարմարագոյն սովորութիւն. այդ անասուններն աշխատութեան ընտելացնելոյ համար. շատ փուխը (կակուղ, դիւրափշքելի) հողեր կը վարեն գրեթէ անկանոն եղանակաւ մը, մեր դիւղացիք այդ աշխատութիւնն «խամախանէս» կանուանեն:

Գիւղացւոց ջանքերն այս ոտենուան

Գիւղացիք յաճախ կ'երթևեկեն 'ի քաղաք (որում կը պատկանին կամ գիւղին աւելի մօտ է) ընկեր մը գտնել, որմէ իրենց դարնան համար պէտք եղած դրամն առնուլ. շատերն դժբաղդաբար այնպիսի անսիրտ մարդոց ճիրաններու մէջ կկնան, որոնցմէ առած փոքրիկ գումարին փոխարէն յետոյ շարունակ տալով տալով չեն կարող պարտքէ ազատիլ: Հայ գիւղացւոյ մահու և կենաց օրերու սկիզբն է. նա բնաւ չ'նայիր առած դրամի վերադրի (տոկոս) շատին կամ քրջին. այլ անհաշիւ սակարկութիւն մը կընէ, ինչպէս որ յարմարի և երբեմն իսկ գրաւ տալով արտ կամ այդի, եթէ ունին: Այսուհետև առած ստակն պէտք չեղած տեղը բազում անգամ կը ծախսէ միամտաբար կամ աւելի ուղիղ

կը լինի ասել տղիտարար . խիստ շատերու համար արդէն ԽՆՍՅՈՒԹԻԹԻԻՆ ըսուած բանն երբէք նշանակութիւն չունի , նորա աչք Ս.Ռ.Ս.Տ է սիրտն Հիւրընկեր, և ձեռք ԲՍՑ : Գիւղացին այդ գրամովն իւր երկրագործական վիճակի պէտքերն կը հողայ , զի նա չունի ընտանեկան ֆաբրիկէն , որոց մասին բան մը գրելն աւելորդ է , բաւական համարելով Մէծիտլուի գեղջկուհւոյն և իւր պառաւ մեծ մօր նկարագիրն , որ իւր համառօտութեամբն ընդարձակօրէն կը պարունակէ Արմենական գիւղացւոյն տնական կենաց պատկերն (տես էջ 73 և ԳԼ. ԺԳ) :

ԳԼ. ԼԲ.

Գ Ո Մ Շ Ա Կ Ռ Ի Ի

Գիւղացիներն վերոյիշեալ եղանակաւ զանասունս կանոնաւոր աշխատութեան վարժեցնելէն ետքը գիւղին մէջ մասլի գոմէջ ունեցողներն իրարու հետ կը խօսին , իւրեանց գոմէշներն հանել 'ի կռիւ : Գիւղացիք արդէն կիմանան , զի խօսքերնին ծածուկ չէ և ես յիմ ուղեւորութեան բնաւ չ'տեսի խորհրդասպահութեան մի նշոյլ այդ Հայ մարդոց քով , ձայն կը տարածուի գիւղի ամեն կողմը թէ այս ինչ անձանց գոմէշներն այս ինչ տեղ կռիւ պիտի ընեն . ահա հոս է մեր Աշխարհի Հայոց գեղջկական կենաց մի հետաքրքրական կողմն , որ իրենց մէջ ամենուն առ հասարակ սիրելի է : Երբ որոշեալ

ժամն կը հասնի, երկու գումշատեարք հրաման կ'ընեն մշակներուն թէ « դուրս հանեցէ՛ք Մե՛ր մոսլիներն և բերէ՛ք այս ինչ արտի մէջ (տեղւոյ անուն տալով), ուր պիտի թողումք զանոնք ՚ի կռիւ » . մշակաց արդէն ուղած բանն է, անմիջապէս տունը կը վազեն ուրախական ցոյցերով . երկու կողմանց մշակներն մոսլիներու գլուխը դրուած չուաններու ծայրերէն կը բռնեն երկու կողմանէ . կոճն տակաւին դումէշի վզէն չ'հանած՝ ախոռներէն դուրս կը հանեն և կը տանին գէպ ՚ի յայն տեղին, ուր պիտի լինի մեր գիւղացւոց գումշակուիւն, զոր տեսնելոյ փափաքով մեծ և փոքր, արք և կանայք խուռն բազմութեամբ հոն կը դիմեն : Այս պահուս գումշատեարք ձեռքերնին ետեւնին դրած՝ վեհանձնօրէն կը կենան բազմութեան մէջ . մշակներն ևս մոսլիներն բերած և պատրաստ կը կենան՝ անհամբեր սպասելով տեարց վերջնական հրամանին . վերջապէս հրահան կ'արձակուի . խոտաղներն զգումէշս յարմար դիրքով մը կը կեցնեն, կոճերն վար կ'առնուն վզերէն և իրարու մօտեցնելով կը տան ճակատ ճակատի, չուաններն քակելով իրենք ետ կը քաշուին . մոսլիներն կռիւնին կը շարունակեն և կարելի է ասել 3-4 ժամէն աւելի : Գիւղի երիտասարդներն երկու կողմէն չուաններ ձեռքերնին բռնած՝ զգուշօրէն կը կենան, որպէս զի այդ երկու կռուասէր անասունք երբ զիրեար վստասելոյ չափ յառաջ երթան, յաղ-

Թութիւնն տակաւին անորոշ մնացած, անմիջապէս իրարմէ զատեն:

Ազնիւ վերժանող, այժմ մեր մոսլիներն տակաւին կռիւնին շարունակելոյ վերայ կը դըրանուն. տէրերն աչալուրջ հսկողութեամբ կեցած կը նային դործի վախճանն տեսնել, սիրտերնին կը նետէ իւրեանց այդ անասնոց յաղթութիւն տանելուն և կամ պարտութիւն կրելուն համար. վերջապէս կամ կռիւն երկարելով իրարմէ կը բաժնեն, կամ ՚ի նոցանէ մին կը վախչի, որով և հանդէսն վերջ կը գտնէ. ներկայ եղողներն կը վերագառնան տուներնին և ոմանք ևս կը շնորհաւորեն զյաղթողին տէր, որոյ գէմքի ամեն կողմը կը տեսնուի բնական մի գոռողութիւն, իսկ յաղթուողի տիրոջ վերայ կը տիրէ խորին տրամոլութիւն մը:

Գեղացոց բռն բարձուն բորձեր

Խամահանդէսն և գոմշակուիւր վերջացած են, գիւղացիք յաճախակի ՚ի դաշտս երթևեկել կ'սկսին, ոմանք գարընցան կ'ընեն և ոմանք աչընցաններն կ'ոռոգեն, եթէ ջրարբի են, նոյնպէս խոտաւէտ տեղեր և մարգեր, եթէ հորի, զոնական գիրք ունին ու ջրոց ներքե են: Առաւօտեան կանուխ զոյգ զոյգ եղներն լծած, արօրով, խոփով, գութանով, վիճկիով, կենդանեաց ցորեկուան համար անունդով (զի այս ատեն դաշտերն զկենդանիս գոհացնելոյ չափ չ'ունին տակաւին բոյսեր դուրս տուած) և ա-

ուստ հացով կ'երթան իւրեանց աշխատութեան տեղին, ուր Երկիրը ճեղքելով յոյսերնին կը թաղեն և կ'սպասեն Երկնից կամարի գլխութեան, որ անձրև ցօղէ յաճեցումն ցանուած ցորենոյն կամ թաղուած յոյսերուն, որովք ապրած են և տակաւին կ'ապրին այդ Երկրի հողագործներն, որոց ապագային արդարև վայ կը լինի, երբ Երկինք անգլխանայ կամ պղնձանայ Մծրնայ Հայրապետի օրուան պէս:

ԳԼ. ԼԳ.

ՀՈՎԻԻ ԵՒ ՀՕՏ

Հայոց ոչխարներն կսկսին 'ի դաշտս և 'ի լեռինս յաճախիլ, վասն զի ձիւներն երթալով ցամաք երկիրն արդէն կերևի և ոչխարքն նախորդ տարիէն մնացած չորխոտերու ծայրերովն դարնան սկիզբի ամիսներու մէջ կրնան կշտանալ, արեգակնային տեղերն, զոր « պառոժ » կ'անուանեն, բաւական խոտի ծայր ունին դուրս տրուած կամ ծլեցուցած, որով կրնան ոչխարաց նոր խոտի նուպարն (առաջի ճաշակն) տալ: Ոչխարներն կսկսին ծնանիլ, (մարտի սկիզբէն ց'վերջ մայիսի) գիւղօրէից վերայ առ հասարակ ուրախութիւն և հրճուանք կը տիրեն, հովիւք կը ժպտին և ոչխարքն ծնեալ գառանց հետ 'ի միասին կը ճարակեն. վասն զի այս ատենուան (մարտի սկիզբէն ց'ապրիլի կէս) ոչխարին տուած կաթն միայն զիւր գառնուկն հաղիւ կարող է

մնուցանել և արդէն գառնուկն առատ կաթով
անանելոյ պէտք ունի բաւական օրեր :

Մեր հովիւն կասպանակը (երկայն վերարկու
կամ Գրուշեթ թաղիքէ շինուած և թանձր, ու
բով ձեռուան ցուրտէն կը սրահպանուի) հա-
գած՝ կը հսկէ հօտին վերայ թէ՛ ՚ի մակաղատեղ-
ւոջ, թէ՛ ՚ի լերինս և թէ՛ ՚ի դաշտս, զի մի գու-
ցէ գայլի մը կերակուր վախցունէ և կամ ոչ-
խարի մը ծնանելոյ ատենը, դիպուածով մը,
գառնուկն մեռանի, որ անձնանուէր հովուոյն
համար մահ է, վերջապէս հովիւն կը հսկէ և
ՍԻՐՈՎ, կը հսկէ :

Երբ ոչխարք գոմէն դուրս հանել ուղուի
հովիւն կ'առնու իւր հովուական գաւաղան ՚ի
ձեռին, հացալից մախաղն կը կապէ կոնկին,
գոմի դուռն բանալով շրթանց և ձայնի այլ և
այլ նշաններ կը տայ ոչխարաց, որոնք անմիջապէս
օտքի կ'երնեն և շուներն ևս կ'սկսին գլխով մը շա-
կել կամ զարնել ծոյլ ոչխարաց կոնկին և դմա-
կին (Գրուշեթ) և այսպէս բոլոր ոչխարներն դուրս
հանելով հովուոյն բոլորաթիքը շրջապատել տա-
լէն յետոյ, նորէն շներն գոմէն դուրս կերնեն .
հովիւն հօտին առջեւն ընկած՝ կը դիմէ դէպ ՚ի
սարեր վերստին յարաբերութեան մէջ մտնել
Աստուծոյ և Բնութեան հետ . այս պահուս տի-
րասէր և հաւատարիմ գամիւնեղէն ոմանք հով-
ուոյն շուրջը կը պատեն ՚ի ճանապարհի շարու-

նակութեան, ոմանք ոչխարաց մէջ կը քայլին և ոմանք ևս հօտին ետեէն ընկնելով դանդաղաքայլ ոչխարներն կամ խումբէն հեռու մնացածներն կը քշեն, իբրև թէ «է-է-է» եղած ըլլային:

Երկու կամ երեք հովիւ հազարաւոր ոչխարներ կարող են աներկիր առաջնորդել Երկրի ամենէն ամայի տեղերը, յորս մահկանացուն առիժասիրտ իսկ լինի դարձեալ իւր մասնաւոր երկիրի տաղնապն կրնայ ունենալ, եթէ ոչ 'ի մարդկանէ, գոնէ 'ի բնութեանէ. այս բանի գողտնիքն ոչխարաց հետ երթացող 6-10 շանց հաւատարմութեան և երախտագիտութեան մէջ փնտռելու է. այս օրինակ շուններն գայլսեղդ (գայլ խեղդող) կ'անուանին, որոց վերայ հովիւն արդէն կատարելապէս վստահ է և ոչ ոք կարող է ոչխարին ձեռք դպցունել բացի հովիւէն: Եթէ 'ի հեռուստ մի գայլ երևի կամ մի անծանօթ մարդ, հովիւն իսկոյն սուլելով նշան կը տայ իւր գամփռերուն, որք կը պատրաստուին եկողին դիմողը իւր կամ նորա վրայ յարձակելոյ, որ դարձեալ առանց հովուոյն նշանաւութեան չէ: Հօտապահ շներն, որոց համար յատուկ ոչխարաց կաթ կայ սահմանեալ, փայտէ, սուրէ, հրացանէ բնաւ զլուխ չեն ծռեր, այնպէս որ երբեմն մարդս կը զարմանայ:

ԳԼ. ԼԳ.

Հովիւն ճաշ

Հովիւն երբոր զոչխարս որոշեալ տեղին

կը հասցնէ զանոնք կը յանձնէ իւր հաւատարիմ պահպանողացն և ինքն աղբիւրի մը քով կամ մի այլ յարմար տեղը կը նստի հանգիստ առնուլ և ապա տօսլրակէն դուրս կը հանէ իւր հովուական կօտ (փայտէ բոսոս), մի քանի հատ ոչխարներ կթելով կը լեցնէ ու կը դնէ զայն բացօդեայ տեղ մը, քարերու տակ պաղեցնելոյ համար : Երբոր ցորեկուան իւր որոշած ճաշի ատենը կուգայ, հովիւն ունի բազում նշաններ զոչխարս առ ինքն հրաւիրել, շներն արդէն մըղում կըտան այդ հաւաքման, ոչխարներն խուռներամ գալով կը շրջապատեն զհովիւն, որ սոյն պահուն իւր աղալից պարկէն ավիով աղ կը հանէ և ոչխարաց կը կերցնէ, շատերն իսկ կըգան ու կը լիզեն հովուոյն աղոտ ձեռքը ամենայն ախորժանօք, որ յետոյ ոչխարաց մաղալ կըտայ (հանգիստ կըտայ), շներն կը կերակրէ և ՚ի վերջոյ ինքն կը բերէ քարի տակէն կաթնալից կօտըն, որոյ երեւոր սեր և միանգամայն Սէ՛ր կապած է, հովիւն կ'սկսի իւր անսեթեւեթ, այլ պատուական ճաշիկն ընել. այս պահուս ոչխարքն, իրենց սովորութեան համաձայն, տեղերէն շն շարժիր : Կը պատահի որ ճաշի միջոցին ոչխար մը ծնանի հովիւն անմիջապէս պէտք եղած խնամքն կը տանի իւր ճաշն ձգած : Մէկ երկու ժամու չափ ժամանակ անցունելէն ետքը զոչխարս կը հանէ կրկին յարօտ և այսպէս դեղեցիկ և քնական կենօք զօրն երեկոյ ընելով

ծնելոց մէջէն ժիր գառնուկներն կը թողու մարց
հետ և տկարներն յիւր տօպրակ կամ խուռճիին
մէջ (հայպայ) դրած՝ կը ձգէ «նէրի» (նոխազ)
կոչուած մեծ և արու այծերուն վերայ ու կը
վերադառնայ 'ի գիւղ:

Գարձեալ կը պատահի երբեմն որ մի բա-
րեկամ, ցորեկ ատեն յարօտատեղին կամ ճաշին
վերայ հովուոյն այցելութեան դալ ուղէ, շներն
կարգելուն զինքն, որ կը պարտաւորի բարձ-
րաձայն սօռալ և յայնժամ հովին մի ընտանի
ձայնով կը կոչէ առ ինքն արդելիչ գամիւներն,
և զանոնք 'ի հանդարտութիւն կը հրաւիրէ. այդ
երախտադէտ անասունքն, գիտես թէ անմիջա-
պէս կզգան եկող մարդոյ ներքին տրամագրու-
թիւնքն ու ըստ այնմ կը հանդարտին կամ կը
կատողին (սաստիկ բարկանալ) և զհովին շրջա-
պատած՝ լրջօրէն կը դիտեն զայցելուն:

Հովուի մը գործը

Ոչխարաց արածելոյ արօտատեղէն երբեմն
պատուաւոր ճանապարհորդ մ'անցնի, մեր հո-
վին կառնու մի սիրուն գառնուկ յիւր գիրկ
կամ մի գեղեցիկ խոյ կը տանի ճանապարհի ե-
զերաց վերայ կը կենայ, յորմէ 'ի հեռուստ ե-
րեւցող ճանապարհորդն պիտի անցնի և երբ
մօտենայ հովին քաղաքավարութեամբ մը, ա-
նոր առջեւ կը բռնէ զգառնուկն և կը կենայ
աինսձօրէն լուռ, ճանապարհորդն նրան կը տայ
մի քանի դահեկան սարդ և կը մեկնի, եթէ

ժամանակ ներէ , կ'առնու զգառնուկն հովուոյն
գրկէն , բաւական զանի սիրելէն յետոյ , կրկին
տիրոջ կը յանձնէ ու կը հեռանայ :

Հայաբնակ գաւառաց հովիւներու և գառ-
նարածներու այս սովորութիւնն երբեմն գիւ-
ղացի մշակներն ևս 'ի գործ կը դնեն և փոխա-
նակ ոչխար կամ գառնուկ բերելոյ ահագին եղ-
մը կը հանեն անցորդաց առջեւ :

Մայիսի ծաղկապսակ ամսոյ մէջ մտած
եմք արդէն . Երկրի դաշտերն և բլուրներն ,
լեռներն և ձորերն առ հասարակ պէնսած են
գոյնզգոյն ծաղկամբք , երգեցիկ թռչուններն
իւրեանց գեղեցիկ և մոգական դայլայլիկներովն
զհայրն կենաց կը փառաւորեն : Այս ամսոյ մէջ
ամեն առաւօտ գիւղացի կանայք և օրիորդք ,
Արուսեակի ծագմանը , իրարու հետ կ'ընկերա-
նան , կռնակնին կը կապեն հաց և բանջարահան
գործիք ու կը գնան 'ի դաշտս , առ 'ի քաղել
ղբանջարս և զծաղկունս և երբ կը հասնին իւր-
եանց կանխաւ ընարած տեղին , յայնժամ ոչ-
խարաց նման կը սփռուին դաշտաց երեսը և իւ-
րաքանչիւրն կ'սկսի իւր հաշուոյն քաղել զընտի-
րըս 'ի ծաղկանց և 'ի բանջարեղինաց . այսպէս
անխոնջ կ'աշխատին մինչև ցերեկ և ապա իրա-
րու ձայն տալով կը սլաութաստուին ճաշելոյ , ա-
մեն մէկ ընկեր իւր ունեցած հացն մէջ տեղը
կը դնէ և ընկերութեամբ գեղջկական սեղան

մը կաղմելով՝ անուշ ջրոյ մը շուրջը կը բարբառին, աստ է տեսանել մեր գեղջկուհեաց անմեղ խըն-
 ճոյքն, զոր կ'ընեն շատ ուրախութեամբ: Ճա-
 շէն յետոյ իւրեանց աշխատանաց պտուղներն
 կ'սկսին կարգադրել փունջ փունջ կապելով, իւ-
 րաքանչիւրն իւր ճաշակին համաձայն: Այսպէս
 փոքր ինչ հանգիստ առնելէն ետքը, ոմանք
 ևս փոքրիկ քուն մը կը քաշեն աղբիւրի մ'եղեր-
 քը: 'ի վերջոյ իւրեանց մէջէն երիցագոյնն ձայն
 կը տայ միւսներուն ասելով « ելէ՛ք, քորք իմ,
 ելէ՛ք չարչարուիլ, օրն հիվար (երեկոյ) է »: ա-
 մենքն վեր ելած՝ վերստին դաշտաց երեսը կը
 բռնեն: Օրն տարածամութենէն զով լինելով
 աշխոյժնին նորոգութիւն մը կ'զգենու և դար-
 ձեալ կը քաղեն, կը մինջեն, ու մեղարնին ($\frac{1}{2}$
 մեթր մեծութեամբ քառակուսի լաթ մը մագէ
 և կտաւի նման գործուած) և տօպրակնին: Ե-
 րեկոյեան վերադարձն կը մերձի, ոմանք գլխոյ
 պսակներ կը շինեն ծաղկեայ, սիրտերնին ու-
 րախութեամբ լի է, ամենքն բնութեան տուած
 պարգևներով կը ժպտին, ոչ ոք 'ի նոցանէ տըր-
 տում երես ունի, այդ հայուհիներն գլուխնին
 ծաղկամբք պսակած՝ վերադարձ կ'ընեն 'ի գիւղ,
 ուր կեցող այլ օրիորդք և անչափահաս մանչե-
 րն կը դիմաւորեն զիրենք, իրարու բաժին կը
 հանեն ծաղիկներէն, և ուտելիքներէն, զորս
 գիւղի պառաւ կանայքն կսկսին դնահատել ի-
 րենց լճի մէջ, զոր այս պահուս կ'ընեն հա-

ւաքուած գիւղի անկիւնական տեղերը :

Բանջարեղէնքն կը ծառայեն Հայ գիւղացւոց 'ի կերտակուր պահք աւուրց համար , զոր աւրողն ամենէն կը քարկոծուի (կ'անարգուի) :

Գարնան երեք և ամառուան առաջի ամիսները ոչխարներն , առ հասարակ , 'ի գիւղ կը բերուին կլթելոյ համար և անոնց ամենէն աւելի կաթ տալոյ ժամանակն է մայիս ԱՅէն ց'վերջ յունիսի . այս ատենն ոչխարներն երկու անգամ կը կլթեն :

ԳԼ ԼԵ

Պերտեղի (բերտեղի)

Այսուհետև կը մտնեմք ամառուան ամենէն աւելի տաք ամիսները , դաշտերն և լեռներն կանանչ կերպարանքնին տակաւ առ տակաւ չորցնելոյ վերայ կը դառնուին , ոչխարաց կաթըն կ'սկսի նուազիլ , մանաւանդ եթէ ճամբայ շատ ընեն , այս պատճառաւ հովիւներն գիւղէն Վ ժամու հեռաւորութեամբ տեղի մը կընտրեն զոչխարս հոն 'ի կիթ բերել , մինչև բուն աշուն :

Յորեկին 'ի ժամ 7-8 գեղջկուհիք կուսակնին սեռիկ (բարձու) մը կապած՝ բուրդ մանելով խումբ խումբ կը դիմեն այն տեղը , զոր կ'անուանեն « Պերատեղ » և ուր հովիւն զհօտն պիտի բերէ հեռաւոր արօտատեղերէն : Այն կանայքն և աղջկուհքը , որ բերատեղին կ'երթան 'ի կիթ

ոչխարաց կ'անուանին «Պերուոր» (բերուոր), հովիւն, որպէս ասացի, զհօտն առած կը դայ բերատեղին, աստ նշան տալով ոչխարք շուրջ զտեղեան կը բոլորեն, գիւղի բերուորքն եկած պատրաստ կեցած են, յորոց իւրաքանչիւրն ունի իւրեան յատկացեալ տեղին, ուր նստելոյ համար մէկ մէկ քար տրուած է, որոյ վերայ կը բռնուին, այս պահուս փոքրիկ աղջկունք խայտալով կը վազեն, հօտի մէջէն կ'թելի ոչխարներըն մի առ մի կը բերեն բերուորաց առջև, կը կեցնեն, բռնելով ոչխարաց գլուխէն, իսկ այժերուն մնորուքէն և բերուորքն կը կըթեն զանոնք մեղմօրէն ձայներ հանելով: Լմնալէն ետքը կաթերնին իրարու փոխ կըտան, ոմանք պարտատէր կը մնան և ոմանք պարտապան, յետ այնու կաթնալից սեռիկնին կռնակնին կապած՝ դարձեալ խումբ խումբ ի գիւղ կը վերադառնան:

Գառնարած

Այս ատենը գառնարածն զգառինս առած՝ մի բլրոյ ետեը, ոչխարաց աչքէն անտես, անհամբեր կ'սպառէ հովուոյն նշանտուութեան, նոյն և առաւել անհամբեր վիճակի մէջ են նաև խեղճ գառնուկներն և տլուկներն, հովուն նըշան կըտայ գառնարածին, որ անմիջապէս կարձակէ զգառինս, որք, առանց կասպանքի և պարբսպի բանտարկուած էին գառնարածի ազդեցութեան ներքև, ահա հոս կայ անբացատրելի

տեսարանի մը քաղցրութիւն , զոր կ'զգայ մահ-
կանացուն , երբ կը տեսնէ այդ փոքրիկ և ան-
լեզու անասնոց աճապարն դէպ 'ի իւրեանց ՄԱՅ-
ՐԵՐՆ , որոնք , որդեկորոյս ծնողաց նման , շու-
արեալ կեցած՝ կը նային աստ և անդ , գլուխ-
նին դարձնելով և ձայնելով գառինքն կը խնդ-
րեն , մարդկային կարեկցութիւն հրաւիրող հայ-
եացքներ նետելով առ հովիւն : Այժմ գառներ-
ըն եկած և մտած են սչխարաց մէջ և 4-5 վայր-
կենի տեւողութեամբ ամեն գառներն մայրերնին
կը գտնեն . երբեմն խառնաշփոթութիւնք հօ-
տին մէջ կը տիրեն և գառներէն ոմանք մուրրե-
լով չեն կրնար մայրերը գտնել , յայնժամ հովի-
ւըն զանոնք կը յանձնէ իւրեանց մարց վաղվա-
ղակի , այսպէս $\frac{1}{2}$ - $\frac{3}{4}$ ժամու չափ գառներն իւր-
եանց մայրերու արդար կաթ ուտելէն ետքը
գառնարածն և հովիւն յոտս կերնեն և կը մեկ-
նեն զգառինս 'ի մարց կամ զմարս 'ի գառանց ,
և ապա հովիւն գարձեալ զոչխարս և գառնա-
րածն զգառինս առած՝ կերթան կրկին 'ի դաշտս
և 'ի լերինս , յորս ց'խոնարհիլ Արևուն արածե-
լէն յետոյ ուշ ատեն կը վերագարձնեն զանոնք
ի գիւղ :

Զոմ

Գիւղացիներէն ոչխար շատ ունեցողներն ,
զիւղէն 4-5 ժամ հեռաւորութեամբ մի խոտա-
ւէն , լեռնադաշտ կամ յարմար ձորամէջ մի կրնա-

քեն իւրեանց համար և հոն կը պատրաստեն վրաններ, մի քանի տուն այսպէս ի միասին կը բնակին և անդ կը կըթեն զոչխարս, անդ կը պատրաստեն սեր և կարագ, իւղ և պանիր, ժածիկ և չորթան, գիւղացւոց այս սովորութեան « զոմա » անուն կըտան, որ 2-3 ամիս կը տեւէ և Գրդաց մէջ աւելի ընդհանուր է :

ԳԼ. ԼԶ.

Ա Մ Ա Ռ

ՅՈՒՆԻՍ, ՅՈՒԼԻՍ, ՕԳՈՍՏՈՍ

Ամառուան ամսոց սկիզբը խոտերն կսկսին քաղուիլ, բազմաթիւ սարակներ (բանուր կամ առօրեայ վարձկան) սարերը և ձորերն, գաշտերը և լեռները կը բռնեն, երկիւղն արդէն վարատած է ամեն կողմերէ. այսպէս մի ամսոյ չափ խոտաքաղութիւնն շարունակելով կը մերձի հնձոց ժամանակն, այս ատեն մեր Հայ գիւղացիք խորին մտատանջութեամբ և գուրգուրալով կը նային արտօրէից վերայ, որոց հասկերն ատոքի ծանրութենէն գլուխնին ծռած են, որք մալուլ (տրտում) գիւղացւոյն գէմքը պահ մը ժպիտներով կը ծաղկեցնեն, որով իւր տխուր սիրան կը լինայ գեղեցիկ յոյսերով :

Տարի կը լինի՝ որ արմատներն ուտող խլուրդներ կամ հասկերն կրճող թրթուրներ կը դոյանան և մեծ աղէտ կը բերեն յուսալից արտօրու գլխին, խեղճ գիւղացիք մարդոցմէ յոյսերնին

բոլորովին կտրած՝ կը դիմեն Երկնից զթու թեան,
բերել կըտան Ս. Գեղարդ կամ այլ և այլ սրբոյ
մասունքներ, զանազան անուամբ Աւետարան-
ներ, որովք հանդիսաւոր եղանակաւ անդատ-
տան կ'օրհնեն երկարօրէն և սրտառուչ ազօթք-
ներ տեղի կունենան դաշտաց մէջ, ուր մատաղ
կընեն պարարակ եզներ « ի բարձումն Աստուա-
ծային պատժոց » որպէս կանուանեն, կը հասնի
վերջապէս զարտօրայս քաղելոյ ժամանակն և
ահա հունձք բաղումք են և մշակք ոչ սակաւք:

Մեծ արտերու մէջ կը լեցուին հնձաքաղ-
ներն, իւրաքանչիւր կարգն կամ խումբն ունի
իւրեան գլխաւորն, զոր « հոնած » կանուանեն,
որ ամենէն լաւ և արագ հնձողն է և որոյ պաշ-
տօնն է միանգամայն սահման գծել միւս հնձո-
ղաց և այդ սահմանն, զոր հոնածն նեղ ճանա-
պարհի պէս կը բանայ « հոն » կանուանեն, հո-
նածէն անմիջապէս ետքը եկողն « հոնած եղբայ-
րն » է: Հնձողներն ցորեկուան ճաշերնին կընեն,
որոց գլխաւոր կերակուրն է լոկ ապուր և աղ-
ջրոյ մէջ պահպանուած բանջարեղէնք, եթէ օրն
պահք է. իսկ եթէ ուտիք՝ կերակուրնին է թան-
ապուր և կամ շիկաթան: Շաբաթ երեկոյ արտի
տէրն արդէն կը բերէ ճաշ (կորկօտով շինուած),
որոյ երեսին իւզն կալեկոծի, նոյնպէս մածուն,
որ իրենց ամենասիրելի և շատ սովորական ե-
ղած ուտելիքն է: Մորեկուան ճաշէն ետքը կու-
տեն սխտոր կամ կը խմեն սխտորաջուր, նոյնպէս

և քացախ . իրենք արդէն փորձառութեամբ
 դիտեն թէ սխտորն և քացախն շատ առողջա-
 պահական են ամառուան այդ տաքուն երբ
 Արևն կիզիչ է , որոյ ներքև օրն ի բուն չարա-
 չար աշխատելոյ կոչուած են :

Կը յիշեմ թէ մի օր երբ ընդարձակ արտի
 մը հնձողաց այցելութեան գնացի , զիս թախան-
 ձանօք վար դրին և կարապետիս հետ ճաշերնիս
 ըրինք այդ դիւզացւոց հետ , որոց ճաշի եղա-
 նակն կամ կերակուրն , ինչ ալ լինէին , արդէն չէին
 կարող ինձ դժգոհութեան մը տեղի տալ , երբ
 իմ նպատակն էր անոնց կեանքն անձամբ շօշա-
 փել և սերտել : Քանի հետաքրքրական էր տե-
 սանել , որ սօքա ի վերջոյ սկսան , իբրև մարսե-
 ցուցիչ , բարկ (+հիշ) քացախ խմել կարգաւ ,
 նախ և առաջ ուղեւորիս հրամցուցին , իբրև
 վառուած սրտի զովարար , և իրենց խելքով ի-
 րարու կը բացատրէին քացախի այդ տաք պա-
 հուն ունեցած օգտակարութիւնն , ես արդէն
 անսովոր էի այդմ և չ'կրցայ ընդունիլ կամ ի
 ձեռին առնուլ քացախին ամանն , սիրով թող
 տալով իմ բաժին ագահ կարապետիս , որոյ
 դինւոյ նման խմելու փափաքին արդէն ծանօթ
 էի . աստ հնձողաց մէջ կայր մերձակայ դիւզի
 Գիտնական-Վարժապետն , որ խնդրեց ինէ պատճառն
 հասկցնել քացախէն չ'խմելուս , որպէս զի իրենք
 ալ այնուհետև այդ սովորութիւնն ձգեն . պէտք
 զգացի այս պահուս դոհացուցիչ պատասխան

մի տալ այդ անձին՝ որ ներկայացնողն էր ամենուն , « ո՛վ գիւղացիք ասացի , դուք շատ իրաւունք ունիք քացախ խմելոյ և միանգամայն սխտոր վրան ուտելոյ , վասն զի դուք օրն ողջոյն Արեգական ճառագայթից ներքե չարաչար կաշխատիք և ձեր սիրտն , անշուշտ եղանակի բնա՛ան տաքութենէն , այրած և թերևս մրկած է . իսկ ինձ գալով իմ սիրտն ալ ձեզ նման այրած է թէպէտև . սակայն . . . , այս վայրկենիս Արևուն ձեզ տուած նեղութեան դարմանն քացախն ընտրած էք և չունիք այլ դարման մ' ՚ի ձեռին . ուստի դորա գործածութիւնն կրկին կը յանձնարարեմ ձեզ ՚ի զովացումն . առ այս իրենք շարունակեցին քացախի այդ օրինակ գործածութիւնն և ապա վերջացուցին գեղջկական ճաշն , որմէ յետոյ սոքա ունեցան հանգստութեան ժամեր , յորս ոմանք սկսան խուրձերու շուքին տակ անհոգօրէն քուն քաշել , ոմանք մանքաղնին կամ գերանդինին սրել :

Արտ քաղելոյ ատեն , երբ պատուաւոր անցորդ մը մերձակայ ճանապարհէն անցնելոյ լինի , յայնժամ արդի հոնածն մեծ խուրձ մը կասպած՝ կը տանի և անցորդին առջև և ՚ի պատիւ անոր յոտին կը կանգնեցնէ զխուրձն , իւր բնական դիրքովն , ապա պարդեն , ինչ որ է , ընդունելով կրկին իւր խուրձովն կը վերադառնայ :

առ իւր ընկերս . դարձեալ յաւարտ արտին մի
և նոյն բանն կընէ հոնածն իւր տիրոջ նկատ-
մամբ , որմէ շալ մը կապասէ :

Շարաթ երեկոյները արտօրէից հնձողներն
խաղալով և ուրախութիւն ընելով 'ի դիւղ կը
վերադառնան , զի հեռեւեալ օրն ՕՐ ՀԱՆԳՍՏ-
ԵՍՆ է , հեռեւարար դառն քրտանց մէջ մտնել
չկայ , և պէտք է Ս . պահել զայդ օրն , երկիւ-
ղածութեամբ յեկեղեցի գնալ , ուրկէ դուրս
կրնան կեանք շունենալ . հոգւով ու մարմնով
կամ նամով և նմուշով անհետանալ այդ երկրի
կապոյտ կամարի տակից :

ԳԼ ԼԷ .

ԿԱԼ ԵՒ ԿՈՒԹ

Երբ հունձքերն դաշտերէն կը բերուին , յայն-
ժամ կառավարութենէն գիւղի տասանորդ առ-
նողն թէ՛ Մահմետական լինի այն և թէ՛ Հայ կը
գայ 'ի գիւղն , ուր ամենէն պատուաւոր բնա-
կավայրն իրեն համար պատրաստուած է . սոյն
պաշտօնեայն « Շահնա » կը կոչուի , ում համար
այսուհետեւ հաւն ու հաւկիթ , ձուաղեղն և
մածուն , սերն և կարագ առատ են . գիւղի այդ
« շա » շարայի որկորն իսկ ունենայ , դարձեալ շի-
րակայ ամբարք չեն պակսիր . նա ամենուն կը
հրամայէ , ամեն բանի կ'ընէ և ամեն ժողով-
ներու նախագահն , որ ունի իւր իրաւասութեան
ներքն 2-3 ստորադաս մարդիկ , որոնք խտտե-

բու խուրձեր կը համբնեն, կալերու ցորեաններն կը չափեն և այլ դործեր կը տեսնեն վերաբերութեամբ տասանորդական տրոյ :

Գաշտերն, շատ արտերու հետ, արդէն սկըսած են չորանալ, բնութիւնն օր ըստ օրէ մի տխուր պատկեր կզգենու և իւր բազմատեսակ զարդերէն կը մերկանայ, ծաղիկներն թափած են և շատերու կոկոններն գոցուած, որք այլ ևս չ'կամին հոտներն շնչել մարդոց, յորոց բազումք մարդկային և միանգամայն Աստուածային օրինաց հակառակ կը վարուին, որպէս յաճախ կը տեսնուի մեր Հայաբնակ դաւառաց գիւղական մասի տարեկան կենաց շրջանին մէջ :

Հովիւներն զոչխարս կը խուզեն և տակաւին գիւղացւոյն գիշեր ու ցորեկ յայտնի չեն :

Արտերէն որայքն արդէն 'ի կալատեղն եկած են և տակաւին կըզան. դործածելի անասուններն են եզ, կով, ձի և ոմանք էջ. իրենց դործիքներն են « կամ » և « ճառճառ ». առաջինն 2 կանգուն երկայնութեամբ, մէկ կանգուն լայնութեամբ և 3-4 մատ թանձրութեամբ վայտ մի է, որոյ գլուխն ծռուած է դէպ 'ի վեր, սորա տակի երեսն կայծքարերով շարուած է, և վրայի երեսը մարդ մը կը կենայ, թէ ծանրութիւն պատճառելոյ և թէ լծան երկու եզներն կառավարելոյ համար. երկրորդն, զոր մեծ քանակութեամբ հունձք ունեցողներն միայն կը դործածեն, կը բաղկանայ 1½ կանգուն երկայ-

նութիւն և 1 թիղ տրամագիծ ունեցող 2 փայտեայ գլաններէ, որոց վերայ, զանազան ուղղութեամբ ուրաքինման կտրող (բայց քիչ սուր) երկաթներ կան հաստատուած. գլաններն կը դառնան երկու կողմերէն յարմարցուած փայտերու մէջ, որոնց վերայ մի մարդ կը նստի, դարձեալ թէ ծանրութեան և թէ միանգամայն զգործիս (*) քաշող ձիերն կառավարելոյ :

Ճառճառն, որ շատ դործ կը տեսնայ, աւելի յարդ կը պատրասրէ քան թէ ցորեան : Մեր գիւղացիներն մի լաւ սովորութիւն ունին, որ վերոյիշեալ 2 դործիքներու առջևը, շարք մը տուարներ մէկ գծի վրայ քովէ քով կապած՝ կը քալեցնեն, որոց ոտքի տակը կը մանրուին հասկերն, որոնցմէ ցորեանի հատիկներն դուրս կուգան. կալատեղին չրջան ընող անասնոց սոյն շարքն « կալատիղ » կանուանեն Վասպուրականի գիւղացիք, Շուշեցիք « կոռի » :

Կալերն յառաջ կերթան, հովերն պարբերաբար կը փչեն, որով ցորեան յարդէն կը դատեն, շեղներն կը բարձրանան և խեղճ գիւղացին դարձեալ ուրախութիւն ու տրտմութիւն խառնօրէն կղզայ յինքեան, ուրախութիւն՝ զի կը տեսնէ իւր աչաց հանդէպ շարաչար աշխատանաց և զառն քրտանց արդիւնք եղող կար-

(*) Սոյն գործիքին ձեղներ ալ կը լծուին, սակայն ձին աւելի ընդհանուր է, որպէս զի շատ արագօրէն դառնայ, սորա համար զոյգ ձի ալ կը դործածեն :

միուկ ցորեաններն, (*) յորոց շատ սիրայօժար կը տայ և զկայսերն կայսեր և զԱստուծոյն Աստուծոյ ։ նա վեհ սրտով տակաւին կը տայ վանուց վարդապետին, կըտայ գիւղի քահանային, կըտայ վարժապետին (եթէ ունին), կըտայ ոչխարարած և գառնարած հովիւներուն, կըտայ մշակին և խոտաղին, կըտայ անդիարածին, կըտայ քղիւրին, կըտայ պահապանին (Խօսուծի) ։ այդ գիւղացին տակաւին բաժին կը հանէ իրմէն աւելի աղքատաց և բաժին կը հանէ քնչուին, որ կեցած է կալին առնթեր չափելոյ պահուն ։ Գիւղացին իւր ցորենի բաժանումն տակաւին կը շարունակէ և այս անգամին մի այլ շեղջէ կըտայ Կրօն, կըտայ խանութպանին, որմէ ապրանք առած է, զոր և փարթալ և կանուանեն այսպէս կը լեցնեն քաղաքացւոց բեռները և ահա ցորեաններու շեղջերն աներևոյթ եղած են ։ Այս ատեն արդարև յուսահատ կերպարանք մի կ'զգենու մեր գիւղացին, որ վիզ ծռած և գլխիկոր յիւր տնակն կը վերադառնայ կողակցին դուժ տալ թէ և կին էլ ցորէն չ'մնաց կալատեղ, զմէն գնաց, Աստուած թող նորէն տայ, նորէն ուրախանանք, ողջ մնան մեր եզներն և մեր բազուկներն ։

Հուսկ ուրեմն կալի տկուցք, զոր և խզուղ ։

(*) Արով կը հոգայ իւր բոլոր պէտքերն և կը վճարէ պարտքերն, զի գիւղացւոց գրեթէ բոլոր սակարկութիւնք ցորենով կը լինին ։

կ'անուանեն, կրկին և կրկին կը ծեծեն և վրան կալ ընելով մնացած ողորմելի ցորեաններն կը հանեն, որով կը պատրաստեն իրենց տան դռնը, որ շատ անգամ չ'բաւելով փոխառութիւն կ'ընեն տարեկանի (շաբաթ) և մանաւանդ գարիի, մինչև յաջորդ տարուան կալ ու կուծի ժամանակն. սոյն օրինակ փոխառութիւնն « սալաֆ » կ'անուանեն: Այսպէս գործերնին շարունակելով կ'աւարտեն կալերն մինչև աշնան առաջի ամսուան ԱՅ ին, որմէ ետք ձմեռն օր ըստ օրէ զգալի լինելոյ վերայ կը դառնուի:

ԳԼ. ԼԸ.

ԱՇՈՒՆ

ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ, ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ, ՆՈՅԵՄԲԵՐ

Հայ դիւղացիք աշնան սկիզբը կ'սկսին խոտերն դիզել, դէզերն գլխել (*), ախոռներու, գոմերու և տանց ծակ ծուկներն կաւով ծեփել, դուարներու դլուխները դնելոյ համար կապանքներ պատրաստել, մորանիք (մսունք) վերանորոգել, քայքայեալ տեղերն շինել և այլն: Ախոռի դուռն արդէն առ հասարակ տան վերի անկիւնը բացուած է, հետևաբար անասուններն իրենց երթևեկութեան առաջին ճանա-

(*) « Գէզ գլխել » կ'անուանեն երբ խոտի դէզն բրդածել շարելէն եւ աւարտելէն ետքը գլխուն վերայ մի քանի խուրձ եղէզ կամ տարբեր խոտ կը ձգեն: որպէս զի դէզն ձիւնէ եւ անձրեւէ անվնաս մնայ:

պարհն ունին տան միջալայրը և թէ էր աղա-
գաւ գիւղացիք պարտաւորուած են տարօրի-
նակ ճաշակ մի տալ անասնոց այդ բնակութեան
չէնքի կերպին , մի զատ հարց է , որոյ պատաս-
խանն շատ հետաքրքրական , զոր աստ 'ի վեր
հանել չունիմ նպատակ :

Սչուն կը վարեն կորդ երկիրներ գութա-
նով , որ Վասպուրականի մէջ 4 լուծէ կը բաղ-
կանայ և Տուրուբերանի մէջ շատ անգամ 7 է ,
վասն զի առաջնոյն հողերն կակուղ են , և երկ-
րորդին պինդ : Գութանի մաճակալին ամենէն մեր-
ձաւոր եղողէն սկսեալ կարգաւ նշանակեմք ան-
ուանքն այդ լծոց . Ս. աճու : Բ. հրդուրուան : Գ. ա-
րու : Դ. Խնչորուան : Ե. աճուրուան : Զ. Խորիկ : Է.
փոշիուան : Չափահասքն առաջի լուծերուն վերայ
և անչափահասքն վերջնոց վերայ կը նստին , ընդ
մէջ պարապ ձգելով . գութանի լծուվարներն ա-
նասնոց ընթացքին հակառակ ուղղութեամբ
նստած լինելով նոցա կռնակներն կը մտնեն
(մեղմաբար շիւել) և 'ի քաջալերութիւն Հայկա-
կան և Քրդական երգերով կը գովեն զանասու-
նըս , որոց աչխոյժն կը զօրանայ , կորովն կը վե-
րանորոգուի , զի այդ անբաններն , գիտես , թէ
ԲԱՆ ՄԸ կ'զգան գովասանքէ :

Չ Մ Ե Բ

ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ , ՅՈՒՆՈՒԱՐ , ՓԵՏՐՈՒԱՐ

Չմեռուան եղանակին Հայարնակ գաւա-

ուայ գիւղօրէից համար առ հասարակն օր հան-
գըստեան է, նման կիւրակէ աւուրց. խոնջե ալ
կենդանիք կը կապուին ախոռներու մէջ, մաս-
լիններն կամ նշանաւոր եզներն այդ բնակու-
թեանց անկիւնները՝ պատուաւոր տեղերն ար-
դէն գրաւած են, գիւղապետն պատրաստած
ունի քննարկ տեղն, որ ախոռի միջավայրն է, մէկ
մեթր բարձրութեամբ, որոյ բոլորտիքը շուրջա-
նակի թումբեր են քաշուած, որոց ետեւը նոյն
ուղղութեամբ կը կենան տան գոմշու ձագերն՝
իւրեանց հողւոյն հատորները: Այս խորհրդա-
տեղին կը հաւաքուին մեր գիւղացիքն տարուան
տխուր եղանակին, անուսուցիչ մանուկներ մաս-
նաւոր տեղերը առանձնացած՝ վէգ կը խաղան,
երիտասարդներն վէգով ընկոյզ (*), որով կը վատ-
նեն իւրեանց թանկագին ժամերն: Մերերն,
ընդ որս նաև գիւղապետն, կայլոն (շուրջ) կը
ծխեն և իրարու պատիւ կ'ընեն. այս ատենուան
խորհրդակցութեան նիւթերու տեսակներն աւե-
լի շատ են. զառամեալներն ձայն չունին զի « ի-
րենց բան լմնցած է »: Իսկ խելահասներն կը
խորհին և կը խորհրդակցին, մին կը չափէ ա-
ռանց կանգունի, միւսն կը ձեւէ առանց մկրա-
տի, և մէկալն կը կարէ առանց ասեղի. կը խօ-

(*) Ոստան դաւառի Քուրդերն գիւղացւոց այս
բարձի սովորութիւն գիտնալով 'ի ձմերան մեծ քանա-
կութեամբ ընկոյզ կը բերեն 'ի գիւղօրայս եւ ցորենի
հետ կը փոխանակեն, Ա եւ տալով 2-3 առնկով:

օին երկարօրէն և դատողաբար ընդհանուր Երկրին վերայ, փեսայի և հարսի վերայ, ճակատադրի կամ բազդի վերայ, վերջապէս երկրաւոր և երկնաւոր շատ բաներու վրայ. բայց չեն խօսիր բնաւ գրեւոյ և կարդալոյ վերայ, կամ իրենց բացատրութեամբ սեւի ու սիւտի (դրի և թղթի) վերայ, առ այս լուռ են և լուռ, զի սիրտերումն չկայ ուսման սիրոյ հուր, Եթէ գտնուի մէջերնին մի լուսամիտ անձ, որ կարենայ վերջի ամենակենսական կէտի վերայ խօսք մը բանալ, շուտ կը կարկեն դորա լեզուն ասելով թէ « մեր ճժեր շատ կարդալով անաստուած կը լինին կամ մեր պապկնական ժամ, պատարագ չեն ճանաչեր(*) » :

(*) Թէ է՞ր այս ամենատխուր և ամենավտանգաւոր եզրակացութեան եկած է և կը դայ օր ըստ օրէ Երկրի Հայ ժողովրդեան միտքն և գայրութ կը դայ կրթական դորձէն և թէ ո՞չք են դիտաւոր պատճառներն, որով և պատասխանատու այս սպառնալից երեւոյթին, այս մասին, երկասիրութեանս շրջանակէն դուրս, պատեն առթիւ մը, ունիմ յուզելիք մի քանի կենսական խնդիրներ, որոնք Ազգային գոյութեան և ապագային հետ այնպէս սերտիւ կապուած են, որպէս հողին և մարմին, զրական փաստերով ցոյց տալ Երկրի լուսաւորութեան համար ճիգ թափող կարգ մը գտնապաւոր «~~պէտէնեբո~~» անհաշիւ ուղղութիւն, որոց համար ց'արդ քանի հազարաւոր ոսկիներ ծախսուած են և կը ծախսուին, ի՞նչ հակապատկեր արդիւնք յառաջ եկած՝ և թէ Երկրի զարգացեալ և հեռատես մասի գաղափարն ի՞նչ է վերաբերութեամբ

Երբեմն անձամբ տեսած եմ, որ իրենց մէջ այնպիսի բանաւոր խորհուրդներ տեղի կ'ունենան և դադափտորներ կը յայանուին, որոնց արժէքն իրենք իսկ չ'զիտեն հեղինակ լինելով հանդերձ: Երկրի սլատուական կլիմայն արդէն զիրենք օժտած է մտային զօրաւոր կարողութեամբ մը. սակայն անմշակ մնալով կը մեռնի մըտաւոր այդ կենդանի զօրութիւնն, որ ՎԹԴԴ դարու կատարեալ դերասանն է: Գիւղացիք զիրեար լաւ զիտեն յարդել, համաձայն իւրեանց բարոյական և նիւթական աստիճանին. մէջերնին երբ խօսքի տէր մի օտարական գըտնուի, խօսից կարգն միշտ իրենն է և ամենքն բերաննին բացած և ականջնին սրած լռիկ ու մնջիկ անոր մտիկ կ'ընեն, ինչ կուղէ թող խօսի, բաւական է որ յուսադրական լինի և նիւթն առնուած՝ տեղական ու փորձառական կեանքէ:

ԳԼ. ԼԹ.

ԳԻՂԵՆ ԵՒ ԵՐԵՎԱՆԻ ԼՈՒՍԱՆՈՂԱ

Չմեռ եղանակին գիւղի մէջ եթէ կայ մի տիրացու կամ փոքր ինչ ընդերձանութիւն վարժաբանայ, կը լինի մանկանց վեցամսեայ վարժապետ, որոյ վարձքն արդէն ցորենով կը փոխարինուի: Տիրացու-վարժապետն զուսանողս

մեր ակնարկած ինդրոց, զորս այժմ կը թողում իւրեանց մթութեան եւ ծանրակշիռ փիճակին մէջ ու կանցնիմ շարունակել իմ ներկայ ըսելիքն:

Լուկրթելոյ բարեմտութենէն շարժեալ՝ իւր կըշտին դրած է մի հաստ դուռազան, որ կը ծառայէ « ի վախ և ոչ թէ ՚ի ծեծ », և որոյ շատ տեսակներն ինքն արդէն քաջ գիտէ. դասերն կաւանդէ 20-25 տղայ իւր գլխին ժողոված սաքի վերայ, չեմ խօսիր դասագրեանց տեսակներու և վիճակի մասին. ջանասէր դասատուն յօնքեր լինելոյ արդար վաճառքովն սրատես ուսանողաց աչքերն կը հանէ յանդէտս և ձմեռն ողջոյն այսպէս կանցունեն ախօռի մի անկիւնը :

Զգուռան ժամասցութիւն (*)

Գիւղի ողորմելի քահանայն զգիւղացիս կոչել կը տայ յեկեղեցին, ձեռամբ ծերունի ժամկոչի մը, որ տանեաց վերայ ման գալով կը պօռայ բոլոր ձայնովն « օրհնեալ է Աստուած ՚ի ժամ հրամայեցէ՛ք, ողորմի Աստուած ոէս Տաւօ (դաւիթ) կամ այս ինչ անուն (տան մեծի անունն տալով), որ ներսէն աչքերն ճմրթկելով կը պատասխանէ « Աստուած ողորմի » :

Եկեղեցւոյ մէջ քահանայն ամեն ինչ է (բացառութիւն շատ քիչ տեղեր), այսինքն եկեղեցւոյ բոլոր ասմունքներն միայնակ ասելոյ դատապարտուած է. ժամակոչն երբեմն կ'օգնէ իրեն, եթէ յիրաւի, աչքն կարենայ որոշել հնութենէն շարականի կամ ժամագրքի գիրերն,

(*) Ամառուան ժամասացութիւնն յար եւ նման է ձմեռուանին, միայն թէ քահանայն գրեթէ ունկընդիր չունենար :

Տան մէջ ամենէն մեծն (տարեւոր) յարգելի և պատկառելի է ամենուն համար, եթէ ծերութենէն մտաւոր կարողութիւնն կամ մարմնական կազմութիւնը չեն խանգարուած, նա արդէն իւր գերդաստանի բացարձակ հրամայողն է, ոչ ոք նորա հրաման ռոնակոխել կը համարձակի, զի տան Տէ՛Ր և ՆԱՀԱՊԵՏՆ է, եթէ գտնուի երբեմն ստահակ երիտասարդ մը՝ որ ինչ ինչ պարագայից մէջ անհնազանդ լինի, առ ժամանակ մի է այդ և ապա, այլոց միջնորնորդութեամբ, ձեռք համբուրիւ, սիրելի կը դառնայ տանուտեառն, որ զնորա գլուխն գըրկելով սրտագին համբոյր կըտայ նման, որպէս անառակ որդւոյ: Ինչպէս է Պապն տան արական սեռի վերայ, նոյն է և մամիկն իգական սեռի նկատմամբ: Ամառ եղանակին երբ ամենքն կերթան ՚ի սար և ՚ի ձոր, տանուտէրն ընդհանրապէս կը մնայ ՚ի տան (՚ի դեղջ) և ամեն երեկոյ հարց ու փորձ կընէ զիւր զաւակաց որջութենէն, զաւուր ապահովութենէն և վերջապէս զօրն երեկոյ ընելէն: Տան բոլոր առն և տուրք յիւրում ձեռլն է և առանց իրեն մէկը չունի իրաւունք բան մը գնելոյ կամ վաճառելոյ:

Հօր և մօր ողջութեանը զաւակներն շատ և շատ քիչ անգամ իրարմէ կը բաժնուին, որ

« Տան հիմն քակել կամ տնիւ մարել է » : Երկ-
րագործական վիճակնին իսկ զիրենք պարտա-
ւոր կը կացուցանէ , որպէս զի իրարմէ չբաժ-
նուին , զի այդ արհեստն բազմամարդութիւն
կը պահանջէ , որպէս յայտնի է :

Երբ տանուտէրն ծերութենէն այլևս ան-
կարող լինի գործելոյ , տանուտիրական իշխա-
նութիւնն կը յանձնէ իւր երէց որդւոյն և կամ
ամենէն աւելի խելահաս ճարտարին , ինքն գոր-
ծէ և գործելէ կը քաշուի . այսու ամենայնիւ
տակաւին իւր վերին իրաւասութիւնն գրեթէ կը
պահէ և կը միջամտէ մանաւանդ այն գործառ-
նութեանց , որոց մէջ փորձառու է :

Յետ այսորիկ տանուտէրն կը լինի տան
պապիկն , և որպէս ասացի , յաճախ կը տեսնուի
եկեղեցւոյ պարսպի ՇՈՒՔԻ ներքև նստած , սը-
հանգիստ կ'առնու , գրեթէ միշտ մտազբաղ հան-
դերձեալ աշխարհին վերայ . զի ինքն երկրաւոր
լինելոյ վիճակէն դադրելոյ շատ ժամանակ չու-
նի . այդ ողորմելի մարդն հաստ գաւազան մի
ունի ի ձեռին , սակայն բազում անգամ պա-
տահած եմ , որ ոտքի ելած ատենը կրնակն
տուած է եկեղեցւոյ հիմնաքարին , առանց ու-
րոյ , մի օր աչօքս տեսի , որ ընկաւ երեսի վե-
րայ , թռաւ ձեռքի գաւազան՝ իւր ծերութեան
միակ նեցուկն և եթէ դէպքով մը ջերմեռանդ
կարապետս կայծակի արագութեամբ չհասնէր
և զինքն չվերցնէր գետնէն , նորա բանն բու-

աած էր ու հարկ կը լինէր զքահանայն կոչել և թաղման հանդէս կատարել :

Այսպէս ալ տանտիկինն կը լինի տան մամիկն , երբ շափազանց պառաւած է և գործերն կը յանձնէ տան մեծ հարսին , եթէ ամենէն աշխատատէրն և տնտեսագէտն է(*) :

Տան մը մէջէն երբ մի կարեւոր անհատ 'ի պանդխտութեան գտնուի , այդ տունն միշտ սգաւոր է . այս հաշուով , ուշիմ վերծանող , կրնաս գիտնալ թէ որչափ սգաւոր տուն կայ Հայաստանի դաւառացի մէջ , մանաւանդ երբ 'ի նկատ առնուս նոցա պանդուխտներու թիւն , զոր շատ տեղեր նշանակած եմ որչափ որ կարելի եղած է :

ԳԻԻՂԱՊԵՏ (+հեւ) ԸՆՏՐԵԼՈՅ ԿԵՐՊՆ

Գիւղին պետ մ'ընտրելոյ համար մեծէն մինչև փոքր 'ի մի կը հաւաքուին նիւթական կամ բարոյական կարողութեան տէր մէկի մը տան առընթեր կամ մի այլ հրատարակային տեղ , սւր խորհուրդ ընելով ձայնից մեծամասնութեամբ յարմարագոյն մի անձ կ'ընտրեն , զոր մի քանի գլխաւորք հետերնին առած՝ կը տանին Առաջնորդին և արդէն զնաժ են մի նախուն շու (գօտի) և կը յանձնեն զայն Սրբազա-

(*) Աչքի դարնելիք պարագայ մի է , որ մեր գիւղացի կանայքն արանց հետ համեմատելով , աւելի տնտեսագէտ են :

նին , որում կը յայտնեն գիւղի որոշ կամքն 'ի մասին գիւղապետի ընտրութեան : Առաջնորդն , գօտին 'ի ձեռին ոտք ելած՝ պահպանիչ մը կ'ըսէ և զգօտին կը կապէ նորընտիր գիւղապետին գլուխը : Այսպէս մեր գիւղապետն գլուխն մեծցուցած քթին հետ և շրջապատեալ իրեններէն՝ առօք և փառօք կը վերադառնայ 'ի գիւղն , ուր խնճոյք մը կազմելով կը կոնծեն զգինին և զօղին . յաջորդ օրը խնճոյքին համար եղած ծախքերն , զոր օրինակ գիւղապետի շալն , մորթուած դառնուկն և այլն , ամենքն հաշիւ ընելով՝ գիւղի տրոց համեմատութեամբ մէջերնին կը բաժնեն և իւրաքանչիւրն իրեն բաժին ընկած կը վճարէ , թէև ոմանք ոչ առանց տարօրինակ հայհոյանայ :

Գիւղակոնոց ստիճանն

Գիւղի ժողովուրդն կը բաժնուի չորս գլխաւոր աստիճանի . Ա. Խամբայ կամ պճեղ կ'անուանի , որ 1 տուրք ունի : Բ. կիսախամբայ կամ կիսապճեղ , որ $\frac{1}{2}$ տուրք ունի : Գ. Թուարեկ , որ $\frac{1}{4}$ տուրք ունի : Դ. կէս թուարեկ , որոյ տուրքն նախորդի կէսն է , այսինքն $\frac{1}{8}$: Այս համեմատութիւնն 'ի նկատ կ'առնուի կառավարական հարկերու և այլ տրոց մէջ : Ո՛վ որ բնաւ տուրք մը չ'կրնար վճարել , իրեն պարտականութիւնն է գիւղի հիւրերուն ծառայութիւն ընել և անոնց ձիերը դարմանել : Երբեմն գիւղի

ժողովներու մէջ կագ և կուի տեղի կ'ունենան , երբ տիրող կառավարութեան պաշտօնեայն կեցած՝ կը պահանջէ սայլ կամ ձի , եթէ գտնուի , և այլն^(*) . այս իրարանցման մէջ ծերունիք կը յաջողին զստահակն հայրաբար խրատելով՝ հնազանդութեան բերել , որով խնդիրն կը վերջանայ . կը պատահի նաև որ ուժեղ գիւղապետի մէկ ապտակն բաւական կը լինի զստահակն կարգի բերել :

Գիւղացւոց անհնազանդներն ՚ի հնազանդութիւն անծելոյ այս հայրական եղանակն զիրենք արդարև գովութեան արժանի կը հանդիսացնէ . զի տեղական կառավարութիւնն գըլխացաւէ կ'ազատի : Գիւղապետներն « մելիք » ալ կ'անուանեն շատ տեղերը :

ԳԼ. ԽԵ.

Վանկան որս (որդէ)

Ս. Ս. մէն վիճկի կամ գութան ունեցող տուն , տարուան ընթացքին մէջ , մէկ օր իւր վիճկին կամ գութան , պէտք եղած մշակներով , վանուց հողին վերայ աշխատոցներոյ պարտական է . տուն մ'եթէ վանքէն շատ հեռու լինելով գիւղացին դժուարութիւն ունենայ ՚ի վանս գընալոյ , գրամն կը տայ և ինքն չ'երթար : Բ. Իւրաքանչիւր տուն , թէ աղքատ լինի և թէ հա-

(*) Սոյն օրինակ պահանջից օլամ անուն կը ասան որ ձրի կը նշանակէ :

բուստ, տարուան հնձոց ժամանակը, մէկ օր մարդ մը տալ պարտի վանուց արտերն քաղելոյ համար. ոմանք դրամ կը տան փոխանակ մարդոյ: Վանուց համար այս օրինակ աշխատութիւնք կ'ըսուին շուշալ, որ խիստ ուրախութեամբ տեղի կ'ունենան, ասիւնք և շուշան իրենց պաշտօն անհանգիստ կը վարեն և նոյն օրը վանքն կը կերակրէ զաշխատաւորս: Կանայք ևս կը գան վանուց գարիներն քաղել 'ի պահանջել հարկին: Գ. Ամէն տուն և կամ նոյն է ըսել իւրաքանչիւր գիւղ իւր բոլոր ոչխարաց կաթն մէկ օր վանուց կը տայ. եթէ այդ թեմական գիւղն վանքէն այնչափ հեռու ըլլայ, որ զհօտն 'ի վանս բերել կարելի չը լինի, յայնժամ վանուց պտղի հաւաքող վարդապետն 'ի գիւղն կը գայ և զոչխարս կ'թել տալէն յետոյ շինել կը տայ իւղ և պանիր, զորս գիւղի անասուններով կը փոխադրէ:

Կ. շուշալ

Գ. Վանուց իրաւունքն է արական սեռէ մեռնողի մը սովորաբար հագած զգեստներ, որք կողոպուտ անուան ներքև կը արուին՝ հոգեբաժին, այսինքն մեռնողի հոգւոյն համար, եթէ հարուստ մէկը լինի մեռնողն, մեր հայր սուրբ միայն անձնական զգեստովն չ'ըսականանար, այլ ուղած դուարներէն մին ևս կը տանի: Իգական սեռէ մեռնողի մ'երբեմն արծաթեղէնքն ալ կ'առնուն՝ իրր մեղաց գին, եթէ

հարուստ է՝ զգեստին ալ կէսն :

Քաց ՚ի յիշեալ տուրքերէն , տարուան մէջ , բացառիկ տուրքեր ալ կը տան վանուց , ինչպէս ցորեան , տարիկան , գարի , ձէթ (պէղէր եւլը) , իւղ , պանիր , հաւկիթ , նոյնպէս միաբանաց համար գուլպա . վանական այս կարգի տուրքերն աւելի այն դաւառներ կը տան , յորս հոգւորի սովորութիւնն վերցուածի պէս է(*) :

Խաչքիւն (Խաչ օրհնեալ)

Մեր Հայ գիւղացիք այսպէս կ'անուանեն , երբ իւրեանց ննջեցելոց հոգւոյն յատուկ պատարագ ընել տան և այս առթիւ այլոց հացկերոյթ կը տան հետեւեալ եղանակաւ :

Տանուտէրն (Ժամ ընել տուողն) կը դնէ հաւի կամ +էլէլէ ահագին պտուկներով , իւղն կը հալեցնեն պղինձներով , կը կոչեն զգիւղացիս մեծամեծ խումբերով և խիստ շատ տեղեր անխորտապէս , որոնք կը գան հոգւոյ ճաշն ուտել : Մայր-Տան թոնիրի (Խաչքիւն) շրջապատը երկայն տախտակներ կամ կաշէ սփռուներ կը շարեն . աւելորդ է ըսել որ իրենց նստարանն կամ հանգրտարանն երկիրն է , ուր կը զարնեն Պաշտալ , քահանայն և վարդապետ հայր սուրբ (եթէ գործով մը գիւղի մէջ կը գանուի կամ թէմական վանքէն կոչուած է) տան վերի գլուխը բազմած են , լիաբերան կը լեցուին ճաշի հոստ :

(*) վասպուրական և Տուրքերան նահանգներն ց'արդ կը պահեն հոգւորի սովորութիւնն :

ներն , որոց վերայ իւղն լճացած՝ կը ծփայ մատակարար կանանց արագաշարժութենէն . այս պահուս ամէն ոք անհամբեր կ'սպասէ տէր պապայի ՀԱՅՐ ՄԵՐԻՆ , զոր ջերմեռանդօրէն կ'արտասանէ և խաչակնքմամբ ճաշն կ'սկսի ուտուիլ : Ագահօրէն ուտելոյ անվարժ մարդիկ , սեղանի առատութենէն , շատ անգամ կը կշտանան ոչինչ կերած : Հոգւոյ ճաշն տակաւին կը շարունակի և շերեփի (+հէ) նման խոշոր դրդալներն վար ու վեր անընդհատ կը շարժին . տան հարսներն ու երիտասարդներ , մոմի նման , դիմացնին կեցած կը վառուին պարպուածներն անմիջապէս լեցնելոյ համար . այսպէս ահա կը կշտանան ամենքն ալ :

Երկրորդ սեղան կը նստին կանայքն և աղջիկունք(*) , որք արանց նման , ճաշելոյ կերպի մասին անմրցանակ չեն և առ այս իրաւունք ունին . վասն զի իրենց չարաչար աշխատութեամբն արանց կը հաւասարին : Ի վերջոյ տան երէցն Հայրմերի լրմանը՝ շեշտելով կ'արտասանէ «օրհնեցի և պահպանեցի զտունս , զտեղիս , զայրըս և զկանայս , զծերս և զմանկտիս , զկերողս և զկերցնողս , նոյնպէս զննջեցեալս ձեր , որ 'ի հողոյ տապանիս իցեն , 'ի լոյս երեսաց իւրեանց հանգուցանիցէ և դարձեալ զհոգիս նոցա ար-

(*) Ըստ որում իգական սեռին արականին հետ մէկ սեղանի վերայ ճաշ չընելոյ սովորութիւնն տակաւին կը պահուի , իբրև նախնեաց սովորութիւն :

ժանիս լիցի յարքայութեան Երկնից , Ղմացորդս
բարի յիշատակ և անխորճ արասցէ , Աստուած
չէն և պայծառ պահեսցէ և սեղաննիդ առա-
տացուցէ ամէն : Քահանայն (*) նմանօրինակ
երզանակաւ կանանց սեղանն ևս օրհնելէն ետքը
ամենքն միահամուռ իրեն ձեռքը կը համբու-
րեն և կը մեկնին հետզհետէ :

ԳԼ ԽԲ.

Քրդոց վերայ համառօտակէ

Քուրդ ցեղի ընտանեկան կեանքն քիչ կը
տարբերի մեր դիւզական Հայոց ունեցածէն :
Սոքա կը բաժնուին երկու գլխաւոր կարգի . Ա.
աստանդական (վրանաբնակ) . Բ. նստկան (հաս-
տատուն բնակութիւն ունեցող) : Առաջինքն հո-
ղին վերայ քրտինք թափել ոչ 'ի հօրէ տեսած
են և ոչ 'ի մօրէ սորված . իրենք կենաց աշխա-
տութեան վերայ նոր յաւելում մի ընել տակա-
ւին չ'գիտեն , այսու ամենայնիւ երջանիկ ապ-
րելոյ հնարքներուն քաջ ծանօթ են . իւրեանց
գլխաւոր հարստութիւնքն կը կազմուին ոչխար-
ներէ և ձիերէ , շատերն արգէն կը պահեն յա-
տուկ ժոյգներ հեծնելոյ համար : Ընդհանրա-
պէս ունին պետեր , որք Բուռն կ'անուանին , որ
ազնուական գերդաստանէ սերեալ կը նշանա-
կէ : Թոռուներուն հրամաններն անդառնալի են

(*) Հոգ չէ թէ ինչ ըսելն չ'հասկնար եւ սխալ-
ներով լի կը շարագրէ :

և վճիռնին վաղ կամ անագան միշտ գործ ադրելի :
 Իւրաքանչիւր թուուն իւր հպատակ բոլոր վրա-
 նաբնակներն 'ի միասին առած՝ Աշէրէ՛ն կամ Հա-
 շէրէ՛ն կը կոչուի և իրարմէ կ'որոշուին տոհմական
 ու միանգամայն իրենց բնակած վայրերու ան-
 ուանի տեղերէն ընդունած անուանց ներքև ,
 յորոց մի քանի նշանաւոր ցեղեր աստ կը նշա-
 նակեմ , զորօրինակ Ճէւրնոյն , Չէլնոյն , Պլէտնոյն ,
 Սէլէտնոյն , Չրեւոյն և այլն :

Վրանաբնակաց մէջ կը գտնուին նշանաւոր
 տաղանդի տէրեր , (ուղղակի արդիւնք իւր-
 եանց ծծած օգի ներգործութեան) , այլ խո-
 պան և բոլորովին անմշակ մասօք , զի դաստիա-
 րակութիւնն , որով և քաղաքակրթութիւնն ի-
 բնցմէ տակաւին շատ հեռու է , հարստութիւն
 քաջասրտութեան չափ նշանակութիւն գրեթէ
 չունի սոցա մէջ , քաջասիրտն ամենէն պատ-
 ուաւորն է , ում ամենքն կը հպատակին սիրով :
 Բ. Նստկան մասն կը պարապի երկրագործու-
 թեամբ , որ բոլորովին անզարգացեալ վիճակի
 մէջ կը գտնուի : Հայոցմէ աւելի մեծ քանակու-
 թեամբ ոչխար պահելոյ ասպահովութիւն ունին ,
 որպէս և բաւական քաղցր յարաբերութիւն մե-
 րայնոց հետ , երբ մի և նոյն գիւղին կը պատ-
 կանին : Իրենց ընտանիքներէն շատերն ունին
 նախշուն գորգ (+էէ՛՛) գործելոյ արհեստն ,
 որով կընեն գլխաւոր առ և տուրնին :

* *

Քրդական տարրէն, որպէս յիշեցի, շատ քիչեր չայկական յատկանիշներէ զուրկ են և ոմանք ևս չայոց կնքահայր կը լինին խաչ բռններով կամ այլոց բռնել տալով, այսուհետև այդքուրդն փեսայի տան +բէլա է և անոր պաշտպանն նեղ վայրկեաններու մէջ(*) :

Սոքա կրօնական պարտականութեան մէջ շատ թերի են, մանաւանդ վրանաբնակներն, թէպէտև ունին կրօնական դլուխներ, որոնք շէ կը կոչուին, որոց խօսքերը և խրատներն Աստուածային պատգամի չափ իւրեանց կը ներգործէ, կը վայելէն ամեն տեսակ յարգանք ու պատիւ : Քուրդերն ասոր նման թերի են նաև քաղաքական պարտականութիւն կատարելոյ մասին, այսինքն կառավարութեան տուրք տալուն մէջ, որ դիտես թէ ինքնուրոյն վիճակ մ'ունին. վասն զի իւրաքանչիւր Պետն Տէրութեան մասնաւոր տուրք մը կը տայ իւր հպատակաց կողմանէ և ապա ինքն անոնցմէ կընդունի :

Այս ցեղն շատ վրէժառու է, այնպէս որ յորդոց յորդիս կը տևէ, նոյն իսկ եղբայր եղբօր դէմ և վրէժն կը լուծուի միայն մահուամբ(**) :

(*) Հայերն՝ թէ՛ քաղաքացիք և թէ՛ զիւղացիք՝ Քրդաց Քրիստոս բառով կը կոչին, որ կնքահայր կը նշանակէ :

(**) Դուն ուրեք յանցաւորին կը ներուի, եթէ իւր ընտանիքն հետ առած՝ երթայ ներողութիւն խնդրել իւր թշնամիէն, որուն գրեթէ գերին կը դառնայ այնուհետև. այս տեսակ պարադայից մէջ, համաձայն իրենց սովորութեան, միջնորդի դեր կատարողն յանցաւորի ընտանիքն է միայն :

Քրդաց մէջ պանդխտութիւնն ամենամեծ նախատինք համարուած է, ամեն ոք կապրի իւր ընտանեաց քով և դոհ իւր կացութենէն, և երբ իւրեանց կոխած տեղէն դժգոհութիւն մը զգան, բնաւ դժուարութիւն չունին փոխադրուիլ (կեօւշէւ) ուրիշ տեղ մը, որ հաճոյ լինի իրենց և անասնոցն: Ունին մի այլ սովորութիւն, այն է թէ երբէք առանձին ճամբորդութիւն չեն ընէր, կուղէ լինին ունեւոր կուղէ լինին չունեւոր, գովելի է ընկերական այս համերաշխ զգացումնին, որով լաւ ըմբռնած են թէ ճանապարհորդաց համար ամեն ինչ յուսալի այդ ապառաժ երկրի մէջ, թէ միայնութիւնն մահ է իւրեանց համար և կեանք՝ երբ տեսնեն զայն այլոց վերայ: Մեր գիւղացւոց ճանապարհորդութեան կերպն գրեթէ միշտ միայնութեամբ է, ուրեմն թող ականջ խօսի այդ անտարբեր Հայ-մարդոց, որք, ըստ իս, իւրեանց կեանքէն շատ քիչ դժգոհութիւն զգալոյ իրաւունք ունին. վասն զի իրենք արդէն կը հետեւին այնպիսի ուղղութեան մը, որ ամեն ազգաց մէջ հաւասարապէս կրնայ դատապարտելի համարուիլ:

Ուստի խօսքս կը վերջացնեմ՝ Նղիշէ Ս. հօր գրած հետեւեալ տողերովն թէ « զուգութիւն է մայր բարեաց և անզուգութիւն ծնող շարեաց » որոյ մէջ կը փափաքիմ՝ ընդ միշտ տեսնել Ազգի և Կառավարութեան շահերն անբաժան:

Ծանօթ. — Հետեւեալ երեսին վերայ կը նշանակեմք Հայաբնակ գաւառաց մէջ գործածուած անուանց կրճատեալներէն մի քանիներն:

ԱՐԱԿԱՆ ԱՆՈՒԱՆՔ

Անկրճատ

կրճատեսայ

Աբրահամ •

Աբրո

Առաքել •

Ռբղօ

Աւետիս •

Աւօ, Աւտէ կամ Աւտօ

Գասպար •

Գասպօ, Գօպօ կամ Գասլէ

Գրիգոր •

Գորիկ, Գրկօ կամ Գորկո

Դաւիթ •

Դաւօ

Զաքար •

Զաքօ, Զքօ կամ Զքէ

Թովմաս •

Թուժօ կամ Թուժէ

Կարապետ •

Կարօ

Համբարձուժ •

Խամբօ կամ Խամբար

Մաքսուտ •

Մախսօ

Մարտիրոս •

Մարտօ, Մարտէ կամ Մարտիկ

Մեղքոն •

Մէլօ

Միքայէլ •

Մքէ, Մուքէ կամ Մուքօ

Մխիթար •

Մխօ

Մկրտիչ •

Մկօ, Մկրէ կամ Մկրբ

Մնացաղան •

Մնօ

Մովսէս •

Մոսօ կամ Մուսա

Յակոբ •

Ակէս, Յակօ կամ Յակէ

Յարութիւն •

Յարօ կամ Յարթիւն

Յովնաննէս •

Յովօ կամ Յովէ

Պաղտատար •

Պղտօ, Պաղտօ կամ Պղտէ

Պետրոս •

Պիտօ կամ Պէտէ

Սահակ •

Սընօ կամ Սախօ

Սարգիս •

Սրկօ կամ Սրկէ

Սեդրակ •

Սեդօ :

ԻԳԱԿԱՆ ԱՆՈՒԱՆՔ

Եղիսաբեթ •

Եղսօ

Իւղարեբ •

Օղիկ

Հոխիսիմէ •

Խուռիկ

Մարիամ •

Մարան կամ Մայրօ

Նուպար •

Նուպօ :

ՎԵՐՁ ԵՐՐՈՐԴ ՄԱՍԻ

(ԱԻԱՐՏ)

ՅԱՆԿ ԳԼՈՒԹ

	Երես
Գլ. Ա. — Առքերանի (Բերկրի)	17
Գլ. Բ. — Առքերանույ կարեւոր գիւղերն . . .	21
Գլ. Գ. — Քաջբերունիք	25
Գլ. Դ. — Քաջբերունեաց գլխաւոր գիւղերն	28
Գլ. Ե. — Արճէշ՝ հին բերդաքաղաք	32
Գլ. Զ. — Խոռխոռունիք	36
Գլ. Է. — Մեկնումն ի Հարք դաւառ	43
Գլ. Ը. — Մանաղկերտի Մայր եկեղեցին . . .	48
Գլ. Թ. — Կարմիր վանք եւ կռապաշտական քար	54
Գլ. Ճ. — Մանաղկերտ դաւառակի գլխաւոր գիւղեր	60
Գլ. ՃԱ. — Ապահունեաց դաւառ (Պուլանըխ) .	67
Գլ. ՃԲ. — Ա. վերին Պուլանըխ	69
Գլ. ՃԳ. — Մէծխալուի գեղջկուհին	75
Գլ. ՃԴ. — Բ. Ներքին Պուլանըխ	85
Գլ. ՃԵ. — Հասան-Կորան եւ իւր բնակիչքն . .	95
Գլ. ՃԶ. — Հեռաքրքիր յայտնութիւն եւ հին խաչաքար մը	99
Գլ. ՃԷ. — Խնուս դաւառն	103
Գլ. ՃԸ. — Խնուսի գիւղերն Քարաչօպանէն սկսեալ	106
Գլ. ՃԹ. — Խնուս՝ բերդաքաղաք	112
Գլ. Ի. — Ա. Կարապետի գմբեթաւոր վանք .	115
Գլ. ԻԱ. — Շար. Խնուսի գիւղօրէից	122
Գլ. ԻԲ. — Մեկնումն (Խնուսէն)	128
Գլ. ԻԳ. — Մուան ՚ի Կարնոյ դաւառն կամ ՚ի Բարձր Հայս	134
Գլ. ԻԴ. — Կարին քաղաք կամ Թէոդուպօլիս .	138
Գլ. ԻԵ. — Բարերարաց յիշատակն անմահ է . .	145

ԳԼ. ԻԶ.	— Քաղաքական վիճակն Կարնոյ . . .	152
ԳԼ. ԻԷ.	— Կարնոյ դաշտի գիւղերու անուանքն .	156
ԳԼ. ԻԸ.	— Շար. Կարնոյ գիւղօրէից	159
ԳԼ. ԻԹ.	— » » »	165
ԳԼ. Լ.	— Կարնոյ դաշտի վանօրայք	173
ԳԼ. ԼԱ.	— Հայ գիւղացւոց տարեկան կենաց չորս եղանակի համառօտ նկարագիրն. ԳԱՐՈՒՆ (Մարտ, Ապրիլ, Մայիս) .	177
ԳԼ. ԼԲ.	— Գոմշակսիւ	181
ԳԼ. ԼԳ.	— Հովիւ եւ հօտ	184
ԳԼ. ԼԴ.	— Հովուական ճաշ	186
ԳԼ. ԼԵ.	— Պերատեղի (բերատեղի)	191
ԳԼ. ԼԶ.	— ԱՄԱՌ (Յունիա, Յուլիա, Օգոստոս) .	194
ՎԼ. ԼԷ.	— Կալ եւ Կութ	198
ԳԼ. ԼԸ.	— ԱՇՈՒՆ (Սեպտ. Հոկտ. Նոյեմբ.) եւ ՉՄԵՌՆ (Գեկտ. Յուն. Փետրվ.) .	202-203
ԳԼ. ԼԹ.	— Գիւղի ձմեռուան լուսաւորիչ . . .	206
ԳԼ. Խ.	— Տանուտիրական Իշխանութիւն . .	208
ԳԼ. ԽԱ.	— վանական տուրք (պտղի)	213
ԳԼ. ԽԲ.	— Քրդաց վրայ համառօտակի	217

Պ. Բ. Ի. Պ. Ա. Ե. Ք.

Երես	Տող	Սխալ	Ուղիղ
23	4	որոց	յորոց
30	14	ընդ ես	ընդ իս
32	6	Ազնունեաց	Բզնունեաց
33	9	Արճու.	Արճչու.
117	12	բուղլա	բուգլա
125	22	Պուրկազցիք	Պուրնազցիք
127	15	ՍԱՅԼԻՈՐԻ	ՍԱՅԼԻՈՐ
149	15	Պ.	Բ.
207	8	լինելոյ	շինելոյ

Ծանօթ. — Երկասիրութեանս Բ. Մասի մէջ դրու-
նուած Անձրեւացիք բառն պէտք է ընթեռնուի Ան-
ձեւացիք :

7751

7752

7753

0003788
0003795
0003796
29/11

2013

13

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0003796

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0003795

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0003788

